

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.
ՄԱՐՏ

№ 111

ՏՓԻՒՍ

1879.

ΕΛΛΗΝ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ

ΕΚ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΗΣ

ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

(ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՏՆՈՒԹԻՒՆ Պ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՐԱՅԵԱՆՅԻՆ)

Լ.

Դ Ի Լ Ի Բ 0 2

1840 թի 50 Թուականներին, լաւ չեմ յիշում ժամանակը, միայն սցաքանը դիտեմ, որ Հաշտարար Ասեանները դուրս գալուց շատ յառաջ էր, մի սաստիկ պարզկայ գիշեր, ջրօրհնէքից յետոյ, ու թօրէքի ճոճաւն ցրտերին մի ետփունջում կոլորում ձիաւոր չէր հարցնում ոչ ձիու փունջոյր, ոչ իւր երեսին սլաքալոյ փափոյ սուր քանուն, ոչ աչքերից իջնող արտասունքին, և ոչ երկար ընչացքներից կախ ընկած սառցի լուէքանցը՝ Աշտարակու կողքովը Վանա հանքի կոչում ձորակի մօտեցը բարձրանում էր։

Լուսինն առաջնորդում էր այս ճանապարհին արնաերացած, արագընթաց երկվարին, իսկ ինքն երիտասարդն անդալար կրկնում էր անխօս անասունին և յաճախ յաճախ սանձը թափ տալիս։ Երեւում է, որ ձիաւորն անհամբերութեամբ շտապում է մի մտադրեալ նպատակի ժամ յառաջ հասնելու։

Եթէ մէկն այդ լուսինն ձեռք տար մեր ճանապարհորդին, կը տեսնէր անշուշտ, որ կրակի նման այրուում է և չնայելով ցրան ու պարզին՝ քրտնքի գոլորշին ամպի նման վրայիցը բարձրանում էր ար

— Կըմեռնեմ ու կը խափանեմ, մտածում էր վճռաբար երիտասարդը, կամ թէ տուն ու տեղը քամուն կըսամ, հօրը կուր ու բէգառի¹ տակի կը փթացնեմ: Տասն երկու տարի ա՛նոտս ձիու օրդանդուից² վէր չի եկել, չորս մովրով³, վեց քօմակչի⁴, երկու դիւրանդ⁵ ու քսանի չափ գրազքներ եմ փոխել ու ոչ մի խէր չեմ տեսել, հիսի անջախ⁶ ա վէգս ալչու կաննել⁷, մեր Սաքօն քամակիս Սուրբ Սարգսի պէս կաննած ուզում ա ինձ բաղրաւորայնել, բաս էլ իմ կերածը հարամ չի⁸, որ աչքս բաց Աշտարակցի Խէչանենց Խէչանի աղջկանը ճանդիցս դուրս թողամ: Ինձ ի՞նչ, թէ աշխարհքը վրէս կը խօսի, թէ աղջիկը բաշխեարթմայ⁹ ա արած, կամ թէ հէրն ինձ շան տիղն էլ չի քցիլ: Երա ըսխին⁹ ո՞վ ա մտիկ տալիս, սաղ ըլի Սաքօն, հէրիք ա որ նա ինձ թե ու թիկունք ա. մին էլ տեսար Փանդ ու Փէլը¹⁰ բանայրեց, աշխարհքն իրար գլխով տուեց, մէջ տեղեցը Խէչանի աղջկանը դուրս քաշեց, ինձ փէշքաշ արեց, համ ինքը մի լաւ բաղն տէր դառաւ, համ ինձ ընչանք շլինքս հարստութիւնի միջին թաղեց: Դէ, գնա՛ մէջը լեղ տուր, բենքռաա¹¹ Մարգա՛ր, սիրուն կնիկը կողքիդ՝ դուռ ու տունդ լեքը: Փթեցի էս քան տարի սրա՛նրա աչքին մտիկ տալով, ընչանք ե՛րբ պտի ես սավլութիւն¹² անեմ. սա էլ փէշակ ա՛, ուզուորը մեղնից լաւ ա: Տօ՛, մի ասա՛, ո՞վ միտք կանէր, թէ ես քառասուն տարիս անցկացրած, մաղերս չալ ընկած՝ օղորմածիկ Մարցիս ու երկու երեխէքանցս հողին պահ տալուց յետոյ՝ նոր ջահէյանամ, փարբեցութիւնա թողամ, գնամ Աշտարակ, առաջին հարուստը գտնամ: Բնաւոր ին տակ աշխարհքս մի նարդիլան¹³ ա, մինը նի ա ըլնում¹⁴, մինը վէր գալիս: Թող մի քանի ամից յետոյ մինը համարձակուի ինձ անի փարբեցի եսավուլ Մարգար, ատո՛ւմները փշրեմ, ատո՛ւմները, ըստուց յետոյ ես Աշտարակցի եմ Աշտարակցի, Խէչանենց Խէչանի փեւսայ Մարգար աղէն, թող ամէն մարդի աչքը չորս բացուին: Ձանրմ սա՛ն¹⁵ Սաքօ՛, նա՛ մէնակ ճանաչեց, թէ ես ի՞նչպէս մարդ եմ, թէ չե ուրիշ եսավուլ չկար, որ նրանց համար էս բանն աշխատէր.

1 Անօրէն. պահանջ. 2 Ասպանդակ. 3 Դաւառապետ. 4 Ոգնական. 5 Թարգման. 6 Հաղիւ. 7 Գործս յաջողել. 8 Բաշխեարթմայ անել նշանակում է մանկութեան օրերում աղայ աղջիկ նշանելու խօսք տալ. 9 Բերանին. 10 Հնարաղիտութիւն. 11 Ծռնատամ. 12 Եսավուլ կը նշանակէ գաւառական ոստիկանութեան ոտորին պաշտօնեայ. 13 Սանդուխտ. 14 Բարձրանում. 15 Կեցցես.

համա չէ, նա լաւ գիտի, թէ Մարգարն ի՞նչ իգիթ¹ տղամարդ ա. ասում ա, ես կողմիմ, որ ծերութեանս վախտը քեզ պէս հարեան ունենամ, արի՛, ասում ա, Մարգար, ինձ լսի՛, Խէչանի աղջկը քեզ համար ուզենք, քեզ համար լաւ երազ եմ տեսել, պոի հարստանաս, համա առաջուց խօսք տուր, որ բանը գլուխ դառնայ յետոյ իմ ներքի բաղին կպած Խէչանի բաղն ինձ լաշխես: Ի՞նչ ականախ² էի, քիչ մնաց դարու չէի ընում³, քիչ մնաց Սաքօն էս փառքին ուրիշին պոի տիրացնէր. թէ որ դու չես ուզում, ասում ա, Ասհարանին կըտամ, նա տեղի տիրուն ու ջահէլ ա: Ձէ՛, ականէր, խեղքս հացի հետ չեմ կերել, որ իմ բաղին քացով տամ. Սաքօ՝ ջան, ասեցի, քեզ ջարբա՛⁴, մնի տեղակ երկու բաղ՝ թաքը լին խոտամուկը կատարես: Ծո՛վ ա, ծո՛վ Սաքցի խեղքը, բերնիցս խօսք առաւ թէ չէ, ձիու քամակը թռաւ ու դպա էջմիածին: Իրեք չորս սհաթից յետոյ ի՛նչ արեց, ի՛նչ չարեց, գործակալի հրամանը բերեց, Հէնց խննասս մեր Սաքօն Կիվկիվե⁵ եղ ունենայ, ձեռաց մեր մովտովի գլուխը եղ քսեց, նրա կամքն էլ առաւ, նրա հրամանն էլ վրէն աւելրեց: Ես ու իմ Աստուածը, հալալ ա Սաքցի կերածը, երկու իրեք մովտով ա փոխել, ամէնին էլ մասների վրա խաղացրել ա ու նօխոհն⁶ գնչներին⁷ դրած՝ որ դիհն⁸ ուզեցել, գէն գէն ա քաշել տնաշէնը էս մեր Սե ջրի գլխի միկիտան խանէն⁹ ձեռը քցած օրիցն ինքն ա մհալը¹⁰ կառավարողը: Համա աօ՛, որ էս բանը գլուխ չգայ, Խէչանը մովտովի ու գործակալի հրամանները օտի տակ տայ, ես հօ աշխարհքի միջին թուք կընիմ, իմ հրնկերներն լեզուի տակիցն էլ դուրս չեմ կարող դալ էլեցդուրս¹¹ էն փուչ կենդանի շլոխի համբօն: Ե՛հ, ո՞նց թէ գլուխ չի գալ, ո՞նց թէ հրամանները զօրութիւն չեն ունենալ, էն օրըր Գըրիգորը վկայ՝ Խէչանի թողը¹² քամուն կըտամ. մին էլ էն տեսար մեր բոլոր եասավոյններին հաւաքեցի ու գուռը կոխեցի, օրով ցերեկով աղջկանը տանիցը գուռս քաշեցի, թարքիս¹³ զրի ու հայդէ՛ պար փանքը՝ գործակալի գուռը տաղ ըլին հաստաշինք Մահմադը, տալի աղջ Խէչօն, օգոստոսի աղուէս քաշալ Ալին ու հաւաղող Պէտօն, ջանները չեն խնայել ինձ համար, գործակալ հայր սուրբն

1 Բաջ: 2 Յիմար: 3 Չէի համաձայնում: 4 Ընծայ: 5 Թռչուն է: 6 Սանձ: 7 Ըռնգունք: 8 Կողմն: 9 Կինտուն: 10 Գաւառ: 11 Մահաւանդ: 12 Փոշի: 13 Գաւակ:

էլ մոլորով խաթերէն սահաթն իր ձեռովը կրպակի, դեռ ես էն պէս անեմ՝ ոնց որ ըլի էս օր պսակը խաւանեմ, յետոյ կըտես նենք: Տօ՛, ցնդե՛լ եմ, խելքս կորցրե՛լ եմ, էս ո՛ւր եմ անց կենում: Աշտարակը ո՛րտեղ թողի, ո՛ւր հասայ. այ սառկած ձի՛, քու իզա- նըդ՝¹ կորե՛լ է՛ր, դու չգիտե՛ս, որ ես Աշտարակ պաի մանէի, առա- ջին գալի հօ՛ չէր, որ ճամփէն մոլորեցիր, բարկանում էր մեր շտա- պողը ձիու վրայ ու խելք՝ կենդանուն մարակի տակին մահացնելով՝ յետ դարձնում դէպի Աշտարակ: Բայց, ի հարկէ, էս բանումը ձին մեղաւոր չէր. շատ էլ հասկացող անասունն ուզեցաւ ծռուել ճամ- փաթանիցը դէպի Աշտարակ, բայց մեր վերացած երիտասարդն այնպէս թափ տուեց սանձն և կրնկեց դէպի Մոզնու թաւը՝², որ ձին շունչը Պատաշարներումն առաւ:

— Ա՛խ, կատաղաբար փնչեցնում էր ձիաւորը, մի մարդի գործ որ Աստուած չյաջողի, աղամորդին ի՞նչ ա, կարող անել, ձին ի՞նչ մեղաւոր ա: Աքըրականչին Սև ջրի գլխիցը ձի նստեցի, էս անտէր թղթի կտորները ծոցին, միտք ունէի լիւր բացուելուս Աշտարակ մտնեմ, որ դեռ պսակ չգնացած հարսանիքը գլխներին հարամ անեմ, քէֆները պնչերիցը հանեմ, էս էլ իմ մատը տարայ իմ աչքը հանեցի. ընչանք յետ կը դառնամ Աշտարակ, պսակն էլ կու- տն՝ պսակաճաշն էլ. նրանից յետոյ վաղի առածի նման՝ ճաշն ու տելուց յետոյ դու արի՛ ձեռին ջուր ածա՛: Դա՛հ, դա՛հ, մի քիչ էլ ոտներդ փոխի, Դիլիբօղ ջան, էս ա լիս ա, աղօթարանը լու բացուեց, տեսնում եմ, որ դու էլ տօտա տօտա ես անում՝³, մի սհաթ էլ դնա ու տանուաւեր Սիմօնի մարքումը՝ տաք դոմումը գալին ու դարմանը քեզ համար ճառհար կըլնի. մի վախիլ, սաղ ըլնի էս դամէն՝⁴ սրա շնորհքը ամանարանջից բռնած՝ ընչանք գզերն՝⁵ ու վերջին մարդն էլ յայտնի ա. իրանց իրանց կըբերեն ու քեզ հա- մեցէք կանեն, սակի էլ խտակ կըբերեն, չոր փէյին՝⁶ շաղ կրտան. քեզ մատաղ, Դիլիբօ՛ղ, քի՛չ էլ, քի՛չ էլ, ոնց որ ըլի՝ քաշ արի՛, տեսնում եմ, որ քրտնքումը չղջղւում ես, ջուր ես կարուել, հա- մա՛ ես էլ քեզանից պակաս չեմ:

— Կուգես քեզ մեղադրի՛, կուգես ձիուդ խրախուսի՛ր, կամ

1 Ուշիմուրիւն: 2 Բարձրութիւն: 3 Զոգնածութիւնից ոտքերը կար- զին չղնել: 4 Մտրակ: 5 Գիւղական ստորին ոտականութեան պաշտօ- նեայ: 6 Քակորի վշրանք:

մորակահար արա, անխելք եղբայր, հէնց որ ձիուդ սիրտ տալու համար Դիլիբօզ անուն ես դրել, պէտք է Մե ջրի գլխից մինչև Աշտարակ էլ քար ու քոէք չհարցրած՝ էլ դար ու փոս չնայած, մի գլուխ քշէիր: Կամ շուտ ճանապարհ ընկնէիր, որ իւր ժամանակին հասնէիր, կամ թէ խելքդ գլխիդ պահէիր ու ճանապարհից չմոլորուէիր. իսկական Դիլիբօզ էլ որ լինէր քո գեահակիր՝ ձիդ, որ Արաբստանու իլիկներին² էլ լինէր, էլն ոտները ջուր կիջնէին, ուր մնաց թէ քո սուտ Դիլիբօզդ³:

— Է՛հ, բանը բանիցն անց ա կացել, էլ ձին չի գնում, մեր անձանթին իջաւ ձիուցը, սկսեց սանձից քաշել և յուսահատու թիւնից լաց եղաւ, մանաւանդ երբ որ արեւը սպիտակ ձնի երեսին արծաթափայլ փռուած տեսաւ ու աչքերը Մոլնու թառիցը դէպի Աշտարակ դարձրեց՝ ձոները թուլացաւ:

— Է՛հ, գլուխը քարը թէ Մոլնու ձորիցը գիւմը⁴ դուս կը դան, քեզ պատառ պատառ կանեն, այ Դիլիբօզ, ասաց նա ու ետփռունջին ծածկեց ձիու վրայ, բաց թողեց ձիուն և ինքը ոտքով սկսեց վազել դէպի ներքև:

— Անքուն գամփուները, որոնք սովոր են գիշերը մինչև լոյս գիւղի շուրջ բոլորաիքը պտոյտ պտոյտ անել ու պատառոտել ոչ խարի հօտի քամակից ման եկող շաբաթներով քաղցած գայլերին, օտարականին հեռուից նկատեցին ու ատամները կրճտեցնելով՝ հաչոցի ձայներն իրար խառնած՝ Կարմրաւորի մօտ դիմաւորեցին մեր խելօքին:

Երիտասարդը մի քանի անգամ մորակն օդի մէջ պարտցրեց, որ դուցէ հեռանան ու կորչին անպիտան շները, բայց նրանք ևս առաւել կատաղեցին ու շուրջ բոլորած՝ մէջ առան տղային. և եթէ չէր պարզել գետնի վերայ՝ ծուխի ծուխի կանէին:

— Էս էլ քեզ մի ցաւ, մտածում էր անբաղդ ճանապարհորդը, ինամիքը հիմի գնացին հարսին ժամ տանելու, ես պտի էս գազանների մէջտեղը կուչ գամ ու սպասեմ, ընչանք որ մի աստուէր մարդ գայ ինձ սրանցից ապառի, որ գնամ ժամիցը՝ դուս գալուս հասնիմ. ամօ՛թ ինձ, հազար ամօ՛թ, թէ որ հրնկերները ինչս մինը պատի տակիցն ինձ մտիկ տալուս ընէր էս սհաթը,

1 Անշնորհք: 2 Երամ, ջուր: 3 Դիլիբօզ կոչուում է նժոյգի մի տեսակը: 4 Գայլերը:

վայն եկել էր ինձ տարել: Տօ՛, ի՞նչ եմ երեխի պէս կուշ եկել, ամո՞ղ մհալը իմ ձեռին դողացնում եմ, մի քանի շների ահի՜ց պաի կա-
տու դառնամ, ասեց մեր կորիճ՝ն ու դաշոյնը հանեց, տեղեցը վեր
թաւաւ:

Գալանները մեր հերոսի նստելուց յետոյ պահապանների նը-
ման չորս բոլորքը կարած՝ մոմնում էին և ոչինչ չէին անում, խան-
չալի ծայրը տեսնելուն պէս՝ կրակ կտրեցան և ամէն կողմից յար-
ձակուեցան աղայի վերայ:

— Տօ՛ շ, տօ՛ շ, գոռաց նա և խանչան օդումը պարտելուս մե-
կին փոքր ինչ վերաւորեց, բայց միւս կողմից իւր կապիւղը արխնը
շոշալով սրածայր լափէն¹ կրնկոմն իջաւ, և եթէ կրկին չէր
նստել, փոքր էր մնացել, որ շներից մէկը նորա երեսը ծուտում
էր: Առհասարակ այս է միակ հնարքն այս ոչխարի աներկիւղ շնե-
րից ազատուելու. չգիտեմ ի՞նչ են մտածում նրանք, որ նստողի
վերայ չեն յարձակուում, միմիայն հսկում են, որ չվեր կենայ:

Բարեբաղդարար, մի զիւղացի կուն² զուրս ձգելուս տեսաւ էս
բանն ու քթոցը վալր ձգեց, վաղեց օգնութիւն հասնելու:

— Հայ, հոյ, կորէք հա՛ կորէք, ա՛յ շուն, կորէք, ճշայ գիւ-
ղացին և հնազանդ դամբոնները, պոչերը ոտքերի արանքները կա-
խելով՝ հեռի քաշուեցան:

— Բարի լի՛ս, Մարգար աղայ, էս աջա՛ք աջա՛ք³, էս ո՞նց ա
որ էս վախա դու գոռով ես մեր գեղը մոնում, որ Աբարանցանց
ոչխարի շների ձեռն ես ընկել, ո՞ւր ա քու ձին, եա թէ չէ էս մօ-
տիկ գեղերումը մի ձի չգտա՞ր, որ նստէիր:

— Դու զեռ ասա՛ էս ի՞նչ դափ ու դուռնի՛՝ ձէն ա դալիս,
պատասխանեց մեր Մարգարը, ամէն բան եօրս կերթայ⁴, ձին կոր-
չել չի, նրա բանը խէրա:

— Հարսանիք ա, Ծվիկենց Աղաջանի տղէն պսակուում ա Խէ-
չանենց Խէչանի աղջկայ վրայ:

— Իէ՛ շուա, շուա էս շներին հակալ հակալը բցի՛⁵, առաջ
ընկի՛. տանուտէր Սիմոնը զեղումն ա՞, թէ չէ:

— Խաչախաղէին էլ հէնց ինքն ա, որանդ որ ա՛ ժամ կը տա-
նին: Վա՛հ, տօ էս ո՞ւմ ձին ա, որ առաւօտէնց քշերհանայ ան-

1 Կօշիկ: 2 Անասնոց աղը: 3 Ի՞նչ կընշանակէ: 4 Կանցնի: 5 Հա-
լածիր:

տէր անտիրական թափոնները և ազգին՝ մի ետպունքի վրէն, չընի՞ տիրոնջ դիւին մի բան ա եկել: Կոյ բռնենք տանկէն տանուտէրի կուշտը, լաւ ա, որ դու էլ ըստեղ գտնուեցար, Մարգար աղայ՝, թէ չէ մեր գեղի վրէն մի շառ¹ կը քցէին, կասէին տիրոնջը դուք էք սպանել, դէ յետոյ արի՛ ու ջուղար² տուր:

— Էդ իմ ձին ա, ինքն իրան կըգայ, ասաց Մարգարը, դու շներինցն անցկացրո՛ւ, տանուտէրի հետ շատ վառ³ գործ ունիմ:

— Հաղիր⁴ ձին էլ հետներս քաշե՞նք:

— Ձէ՛ տառամեմ, գեռ ինձ տանուտէրի դուռը տա՛ր ու յետ արի ձիա բեր:

Դեռ հարսին երթիկի տակը չէին բերել, գեռ տերտէրը նոր էր ուղում պատրաստուիլ ձեռք ձեռքի տալու, որ գզերը լերդապատառ տուն ընկաւ ու տանուտէրի ականջումը քչփչաց:

— Դեռ ձեռք ձեռքի չտաք, աէրաէր, հրամայեց խաչեղայր տանուտէրը, ես հէնց հիմի յետ եմ դառնում, գզերն ասում էր, որ եստափուլ ա եկել, ինձ վառ⁵ ուղում ա:

— Գեռ ու ջհանգամը⁵ գնա՛ր, ոտը կոտորուէ՛ր, սե ըլէ՛ր, դըրանց երեսը ոչ տեսնէինք, խէրի համար հօ չե՞ն գալ, ասացին մի քանիսն և սկսեցին աղջկներ պարել տալով պարապել մինչև խաչեղբօր վերադառնալը:

— Ըստուր տակիցը լաւ բան չի դուս գալ, տղէք, աջ աչքիս վերի կողը հէնց սկսեց խաղալ թէ չէ, գզերը տուն ընկաւ ու հիմի էլ ընէնց ա թռչկոտում, որ կասես քեանդիրբաղ⁶ ըլի, դուշակեց Խէչանը:

— Ես Եֆէմերդուն էս օր մոիկ տուի, մէջ մտաւ տէրտէրը, գրում ա, որ էս օր լուսինը թէ որ բակ ըլէր, երազն էլ, ամէն բանն էլ օրը պտի կատարուի:

— Աստուած խէր վրայ բերի, տանտիկինը փռշտաց, տեսնենք ընչով կը վերջանայ:

— Անտէր ըլի էս պինչը, ձեռքով իւր քթին խփելով նըշանացի հասկացրեց տանտիկինը աղայ մարդկանցը, շատ փիա եմ փորձել:

1 Զրպարտանք: 2 Պատասխան: 3 Շտապ: 4 Լաւ ևս է: 5 Գերեզմաններն ու դժոխքը: 6 Լարախաղաց:

— Տօ՛, կացէ՛ք, ես մի գնամ տեսնեմ տանուտէրն ընչի՞ ուշացա՛ւ, գաւաղանն առաւ դուրս գնաց տէրտէրն և դէպի տանուտէրի տունը:

Բ.

ԼՈԱՋՆՈՐԿՆ ԵՄ ԵՄ, ԲԱԿԼԷՆ ԽԱՇԱԾ ԵՄ ՅԱՆՈՒՄ

— Ինձ լի՛, Մարգար աղայ՛, դողիդ քարը վէր ածիր¹, մեր 70 դեղ մհալն մէջ ինչ աղջկայ վրայ մատը դնես, թէ որ չգնամ չուզեմ քեզ համար, ես մարդ չեմ, ես իմ հօր տղէն չընիմ, մօրից ծնած չընիմ, շան մէջքից ընկած ընիմ. ամօթ բան ա, մեր դեղն չորս կողմն անօրէն անհաւատ թուրք ա, ամէնքն էլ կը լսեն ու Հայոց հաւատի վրայ կը ծիծաղան, էս լաւ բան չի:

— Դէ ես ի՛նչ մեղաւոր եմ, քու մովրովի հրամանն ա, կուզես կատարի՛, կուզես ցխի մէջ քցի՛ր, ծործորակը քերելով՝ իրան անմեղ ցոյց տալով պատասխանեց Մարգարը տանուտէր Սիմոնի խօսքին:

— Ախպէր, հաղըր պարզն ասե՛ս, էլ ո՛ւր ես խօսքն օլոր մուր քցում, սաքի² ես չեմ հասկանում, որ քո մոքինդ Խէչանի աղջկէլ չի, նրա մալ ու դովլաթն³ ա՞, թէ չէ դու որբների, երկու երեխայ թաղած մարդ, որ կնիկ առնել ուզէիր, կը գայիր ազափ աղջկի կուզէիր, էն էլ նշանած աղջկ՞: Ղու էլ լաւ դիտես, որ Խէչանն էս արար աշխարհքի⁴ հարստութիւնի տէրն ա. ասենք, դորթ ա, անտակ ծով ա Խէչանի դովլաթը, էլ վերեքուում⁵ չի, էլ թիւ ու համարք չկայ, համա ում զամաթ⁶ էլաւ՝ էլաւ, զամաթի ճամփէն կապիլ չեն. 15 տարի ա՛ բանը քու թահա էլել⁷, հիմի դու եկել ես, տաք ջրի վրայ սառը ջուր ես լցնում՝ թէ ի՞նչ քեզ մատաղ, Մարգար աղայ ջա՛ն, արի Խէչանիցը մի քանի շահի փող պոկեմ քո ոտների քրեհը, վեր կա՛ց Ասածու անումը տուր, քու ճամփէն գնա. մովրովն էլ որ հարցմունքս անի, ասա՛, գնացի՛ տեսայ պատկել են, ես էլ մի կուշտ փրաւ կերայ պատկաճաշին, մի եր-

1 Միանիր այդ բանը: 2 Իբր թէ: 3 Կալուածք և հարստութիւն: 4 Բոլոր աշխարհքի: 5 Հաւաքուում: 6 Բաղդ: 7 Վերջացել է:

կու թաս էլ գինի վըէն խմեցի, Աստուած շնհաւոր անի ասեցի ու երեսս յեա թեքեցի:

— Ի՞նչ ես երկար կատամանին քցել¹ տանուտէր Սիմոն, դու ինձ խելք ո՞ւր ես սորվացնում, ես որ կամ՝ մի հրամանակատար մարդ եմ, ինձ ղրկել են, որ քեզ էս հրամանը տամ ու գլխիդ կաննեմ՝ որ կատարուի. չես անի, պսակը չես խափանի, ես էլ զամէն կը պտըտեմ, հարսանիքաւորի ջանին կընգնեմ ու ծակը կը կոխեմ: Ախար թէ որ սրա մէջը մի բան չըլնէր՝ գործակալ հայր սուրբն ընչի՞ էս գիրը կը դրէր, որ տէրտէրը չպսակի. հալբաթ² մինը գնացել մաննել ա, որ մէջը չհասուծիւնի պէս բան կայ, նա էլ էս հրամանը թուանքչու ձեռով թուցրել էր Սև ջրի գլուխը մոլորովին, որ եսսավուէլ ղրկի, պսակը խափանել տայ: Սա քեզ ու զում չէի գործակալի թուղթը շանց տամ, տէրտէրի վրայ էր, ու ընչունքի ինքը տէր հայրն էլ հրէս իր ոտովն եկաւ, հիմի բանը կը պարզի:

Ասաց եսսավուէլ Մարգարն ու գտակածալիցը՝ մի ծախնոտուած թղթի կտոր հանեց տուեց տուն մանող տէրտէրին, մի կողմից էլ խոնարհութեամբ աջը համբուրեց:

— Աստուած օրհնեսցէ, Մարգար, աղայ, փնթփնթաց տէրտէրն ու ակնոցները հանեց աչքերին դրեց, և թուղթն աչքերից հեռու բռնած՝ սկսաւ այս ու այն կողմը դարձնել:

— Ձեռքիցն երևում ա, որ մեր գործակալի դրածն ա, ասաց տէրտէրը, բայց աչքերս չեն ջոկում, տունը մութն ա, մի գնամ դռանը կարդամ, կամ թէ չէ, տանուտէր, լաւ կըլնի, որ մարդ ղրկես, մեր դերձիկ Ստեփանի տղին կանչել տաս հարսանքատանից. նա Աստուած իր հօրը բաշխի, ջրի պէս կը կլկլացնի կէս սհաւ թումր:

— Աղբաթը խէր³, տէրտէր, քմբածիծաղ տուեց տանուտէրը, սաքի որ սուտ փահլեվանի պէս զեօզլուէլ⁴ ձեռաց հանեց ջրը, քնթիդ ծէրին անկեցիր, հա՛ տեսնում չե՞մ, որ բլբլ պէս ծլկացրիր. էլ աչքերիդ ի՞նչ ես մեղ դնում, մենք հօ իրար ճանա՞նչում ենք, ահի տարին ի՞նչ էիր, թէ մահի տարին ի՞նչ ըլխ. հա՛ եդ ես՝ ու եդ ես. մենք հասակակից մարդիկ ենք, կարօտ մնացի, որ մի օր տեսնեմ քեզ մի բարովաղիր կամ մի օանաղ⁵ ղրկելուս,

1 Երկարաբանութիւն անել: 2 Իհարկէ: 3 Բաղդդ բարի լինի: 4 Ակնոց: 5 Մուրհակ:

եա ուրիշն գրածը կարդալուս. քունն էն ա — խոնարհեցո՛ւ, ապրեցո՛ւ, հոգւոց, պահպանիչն ասեա ու ժամուցը ջէբդ քցես: — Դղեր, գզեր, ձայն տուեց տանուտէրը՝ դուռը բանալով, շուտ հասի՛ հս հաթս դերձիկ Ստեփանի տղին հստեղ կանչի, թէ՛զ, ու տիգ վրայ յեա ես դառել:

— Խէր ըլի՛, ¹ Մարգար աղայ, ի՞նչ կայ էսպէս քշերհանայ, դարձաւ տէրտէրը դէտի եասալուլը, էլ ի՞նչ զուլլուղ ² ունիք մեր խեղճ՝ խալիսի գլխին, ողորմելիքումն էլ ոչ ջան մնաց, ոչ տաշտերումը հաց. էս ի՞նչքան կող ու բէգառ, ի՞նչքան խարջ ³ ա, որ էս մի քանի տարին իրար վրայ ողորմելի ժողովրդի շնքին բարձել են: Ես ըլիմ իմ կարգը, էս ա վաթսուն տարիս մօտանում ա, դու դեռ ջահել ես, Աստուած զօրայնի, թէ կուղ տանուտէր Սիմօնին հարցրու: Փառք Աստծու, ասենք հիմի քրիստոնէի աշխարհք ա, հիմի մեր խաչին ու հաւատին հայհոյող չկայ, համա էս ի՞նչ է. քանդեցին էս ձեր տնաքանդ մովրոյները ⁴: Ասենք ես քեղ համար չեմ ասում, Մարգար աղայ ջան, դու մեր որդին ես, հայ քրիստոնեայ ես, բայց դու ինքդ էլ գիտես, որ առաւօտէնց տեղիցը շուտ վարթնողը խեղճ ժողովրդի գլխին ա չաքուչ կոտորում: Շրապկայ ⁵ չգառաւ, մեր գլխին պատիժ ու կրակ դառաւ, ով ծածկում ա, էլ Աստծու ծըրիցն ըլում ա, իլլաքի թէ ⁶ մեր հայերը: Ախա՛ր տե՛ս աշխարհքն ի՞նչ օրին ա հասել. անցեալ օրը մեր քուչումը հաւաքուած՝ զըրից ենք տալիս. մին էլ էն տեսնեմ, որ մեր Յօշականցի Սուտասանեց Նէսօն, որ Սինօլումը դրագիր ա, ձիու վրայ նստած՝ եկաւ. հողի ունիւմ տալացուկ, օրհնեա ի տէր ասեց ու ձին կանգնացրեց: Ամէնքն էլ տեղներիցը վեր կացան, գատկները վեր կալան դըլուխ տուին, բայց ես ծեր մարդ, էն էլ ինչքան չընի տէրտէր, Աստուած օրհնեցէ ասեցի ու հարց ու բարով արի նստած տեղեցս: Ախա՛ր ինձ ի՞նչ կը սպէր երեկուան երեկսի համար ստի վեր կենալ: Ի՞նչ ես կարծում, Մարգար աղայ ջա՛ն, ի՞նչ ասի, որ լաւ ընի. ոչ տարաւ, ոչ բերեց՝ թէ, տէրտէր, դու քո սկստակ միր-

1 Բարի լինի: 2 Դառայութիւն 3 Հարկ: 4 Գաւառապետ: 5 Յայտնի է ամենքիս, որ ծառայողներն իրաւունք ունին կօկարդով գլխարկ ծածկելու և դեղին կոծակներով հագուստ հագնելու. Այս բանից առիթ առած շատ ստորին պաշտօնեաներ, սկսում էին երկիւղ ներշնչել ժողովրդի մէջ և հարստահարել: 6 Մանաւանդ:

քիցդ ամաչում չե՞ն, որ ես դալիս եմ ու դու տեղիցդ վեր չես կենում: — Ա՛յ որդի, Նէսօ ջա՛ն, ասում եմ, դու մեր բալէն ¹ ես, ինձ ի՞նչ լայաղ ² ա քեզ պէս մի մատը քորփի ³ համար ոտի կանդնել, ի՞նչ կայ, որ Սինօդումը գրադիր ես: — Ձէ՛, ասում ա, դուք ձեր պատիւը չէք հասկանում, ում դլխին որ շլապկայ տեսնիք, պախէն սհաթը վեր թռչիք, ոտի վրայ չորանաք գլխաբաց, թէ կուզ ըսկի չինովնիկ ⁴ էլ չընի: — Ա՛յ որդի, ասում եմ, ի՞նչ անենք, որ շլապկայ ունիս, մի՞թէ դրանով քեզ իրաւունք ա տուած, որ ⁵ ինձպէս մի ոտը գերեզմանում տէրտէրին խայտառակես, որ քո առաջին տեղիցս ժաժ չեկայ. հիմի ո՞վ չի շլապկայ դնում, հրէ նրեան մինն երեք սաղ ապասի ա, նրեանու մէյդանովը, որ անց ես կենում, Նորքցի երեխէքն էլ իշանոնց վրայ նստած՝ շլապկէն գլխներին հաւողը բարձած՝ բազար են գալիս. մեր Ալօյի աղէն էլ որ Մարութ աղի դռանը նօքար ⁶ ա, էն օրը մի լաւ շլապկայ գլխին՝ ուռած փքուած էկաւ դէսն անց կացաւ. ես էլ հէնց խմացայ, թէ դու էլ Ալօյի աղէն ես:

— Ընչե՛, միտդ չի՞, տէրտէ՛ր, մէջ մտաւ տանուտէրը. էն տարին որ մի երկար մովրով կար. մի օր ձին նստած՝ մոնում ա մեր գեղը: Ես Ուռուցովն անց եմ կենում, ի՞նչ տեսնեմ, որ աշխարհքը հաւաքուած ա գլխաբաց ու մէջ տեղն էլ մի շլապկաւոր ա երևում ձիու վրայ նստած. մի գոռոցի ձէն էլ սաղ Ուռուցը վեր ա կալել: Դու մի՛ ասիլ, մեր խեղճ ջխտկապլուխ Սարօն ա. վեր են կոխել քամակին բարակ բարդու ճիպոտներ ա, որ փշրում են, ի՞նչ ա, թէ Մովքովն անց կենալուս չի ճանանչել ու գտակը չի վեր կալել, նա էլ կաննել ա ու խեղճ Սարօյին էդ օրը քցել: Ենքան սուին, որ մարդն էլ տեղիցը չէր կարողանում նստիլ, երեսի վրայ վէր էր ընկնում: — Շան որդիք, ձեր հէրն անիծա՛ծ, գոռում էր մովրովը, ըստուց յետը վա՛յ էն մարդին, որ մի օրէն ճամփից շլապկի ծէրը տեսնի ու ոտի վրայ չչորանայ. էլ հարցնիլ չի ուզել, թէ ո՞վ ա, ո՞վ չի, խմացած կացէք, որ շլապկէն ձեր Աստուածն ա:

— Հա՛խ Աստծու, ⁷ շատ դրուսոն ⁸ ա ասել, պաշտպանեց Մարգարը, ՚ի հարկէ որ շլապկին պախ պատիւ տանք, մենք թէ որ շլապկի պատիւը չիմանանք, երկու աչքով պախ քօտանանք, բաս հիմի ու Ղզլաշի օրովը մին ես համարում:

1 Երեխայ: 2 Զարմար է: 3 Մանուկ: 4 Աստիճանաւոր: 5 Դառայ: 6 Սպտաւոր: 7 Աստուած վկայ: 8 Ուղիղ:

— Օրհնեալ լինիս, այ որդի՛, ո՞վ ա ասում, թէ հիմի լա-
 չի, համա դու ինձ ասա՛, ինքդ չես տեսնո՞ւմ, որ խալխումն էլ
 հալ չմնաց, եզը վեր են կացնում, տակիցը հորթ ուզում, զօռով
 մարդկանցը կռուացնում են, որ մէջ տեղը իրանք մոծակի պէս ծծեն՝
 արնաքամ տնեն. էլ ոչ դիւան կայ՝ ոչ դատաստան, ոչ իրաւունք
 կայ՝ ոչ արդարութիւն. վերջին մէհտարիցը¹ բռնած՝ ընչանք ինքը
 մոզրովը՝ ձեռը դէմ արած ուզում են: Ախար ո՞րտեղից տան, մի մեր
 գեղի հալը² հարցրու՝ կը սարսափեա՝ որ լսես. տուն կայ, որ պարտ-
 քի տակի թաղուած չընի. ի՞նչ են անում, կերածները՝ պաս օրե-
 րը՝ ցամաք հաց ա, ուտիսին՝ մի կտոր աղուէսի չոր՝ պանիր, հա-
 դածներն էլ որ մի թելը քաշես, ինն հարիւր կարկաստան վէր կընկ-
 նի. ախա՛ր թէ որ էս կռու բէգառը չընի, ը՞նչի համար պտի
 պարաքի տակ ճխուէին: Առաջ ով որ մի թուման³ պարտք էր
 ունենում, քունը չէր տանում, ընչանք մի եզը, ես մի կով չէր
 ծախում, իր հողին թափում. հիմի դիտե՛ս քանի թումաններ են
 էն անտէր սանտաի մէջ դրուում. ի՞նչ եզը, ի՞նչ տուն ու տեղ,
 ի՞նչ մուկ⁴, որդին էլ որ ծախի պրծնում չըկայ. ըսկի չգիտեմ,
 թէ սրա վերջն ո՞ւր պտի հասնի, սրա ծէրն ո՞ւր պտի կտրուի,
 երկնային տէրն ինքը լիս ու ճար անի:

— Էտուր վախար չի, տէր հայր, դու ինձ լսի՛, կատարելո՞ւ
 ես գործակալի հրամանը, թէ հէնց հիմիկուց ձին նստիմ յետ դառ-
 նամ ու ձեր մեղքը ձեր շլե՛նքը, գնացէ՛ք, ոնց կուղէ՛ք, խօսքի տա-
 կից դուրս եկէ՛ք:

— Աստուած օրհնեացէ՛, Մարգար աղայ, ես Յունան մարդա-
 րէն հօ չեմ, որ իմանամ, թէ էս թղթի կտորի միջին ի՞նչ ա
 խզըղած, կայ մեր տիրացուն գայ՝ տեսնենք՝ յետոյ կը խօսինք. կամ
 թէ չէ, կընի որ դու էս դրի զօրութիւնին եթուկ ես⁵, ասա՛ է-
 լի՛, քեզ հաւատո՞ւմ չե՞մ:

— Ա՛յ, տիրացուն՝ եկաւ, հիմի թող գիրը խօսի. գլխով
 ցոյց տուեց Մարգարը տուն մանող պատանուն:

Տիրացուն տէրտէրի հրամանովն սկսաւ կարդալ:

— «Հրամայն Աշտարակ գէեղջ տէր Յովհաննէսին:

«Որ իմացած կենաս համաձայն, հայդարարութեայնդ ես զքեզ

1 Ձիապան: 2 Գրութիւն: 3 Հին թումանը երեք մանէթ էր: 4
 Կալուածք: 5 Տեղեակ ես:

«պատվիրեալ էինք: պսակել զՀէղնառ Խէչանեան ընդ պարոն Աղաջաւնի որթի Սմբաթին: Հէա կոյս ընդ կուսի, համաձայն օրինած, և «կանոնաց առաքելական և կայսերական օրինած չիք զարքելզ կամ «զհասութիւն: Վասնորոյ հրամայենք 'ի ստանալ գրութեանս պատկալոյ՝ արնել զնոցա. վասն զի 'ի պատճառս աղայ Մարքարի եա- «ստվուի մովտովի յրամանն այսպես է խնթրելով 'ի մէջ որպէս բա- «րեգամ: և քաջ սիրելի, վասնորոյ և զհրամանքն: Վատարեսցիս, «զպսակին ոչ առասցիս, ըստ ծէսի հայաստանեայց սուրբի և առա- «քելական եղեղեցւոյ սրիոյ կաթուղիզէ հշմիածնի, ամէն:

«Գործակալ սարգարաբատու: և կարբու մհալի
«որ է գավառի եօթանասուն ու մէկ գիւղի
«Թագէոս վարդապետ:»

Տիրացուն բարձր բարձր կարգում էր վերոգրեալ երեւելի հրա- մանք, իսկ տէրտէրն ու տանուտէրը բերանները բաց՝ մտիկ էին տալիս և զարմացմամբ գլխները ծանր ծանր շարժում: Մարգարի համար՝ էլ մի հարցնիլ, ուրախութիւնից ոտքերը գետնիցը կտրուել էին:

— Զա՛ն Զա՛ն, ղալամիդ¹ ծէրը պաշեմ, հրէ լիզու ա՛յ, քըչ- քչան աղբիւր ա՞, բացականչութիւններ էր անում մեր հերոս եա- ստվուլը. ընդուր են ասել սուր լիզուն օձը՝ ծակիցը կը հանի է՛, մենք ըսկի մարդ չենք էլել, էլ կերել ենք, էլ մենծացել, մենք ի՞նչ խաբար պաի տանինք էս աշխարհիցը:

'Իհարկէ, որդի՛, 'իհարկէ՛, հաստատում էր փառաւորեալ տէր Յովհաննէսը, թէ որ գործակալ հայրսուրբն էդպէս խնայտուն չընէր՝ էլ ընչի՞ էդ փառքին կարժանացնէին. սաղ վանքումը նրա պէս գիտունը չկայ, Աստուած փառոց պահի իրան:

— Հօ հասկացա՞ր, տէրա՛ւր, ինչա՞ գրել գործակալը, հեղ- նաբար հարցրեց տիրացուն:

Հասկացայ, որդի՛, հասկացայ, բաս էլ ընչի՞ տէրտէր եմ, որ էդ երկու խօսքն էլ գլխի չընկնեմ. համա՛ զու էլ որ մի անդամ պատմես, աւելի լաւ կըլինի:

— Ես ոչինչ չհասկացայ, շա՛տ խրթին ա գրած:

— Դու գեու Զահէլ ես, որդի՛, էդ տեսակ խրթին գրուած- ները զժար կը մանին քո բէյինը². մեր գործակալը հրամայել ա

1 Գրչիդ: 2 Խելապատակ:

որ Աղաջանի տղէն ու իր նշանածը՝ չունքի որ կոյս են՝ պսակաւ լոյծ առնել, այսինքն թէ պսակը լոյս առնել, սաքի թէ ուղել ապել, որ պսակը մի քիչ յետացրու, որ լիւր լաւ բացուի, ընչանք որ ես էլ, ասում ա, իմ բարեկամ մովրոմն էլ՝ Մարգար աղին առաջուց զըկեցինք ու մենք էլ էս ա քամակիցը կը դանք կը հասնինք։ Ի հարկէ՛, արժանաւոր աղայ մարդ ա մեր Խէչանը, մեր մհալուր մարդ չըլնի, որ նրան պարտք չըլնի. բա՛ Էնպէս մարդին որ չպատուեն մովրոմն ու գործակալը, ինձ ու քեզ հօ չե՞ն պատուիլ։ Շատ լաւ կըլնի ի՞նչ, հաղիր առանց էն էլ պսակը յետացաւ, մի քիչ էլ կը կենանք, հէնց հիմի որտեղ որ ա՛ կըզան, ու մի լաւ քէֆ կանենք։

— Հէնց էդ ա, որ գլխի ես ընկել, տէրտէ՛ր, ծիծաղալով ասաց տիրացուն, դու ինձանից լաւ ես հասկացել։

— Ի՞նչ էք ասում, ՚ի սէր Աստծու, մի լաւ կարգացէք, էդպէս բան չկայ գրած, լեղապատառ խօսքը կարեց Մարգարը, գործակալ հայր սուրբը հրամայել ա, որ ինքն էլ ու մովրոմն էլ ու զում են, որ պսակը քանդուի, մենձ չհասութիւն կայ մէջը, ինձ էլ հէնց ըստուր համար են զըկել։

— Ո՞նց թէ պսակը քանդուի, քեզ ո՞վ ասեց, թէ չհասութիւն կայ, հաս ու չհասը ջոկողը ես չեմ, երկսի էլ օխտը պորտը գիտեմ, նշանի պահ պահի չը սրանից աստը տառնուհինդ տարի յառաջ ես եմ ասել բարեկենդանին. ոնց որ Մասիսի ու Արդեաղի մէջը աղայ ու աղջիկ կը հասնի, ընէնց էլ նրանց մէջ մի մտոր չհասութիւն չկայ։ Թէ ուրիշ բան գիտես, Մարգար ջա՛ն, ասա. դու որ կաս՝ եսամուլ Մարգարն ես, ես որ կամ՝ մենձ տէր Յովհաննէսն եմ. դու ոչ գիրը գիտես, ոչ գրի զօրութիւնը, համա ես ամէն բան հասկանում եմ, սաղ Այսմաւուրքը ջրի պէս գիտեմ, սխալ ես, եանդլիշ ես, լաւ չես գլխի ընկել. քեզ զըկել են, որ դաս տեղ պատրաստես, որ իրանք էլ դան. ընէնց չե՞, տանուտէր Սիմօն, դու ի՞նչ ես ասում. էլի ես ու դուն ենք սրանց մէջը խելք ու քեամալի¹ տէրը, սրանք ջահէլ ջուհուլ են, իլլաքի թէ էս— իմ աղաշ² տիրացուն, գովեցինք՝ կով դառաւ. երեկութիւնից օղորմածիկ դերձիկ Ստեփանը մեռաւ սրան կարգացնել տալով, սա ըսկի մի մարդ չգառաւ։

— Ի՞նչ ես ասում, տէր հայր, էս հրամանն զրոշն ինքն էլ չի հասկացել, թէ ի՞նչ ա ուզում ասի:

— Ո՞վ, Թադէոս վարդապետը:

— Ի՞նչ անեմ թէ վարդապետ ա:

— Վա՛յ հողը մեր տան կտերը կենայ, որ դեռ ձուկից դուռ չէք եկել, տէրտէր վարդապետի էլ չէք հաւանում, ընէնց չի՞, տա՛նուտէր, զորթ չեմ ասո՞ւմ, Մարգար ջան:

— Էդ զբաղ կենայ¹, տէրտէր ջա՛ն, հիմի պսակը խափա՛նում եմ, համբերութիւնից դուրս եկաւ Մարգարը, թէ չէ ինձ եասովու՛ւ Մարգար կասեն, էս ա վեր կը կենամ, աչքերս կը չուեմ, հարսանքաւորին չօլ է չօլ կը քցեմ, Ժամու՛մն էլ որ ըլին՝ դուս կանեմ:

— Դու ինձ ասա՛, զորթ ես հրամանք անո՞ւմ, որ մեր գործակաշն ու մովրովը չեն ուզում պսակել:

— Տօ բա սուտ եմ ասո՞ւմ:

— Դէ՛ որ նրանք կամենում են, մենք ի՞նչ ենք, քանի՞ գրը խանի ենք. ասում ա՛ աչքը բարձրանայ՝ բարձրանայ, ունքիցը վերէ չի կարող գնալ, դէ որ գործակաշն ասում ա չհաս կայ՝ էն ա կայ. առաջն որ դէն ես եմ, բա կլէն խաշած եմ ցան ու մ. տեսնո՞ւմ ես, համաձայն կայսերական և առաքելական օրինաց՝ նա մեր ամենքիցը շատ գիտի, դեռ մովրովն էլ վրադիր. դու ի՞նչ ես ասում, տանուտէր Սիմօն:

Տանուտէրն ուները վեր քաշեց և եասովու՛ւ Մարգարի երեսին նայեց:

— Ի՞նչ էլաւ ձեզ, տէրտէր, տանուտէր, միմեանց քամակից տուն ընկան գզերն ու Ժամհարը, օրը միթնեց, կերակրները փչացան, հարսն ու փեսէն վաղուց երթկի տակին պատրաստ կաննած են, որ ձեռ. ձեռի տաք:

— Ես իմ մովրովի խօսքից դուրս չեմ կարող գալ, վճնեց տանուտէրը:

— Գործակաշն էլ իմ մովրովն ա, հաստատեց տէրտէրը:

— Գնացէ՛ք, տեսցէ՛ք, որ պսակը մնայ, խաբար չըկեցին հարսանիքատունը:

— Ես էլ գնամ Սաքոյին աչքալիս տանիմ, կամաց միթմիթաց

1 Մի կողմը կենայ:

Մարգարն ու տեղեցը վեր կացաւ. էս օրուան անեղիքն արինք, է-
զուցուանն էլ կը տեսնենք, բանը բան շանց կըտայ:

— Էս առաջի օրն ա այ՛, որ ետսավուլ գայ գեղն ու ա-
ռանց կուշտ փորով. հաց ուտելու ու մի կէս լիտր գինուց արազից
իրան ոտի քրեհ տանելու՝ գեղեցը դուս գնայ, ասաց տանուտէրը
տէրտէրին, ետսավուլ Մարգարի գնալուց յետոյ:

Գ .

ԱՅՂԻ ԳԵՕԼԻՆ ՆԻ ՍՆԻ ԶՈՒՐԸ

Էջմիածնից մօտ երեք ժամաչափ գէպի արեւմտահիւսիս
գտնուում է մի լիճ, որին ժողովուրդը Այղը անունն է տալիս:

Այղը գեոլից շատ մօտ, Թաւ եղէգնուտաների և ճահիճների
միջեց յառաջանում է այն պատմական գետը, որ կոչուում էր հը-
նումը Մեծամօրի, իսկ այժմ՝ Սև ջուր: Այղը լիճն և գետը միմեան-
ցից բաժանողը մի երկու երեք հարիւր քայլաչափ մերկ տափարակ է:
Մերկ եմ ասում, որովհետեւ ինչպէս գետի նոյնպէս և լճի եզերքը
ծածկուած են խիտ եղէգներով, որտեղից տարին մի անգամ մերձա-
կայ գիւղերը շինում են իւրեանց համար փսիաթ, կամ խտիրներ,
իսկ այդ տափարակի վերայ բացի բարակ սէղից ոչինչ չես գտնիլ:

Թէ լիճն և թէ գետն ունին տեղացիների աչքումը մեծ
նշանակութիւն: Գետի եզերքի եղէգնուտները նուիրական են ամեն
հայ քրիստոնէի համար. որովհետեւ այս տեղ, ասում են, խողա-
ցած արածում էր մեր քրիստոնէութեան հիմնաքարը՝ հուժկու
Տրդատը. այս տեղից նա մութմութալով վազեց, մեր Առաւորիչ
պապի առաջին գլուխը քարշ ձգած կանգնեց և նրա օգնութեան
շնորհիւր կրկին մարդկային կերպարանք ստացաւ՝ մի սկանջով
միայն Սև ջրի գլխի արածող կենդանու յիշատակը շնորհանալով:
Մինչև այսօր էլ որսորդները Սև ջրի գլխին խող սպանելով՝ մի-
մեանց ասում են. — ի՞նչ կընէր հայ քրիստոնէի հալը, թէ որ
մեղ պէս մի որսորդ սպանած ընէր մեր խողացած Տրդատ Թաղա-
ւորին: Միւսն էլ պատասխանում է. — ասում են, ինքը Տրդատ
Թաղաւորը զգուած ա էլել իր խողութիւնիցը, որսորդ տեսնելուն

պէս զատի¹ եկել առաջներին ման ա եկել, որ բալքի տան սոյա-
նեն, վերջանայ իր չարչարանքները, համա Աստու հրամանովը նեո
ու անեղի լարը կտրուել ա ու Տրդատը սաղա մնացել:

Այդը գեօլի վրայ հնարած առասպելներն աւելի շատ են:
Մինչև ցայսօր էլ ես անտարբերութեամբ չեմ կարողանում յիշել
Այդը գեօլի անունը, որ անձս չքստմի:

Երբէք չեմ կարող մոռանալ, ինչպէս իմ հանգուցեալ հայրը
վսեմ և ազդու բառերով պատմեց ինձ Այդը գեօլի բոլոր պատմու-
թիւնները, որք որ ձիու վրայ ինձ իւր թարքն առած՝ գնում էինք
Սև ջրի գլուխը մովըովեց ինձ համար արձակման վկայական ստա-
նալու, որով գնամ՝ ուսում առնիմ:

— Գիտես, որդի, որ մենք մօտանում ենք Այդը գեօլին, տես
հրէ են քարափի տակին ա, մի քիչ էլ ներքև գնանք՝ կերևայ:
Այդը գեօլը հասարակ ջուր չի, շարունակեց լուսահօգին. նրա ջու-
րը չի գնում, միշտ կաննած ա, նա անտակ ա, մարդ չի կարող
նրա մէջը մանել: Են սհաթը կուլ կրտան հրեղէն կենդանիքը: Ու-
րիշ ջրերի միջինը ձկներ ու գորտեր են, համա Այդը գեօլի միջին
սրանց ոչ մինը չես գտնիլ. հրեղէն ձիանք, սիպտակ հրեղէն գոմէշ-
ներ, մարդաձուկն ու շատ ուրիշ գաղաններ են լեքը Այդը գեօլու-
մը: Եզ հրեղէն ձիանոց ցեղեցն ա, շարունակեց հայրս, Քեօռ օղ-
լուի զուաթը², որ թւաւոր է եղել: Այս բանը, իբր թէ, տեսել
է խառատ³ Մուրատը: Նա տասը տասն և հինգ փայտի ուղտեր շի-
նած՝ իրար քամակից կապած՝ սանձը ձեռին քաշելով՝ Կողբից աղէ
եղել բերելուս. յանկարծ գիմացից տեսնում է Քեօռօղլուին իւր
կտրիճներով և երկիւղից քանդում փայր թափում գեանին իւր
ուղտերն և դարձնում մի կոյս փայտ ու ինքը մանում Այդը գեօլի ե-
ղէգների մէջը:

Քեօռօղլին՝ որ նկատած է լինում ուղտերի շարքն և հիմա
գտնում է փայտացած, շատ զարմանում է այս հնարագէտ վարպե-
տի վերայ. ուր որ լինի, հրամայում է իւր քնքերին, պառտել այն
մարդուն և իւր առաջին կանգնացնել: Խուզարկուները քաջ գիտե-
լով, որ մարդը թագկացած կը լինի եղէգնուաների մէջ, իջնում են
այն տեղ, ձիանքն արօտի թողնում և սկսում որոնել: Ամբողջ օրը

1 Դիտմամբ, 2 Ղուաթն էր այն առասպելական նոյնգ ձին, որով Քեօ-
ռօղլին քաջութեան անուն է տարել: 3 Հիւսն:

երբ որ Քեռօղլին զուր ժամանակ է կորցնում, վարպետը մի ասեղ է դառնում ու կորչում, հրամայում է ձայն տալ, թէ ինքը երդում է իւր սրովը, որ եթէ փայտէ ուղտերի տէրը զուրս գայ ինքնայօժար, նա նրան ոչ միայն չի պատժիլ, այլ և կը վարձաւորի. ապա թէ ոչ, երեք շաբաթ շրջապտուած Այլը գեօլը՝ քաղցած պիտի սպանի իրան:

Եւ ահա դուրս է գալիս Մուրատը դողալով և գլուխ տալիս Քեռօղլուն:

— Քո ձեռագործն է այդ ուղտերը, հարցնում է Քեռօղլին:

— Հրամայե՛ք, գլխիդ զուրբա՛ն:

— Ընչե՞ թագ կացար:

— Քո անունից աշխարհքն է սարսափում, և ուղիղն ասեմ, հիմա էլ չէի դուրս գալ, եթէ քեզ աւետիք տարու առիթը չունենայի: Մուրատը պատմում է Քեռօղլուն, որ ինքն ախանառես էր, երբ նրա մատակ ձին արածում էր լճի ափումը, մի հրեղէն սպիտակ այլը՝ ձի դուս եկաւ ջրի միջից, թռաւ նրա մատակի վերայ ու կրկին ջրի տակը մտաւ:

— Ուրեմն դու ազատ ես, սարքիւր քո ուղտերդ, բարձիր բեռներդ և ճանապարհ ընկիր:

Մուրատն ստացաւ Քեռօղլուի ընծայն, կարգի բերեց իւր ձեռագործը, բարձեց աղն և գնաց:

Քեռօղլուի հրամանաւ ի պատիւ այն այլը ձիւ, որը տան և մէկ ամսից յետոյ պարգևեց իրան նրա սիրեկան Ղուսթին՝ այդ լիճն այն օրուանից կոչումով է Այլը գեօլ:

— Բաս էդ Այլը գեօլն ջուրը ո՞ր տեղից ա գալիս, ո՞ւր ա գնում, հարցրի հօրս:

— Ասում են, որ ջուրը գալիս ա Արագած սարի կասարումն եղած լճից. էդ բանն խնայել է մի հովիւ: Նա այծի քամակից ձրգում է իւր գաւազանը, որ ընկնում է Արագածի լճի մէջը: Մինչև մօտ է գալիս հովիւը, տեսնում է, որ իւր գաւազանը ջրի երեսին չի: Այս երևոյթը նրան կարծիքի տակ է ձգում. մանասանդ երբ նա Արագածի ստորտաներումը ոչխարներն արածացնելուս, զլուխը գետնին է դնում մի փոքր հանգստանալու, միշտ ջրի քրչքչոց է լսում: Մի շաբաթից յետոյ դիպուածով նոյն հովիւն իւր ոչխարները դաշտն իջեցնելուս Այլը գեօլն մէջ տեսել է իւր փայտը: Հովուի կասկածն աւելի սաստկանում է, նա մտածում է, որ Արագածի գլխի լճի և Այլը գեօլն մէջ յարաբերութիւն կայ, անպատ-

Ճառ ջուրը Արագածից գետնի տակովը հոսում է ներքև և գոյացնում է Այլը գետը. դրա համար հովիւր մի ջուալ¹ դարման շաւակում է, բարձրանում Արագածի կատարը և լճի մէջ լցնում: Երկու օրից իւր դարմանի հետքը Այլը գետումն է գտնում:

— Բաս էդ ո՞նց ա, որ ջուրը միշտ կաննած մնում ա մի պտտիկ լճի մէջ ու դուս չի գնում, հարցրի ես հօրս:

— Ասու հրամանովն ա, պատասխանեց նա. Այլը օրովը երևանու վերջին Հիւսէյին խան Սարգսյան ուզեցաւ Այլը գետը խառնել Սև ջրի հետ: Իրեք հետ իրան երազ եկաւ, որ էդ գետի ջուրն անիծուած ա, դա զնացկան ջրի հետ չպտի խառնուի, ադամորդին էդ ջրի համը չպտի տեսնի, Սարգսյան անկաջ չարեց ու Այլը գետի ու Սև ջրի մէջ տեղի թմբան վրայ մի առու փորեց: Վերջի օրը հէնց որ մի պտտիկ թումբ էր մնացել, որ ջուրը զնար, մին էլ էն տեսան, որ գետի երեսը կրակ դառաւ, միջեցը ահագին գազաններ կրակի հետ դուրս թռչկոտացին, քիչ էր մնացել, որ ամէնքին էլ կուլ էին տալիս, թէ որ գլուխ չառնէին չկորչէին: Ինքը Սարգսյան հեռուումը կաննած էս բաներն իր աչքովը տեսել ա ու էլ յետ առուն լցնել տուել:

Եւ արդարեւ, հետաքրքիր այցելուն այսօր ևս կրնկատի լիճը և Մեծամորին բաժանող տափարակի մէջտեղը մի հին առուի հետքեր:

Ահա այսպիսի առասպելների հետ է կապուած Այլը գետի պատմութիւնը. սակայն հաւանականն այն է, որ մի ճահճալից լիճ է նա, որը տափարակի տակից անպատճառ կապ ունի Մեծամորի գետի հետ:

Սովորաբար գետերը յառաջ են գալիս և կազուում մանր աղբիւրակներից և վտակներից, իսկ Մեծամորին մի բացառութիւն է. ամբողջ գետն այդ փոքրիկ տեղի շամբուտ ճահճներիցն է բղխում և յառաջ գնում գէպի Երասխը: Պէտք է ենթադրել ուրեմն, որ ժողովրդական առասպելը զուրկ չէ մասամբ ճշմարտութիւնից. կարող է այն ևս լինել, որ Մեծամորի և Այլը գետի ջրերը Արագածի զանազան բարձրաւանդակներից են, որ գետնի տակով իջնում և Այլը գետումը լոյս են տեսնում, կրկին գետնի տակը մանում ու փոքր լինչ հեռի Մեծամորի գետը յառաջ բերում:

Դ.

ՄԻԿԻՏԱՆ ՍԱՔՕՆ

Սև ջրի գլխին՝ այսօր էլ, կարծեմ, դեռ կարելի է նկատել մի երկու աւերակների հետքեր, որոնք փոքր ժամանակ հնախոյզ ճանապարհորդին կանգ առնել կը տան և մտածմանց մէջ կը ձգեն:

Այդ երկու աւերակներից հիւսիսային կողմը գտնուածն այն արժանայիշատակ ամարաթն¹ է, որ մի երկու տարի քաշում էր դէպի իւրեան բազմաթիւ ժողովուրդ Սարգարապատու և Կարբու կոչուած գաւառիցը՝ արդարութիւն և իրաւունք խնդրելու: Ուզում եմ ասել, թէ այս աւերակի տեղը մի քանի տարի յառաջ մեծ շինութիւն էր: Այս տեղ էր կենում այդ գաւառի կառավարիչը, կամ ռամկական բառով մովրովն՝ իւր օգնականներով, գրագրներով և ոստիկանական բոլոր պաշտօնեաներով. այս տեղ էր և նորա գատարանը:

Այս մեծ շինութեան գիմացը՝ նրանից ոչ շատ հեռու՝ Սև ջրին աւելի մօտիկ եղէգնուտներին կից էր միւս աւերակի տեղը՝ կառավարչի ամարաթի գինետունը, կամ միկիտանխանէն:

Մովրովի ամարաթից ոչ պակաս կարեւոր էր այս գինետունը: Այսպիսի մի ժողովատեղին հեռի լինելով գիւղից և բնակութիւննից, հարկաւ պէտք է ունենար մի տեղ, ուր եկաւոր բազմութիւնն իջւանէր, կերակրուէր և պատսպարուէր: Այսպիսի հիւրանոցներ ամէն մեծ ճանապարհների վերայ գտնուում են:

Մովրովի ամարաթի շինուածքն այնքան հետաքրքիր չէ մեզ համար. մի լայն պարսպաւոր բակ է այն, մի կողմը կարգով բաւականին միայարկ սենեակներ շինած՝ ուր զետեղուում էին ինքը գաւառապետը, իւր իրաւարանը և օգնականները. փոքր ինչ հեռուի մի քանի մանր մանր սենեակները գրագրների բնակարաններն էին, քամակի կողմը դռն էր, ուր կապուում էին ձիանքն և կենում էին ստորին պաշտօնատարքը՝ ետսավուլ, մէհտար, կօզակներ և այլն: Գոմին կպած էր բանար երեք չորս մանր և մեթր սենեակներով:

Փինետունն ունէր նոյնպէս մի լայն պարսպապատ բակ, որի

1 Պալատ:

մէջ կային մի քանի տներ. դոմր, մարադը, մառանը, հաւաքունը և այլն, ինքը գինետունը շինուած էր այդ բակի արևելեան կողմը ճիշդ ամարաթի գիմացը: Նրկու մուտք ունէր նա, մինը ուղղակի դրսից, որ էր հասարակաց դուռը, իսկ միւսը՝ բակի միջից: Այս կողմից մտնում էին հեռու տեղերից եկած խնդրատուները, կապելով իւրեանց ձիանքը բակի մէջ, կամ գոմումը:

Դրսից եթէ ներս մտնէիր գինետունը, ուղղակի գիմացը շինուած էր գինեվաճառի առևտրատեղին, շրջապատած տախտակեայ վանդակով՝ ինքը միկիտանն ևս մէջ տեղը կանգնած: Արևելեան կողմը բացուում էր մի դուռը, որ տեղից միմեանց միջով կարելի էր մտնել երկու ուրիշ սենեակների մէջ: Սոքա էին եկաւորների իջեւանը, կամ հիւրատունը. գինեվաճառի քամակի պատի վերայ ևս կար մի փոքրիկ դռնակ, որի նշանակութիւնն օտարականների համար մի հանելուկ էր դարձել. միկիտաններն իրանք ասում էին, թէ այդ իւրեանց ամենակարևոր մթերքների պահելու տեղն ու իւրեանց ննջարանն է: Այս դռնակի ներսը խորհրդաւոր էր մանաւանդ այն պատճառով, որ նորա քամակի կողմի պատի վերայ կար մի ուրիշ դուռն ահագին ժանդոտ կողպէքով փակուած: Այդ մուտքը տանում էր ուղիղ դէպի եղէգնուտների խորքը: Ձարմանալին այս է, որ ուրիշ տեղից այդ դռանը մօտենալ անհնարին էր. եղէգնուտի շարունակութիւնը մինչև այդ յարկի պատն էր հասնում. իսկ այս դռանը մօտեցող նեղ անցքի մուտքը շատ հեռու էր: Եթէ հետաքրքիր մարդը կամենար տեսնել այդ ժանդոտ կողպէքը և եղէգները ճիշդով արևելեան կողմից, որպէս և իցէ, ներս սողար, կը տեսնէր, որ այդ նեղ անցքի վերայ ձիանց ոտնատեղի են երևում, հետևակ մարդու հետք հազիւ է նշմարելի:

Ուրեմն հասարակ մահկանացուի համար թէ գինետան միջից և թէ դրսից այդ տան ներսն անմատչելի էր. սակայն եղել են փոքրաթիւ արժանաւորներ, որոնք կարողացել են նկարագրել մեզ այդ խորհրդաւոր ծածկի ներքին կողմը: Ասում են, որ երկու մութը սենեակներ էին պարունակուում միմեանց մէջ. դրանցից մինը դոմ էր խոր խոր մտւոններով, իսկ միւսը մի դատարկ սենեակ՝ չորս հինգ հատ անթափանցիկ պատուհաններով: Բայց թէ ընչի՛ համար էին պէտք գալիս և ի՛նչպէս էր, որ միկիտանն երբէք դրսից դուրս չէր փականքին չէր մօտենում, իսկ դուռը միշտ բացուում փակուում էր, այդ ոչոք չէր համարձակուում հարցնել. գինեվաճառը թթ ուած դէմք կառնէր, կամ բոլորովին չէր պատասխանել, կամ

Թէ կատեր, որ ինքն էլ չգիտէ, Թէ ո՞ր ժամանակիցն է այն ժան-
գոտ կողպէքը և ինչե՞ն համար. ինքը մտած օրից այնպէս է
գտել:

Սէ ջրի գլխի միկիտաններից մէկին միայն մենք ճանաչում
ենք և որի հետ մենք բողբ պիտի ունենանք շուտ շուտ հանդի-
պելու: Դա միկիտան Սաքօն է, ընթերցող, որի հետ պատիւ կը
համարիմ քեզ ծանօթացնել:

Դրա համար մի քանիսն ասում են, Թէ քրդատանցի է, ու
մանք էլ պնդում են, Թէ Աշտարակցի է: Այս վերջինները հիմ-
նում են իւրեանց խօսքը նրա վերայ, որ գինեվաճառ Սաքօն ունէր
Աշտարակումը մի երկու այգի: Որ աշխարհքիցը կընի Սաքօն,
Թող լինի, մեզ համար ողջ մէկ է: մենք նրան ճանաչում ենք
տասը, տասն երկու տարեկան հասակից, երբ քարշ էր զնլիս նա
զօրանոցների գինեվաճառների դռներին: Ասում են, որ ոչ մի գինե-
վաճառ չի կարողացել երկու երեք ամսից աւելի պահել Սաքօյին.
մեր գալում¹ լսկոտը² մօր կոճակ կարող է եղել, աչքի սուրմայ³
Թռչնող. ոչ միայն յաճախորդների զրգաններից անյայտացել են
նրա օրովը զանազան մանր մունր առարկաներ, գինեվաճառի ծոցից
կամ գլխատակիցն էլ գիշերը քնած ժամանակը Թռել վերացել է
նրա քսակը, էլ ո՞վ էր գժուել Սաքօյի հետ երկար կեանք վարել:

Թէ ի՞նչպէս եղաւ, ի՞նչպէս չեղաւ, մին էլ Սաքօն դարձաւ
Այլը գեօլի ամարաթի լիազօր գինեվաճառը: Շատ չքանեց, նա
զրաւեց բոլոր այցելուների և ամարաթի բնակիչների համակրու-
թիւնը, մանաւանդ նորա յարգանքն աւելացաւ, երբ որ ամէնքն ի-
մացան, Թէ Սաքօն Մովսիսի երկու աչքի լոյսն է: Այնուհետեւ
գիւղացւոց պաշտպանն և Թանգաղին հիւրն էր Սաքօն, տանու-
տէրների Թէ ու Թիկունքը, գաւառական ջրպետի սերա բարեկամը,
եռասալուների մոտերիմն և նոյն իսկ օգնականների սիրելին: Սաքօյի
անունը ամբողջ գաւառի մէջն երևելի էր: Ամէն մի գիւղացի իրան
պարտք էր համարում մովսիսի մօտ գալուս իւր գիւղումը գանուած
աղեղ⁴ բերքիցը Սաքօյին բաժին բերել. եթէ իւր տանը չըլնէր,
փողով կը գնէր ու առանց ընծայի Սաքօյի շեմքը չէր մոռնիլ: Ոչ
միայն շէն գիւղերումն էր Սաքօն յարգելի, — քարափների, ձորերի
ու քարանձաւների բնակիչ՝ երկիրը սարսափեցնող աւազակների հա-

1 ձարպիկ: 2 Շան ձառ: 3 Աչքի գեղ: 4 Հաղուաղիւտ:

մար էլ Սաքօն մի պաշտելի անձնաւորութիւն էր : Ախարի ո՞նց չը-
սիրէիր Սաքօյին, նրա պէս քաղցր վարեցողութիւն, նրա պէս ճար-
տար լեզու ո՞վ կունենայ : Յնորհ արեք նրա գինեւորներ և զուք
էլ կը համոզուէք :

— Սաքօ ջա՛ն, բարով քեզ :

— Վա՛յ Աստծու բարին, բարով հաղար բարի ես եկել, քեզ
մատա՛ղ, իմ աչքի՛, իմ գլխի՛ վրայ :

Դու չկարծես, ընթերցող, թէ այս խօսքերը Սաքօն միայն նը-
շանաւոր անձնաւորութիւնների համար է խարջում : Վերջին գեա-
ղէն էլ լինի, նրա աչքի, նրա գլխի վրայ բազմելու տեղ ունի :

— Այ տղայ, շուտ, հրամայում էր Սաքօն իւր սպասաւորին,
աղայ Կարօյի ձիու հոգսը քաշեցէք, բօլ¹ խոտ ու դարման լցրէք
առաջը, թամբը թուլացրէք. ծանրութիւնը տուն բերէք :

— Համեցէք, քեզ զուրբա՛ն, աղայ Կարօ ջա՛ն, ճամփից ե-
կած ես, բէզարած ես, մի բօղազդ թաց արա՛ ու նեքսե գնա՛ օ-
թախումը մի քիչ դնջացի. ի՞նչ անոշ կանես, գինի՞ թէ արաղ :

— Սաքօ՛ ջան, նեղութիւն մի քաշիլ :

— Վա՛յ գլխիս, ամօթ չի՞ եղ թաւուր խօսքերը, մեր ախ-
պէրութիւնի մէջն ըստնք պաի մօնի՞ն, սաղ դուքսնը քեզ զուր-
բան, վեր կա՛լ չօն ածա՛, ծպտուն հանողը մարդ չի :

— Սաքօ ջա՛ն, քեզ համար մի քիչ ային — ցին² եմ բերել
թողութիւն կանես, քեզ աւելի պատիւ էր հարկաւոր :

— Էդ ի՞նչ նեղութիւն ա, Կարօ ջա՛ն, որ քաշել ես,
խնդրում եմ, որ էս վերջինն ըլի, թէ չէ գիտես, կը խռովենք ա՛յ :
Ասում էր Սաքօն ու խորջինը ձեռիցն առնում, սպասաւորին տա-
լիս դատարկելու, բայց ի հարկ է, էս առաջինը չէր Կարօյի ընծայ
բերելուն, վերջինն էլ չի լինելու :

Մի երկու օրից յետոյ Ղլլթամուրցի նախըջի Կարօն իւր
գործը պրծել գնում ա :

— Սաքօ ջա՛ն, ես գնալու եմ :

— Աստուած բարի ճամփայ անց, Կարօ ջա՛ն :

— Սաքօ ջա՛ն, մեր հաշիւն ի՞նչ ա :

— Ի՞նչ պաի ըլի, քո սողութիւնը :

— Չէ՛, էլ հէ՛նց, ի՞նչքան ենք մխել :

— Ամօթ ա, ամօթ, մեր մէջ էդպէս հաշիւներ չարիք ըլին, մի երկու մանէթն ի՞նչ ա, որ դրա համար բերան ես բաց անում։ քո տունն էր, եկար, անուշ արիր ու գնացիր։

Մեր Վարդի գոյնը պատի ծեփ դարձաւ նա կարծում էր, թէ երկու ապասի հազիւ կը լինի, մանէթների անուն լսեց։

— Զէ, Սաքօ ջա՛ն, ես էդ թաւուր¹ բաները շատ չեմ սիրում, ասում ա հէսաբ գինար գինար, բաղշիշ թուման² թուման²։ դու էլ մոռնա³։ հօ չե՞ս գտել, փող ես տուել, դու էլ մի քանի սե փողէ համար ես գլուխդ չոր քարին դրել, էլի՛ ախպէր ենք, ինչ որ հասնելու ա՛ տաս։

Շատ չեմ ու չում անելուց յետոյ, վերջապէս հնչում է վրձնական խօսքը։ — երեք մանէթ ու կէս։

Թուքը կուլ տալով՝ ձեռք ջէքը տարաւ մեր նախընդուն ու յետ արեց իւր հասարակ կտաւէ քսակի բերանի կապը։ Նա տասը մանէթ պարտք էր արել մի ջնջին գործի համար, Սե ջրի գլուխն եկել վերջին երկու մանէթն էլ Սաքօյին տուեց ու խնդրեց, որ գընայ թէ չէ, մնացածը առաջին եկողի հետ զրկի։

— Քո ցաւը տանի, թէ կուզ ըսկի⁴ մի՛ զրկել, կամ թէ ունեցած ժամանակդ զրկի, քեզ վրա կորած հօ չի՛, հանգստացնում է նրան Սաքօն ու ճանապարհ ձգում։ Նա լաւ գիտի, որ նախորդին չէ՛ տանուտէրն էլ չի համարձակուիլ իւր մի կոպէկն ու տել, մանաւանդ, որ իրեն հասնելիքի քառաստուիկ կամ հնգաստուիկն արդէն ստացել է։ բացի դրանից կողմնակի ճանապարհով նախընդուն տասը մանէթի մեծ մասն էլ իւր դրականն է մտել, ում ի՞նչ տուել է նախընդուն, Սաքօյի ձեռքովն է անց կացել։

Ես չգիտեմ Սաքօյի նախորդ գինեվաճառներն էլ սոյն և մի անունն ու խելքն ունէի՞ն, թէ ոչ, Հաւանական է, որ ոչ ես կարծեմ Սաքօյի իրան հանձարն էր այդպէս հանրահռչակ արել։ Թ թ ու է թ ան չի, ամէն մարդի բան չի. ո՞վ էր կարող Սաքօյի պէս վստահ գործ բռնել. ո՞ւմ առաջին մովըովի դուռն այնպէս բաց կը լինէր, ինչպէս մեր Սաքօյի։ Տեսէք, թէ մեր միկիտանն ի՞նչպէս է շարունակում իր տեսակցութիւնները մովըովի հետ։

Մութը գետինն անաւ, ոտքը խաղողուեց, ամէն մարդ մտաւ

1 Ս. յգպիսի։ 2 Հաշիւը կոպէկ կոպէկ, պարգևը թուման թուման։

3 Զրի։ 4 Երբէք։

իւր սենեակը: Սաքօն յանձնեց զինետունը իւր սպասաւորին և գընաց զէպի մովրովի ամսարաթը: Նա ուղիղ ճանապարհովը չի գընում: Նա անց կացաւ պատի տակն և շուտ շուտ խշկոտալով իրան ձգեց մովրովի նախասենեակը: Նրա համար առաջուց իմաց տալ չկայ. եասավուըն իրաւունք չունի արգելել նրան: Սաքօյի ներս մտնելուց յետոյ նա պարտաւոր է թողուլ նրան նախասենեակումը և դուրս գալ, դուռը հսկել, որ օտար մարդ չգայ: Բաւական է, որ մովրովը տանն է: Ներսից դուռը փակած էլ լինի, Սաքօն ունի իւր բաղխերու ձեւը. իսկոյն դուռը նրա առաջին կը բացուի: Մովրովի քնած ժամանակն էլ Սաքօն կարող է ուղղակի մտնել ննջարանն և զարթեցնել, այդ կը նշանակէ, որ մի անյետաձգելի գործ կայ:

Տղայք. ո՛վ կայ այդ տեղ, ձայն է տալիս մովրովն եասավուըն և նորից խօսիւ պատուիրում՝ որ ոչ դքի չընդունեն:

Մտնում է Սաքօն մովրովի մօտ, կանդնում դռան տակին և զլուխ տալիս՝ ձեռքերը կրծքին դրած: Նա զլուխը չի բարձրացնում, մինչև մովրովը չը հարցնի: — Հը՛, ի՞նչ կայ:

— Քո սաղութիւնը ¹:

— Ասա՛ տեսնեմ:

Ենթադրենք, ընթերցող, որ ես ու դուն էլ կախարդական զլխարկ հազած՝ աներևութանալու պօրութիւն ունինք և լուռ ու մունջ մի անկիւնումը կանգնած լսում ենք. ուրեմն տկանջ դի՛ր:

Սաքօն ուշացրեց մովրովի պատասխանը:

— Հը՛, ձայնը բարցրացրեց մովրովը, ի՞նչ ես պօռնեցի կէս դաղ կախ քցում, բերանիցդ հօ քրեհ ² չե՞ն ուզում, խօսի՛ էլի. ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ:

Ը. . . Ը. . . Ը, ոչինչ, էնպէս մեծ գործ չկայ, մոայ քո սաղութիւնը հարցնեմ:

Լաւ, ես գիտեմ, թէ իմ սաղութիւնը քեզ համար ի՞նչ աժի, ասա՛ մտքինդ, արդա՛նք ³ են եկե՛լ:

— Հրամէլէք, աղայ ջա՛ն:

— Քանի՛ հոգի են, ի՞նչ են ուզում, չաղ ⁴ են, թէ լղար ⁵:

— Երէք ախպէր են, խնդիրը մի հասարակ բան ա, համա մէջը նիւթ կայ. զրանք ուզում են բաժանուիլ, մէջները համաձայնու-

1 Ողջութիւնը: 2 վարձ: 3 Խնդրատուք: 4 Պարարտ: 5 վախ:

Թիւն չկայ. մենք ախպէրը մենծահարկ ա ուզում, պատկները չեն տալիս, հիմի եկել են, որ դու բաժանես:

— Ընչե՞ իրանց տանուտէրը չի վերջացրել:

— Չէ՞ որ ես քեզ խնդրեցի, որ քո կողմից տանուտէրներին պոփ հրամայեմ, որ եղալի գործերը Համարձակուին իրանք վերջացնել:

— Ուրբան միտքս է, այդ իրաւունքն ես քեզ չեմ տուել:

— Է՛հ, աղայ, դու էլ շատ բանի քամակիցն ես ընկնում, ա-
մէն բան հօ մասնահէսար տալով չպոփ՝ հրամայես, մենք էլ մարդ
ենք, խոս հօ չե՞նք արածել, պոփ հասկանանք ու էլ գլխացաւանք
չտանք քեզ. ես եմ քո կողմից հրամայել:

— Հրամանաթուղթ հօ չե՞ս ղրկել:

— Գթուե՞լ եմ, ի՞նչ ա. մէկին իր էստեղ էլած վախտն եմ
պատուիրել, մէկէլին եստավուլի բերնով եմ ապսպարել:

— Ամա՛ն, Սաքօ՛, դու մեր գլխին մի փորձանք չբերես:

— Թող իմ ջանին գայ, Թէ որ սրանից քեզ մի վնաս հաս-
նելու ըլի. ո՞վ կայ մեր մհալումը, որ բան հասկացող ըլի, ես
ձեռիցը մի բան գայ, անասունը քեզ օրինակ. քո խօսքը մհալի
մէջ Թազաուրի խօսքից վեր ա. դու ես մեր տէրը, մեր դատաւորը,
մեր կեանքի ու մահի վճիռ տուողը. Թուղթն էլ ա քո ձեռին՝
ղալան էլ¹, ի՞նչ կամեցար՝ կամեցար. ասում ա, զոր ինչ գրեցի՝ գը-
րեցի, ո՞վ ա քո յառաջը բռնողը, ուզես քօթկի² մէջ կը փթաց-
նես, ուզես Սիբիր կը ղրկես:

— Ա՛յ աղայ, շատ վատահ ես խօսում, Սաքօ՛, երևանումը
որ խնացան, գիտես ի՞նչ կանեն, մեզ հողէց հողի կը կորցնեն:

— Է՛հ, աղայ, հէնց իմանաս ինձ յայտնի չի, որ նրանք էլ
չեն կարող քո մի մայլն գիպել. ո՞վ իր աչքը քօռ կուզի, իր
հացին քացով կը տայ. Թէ որ քեզանից աւելի խէր տուողը դրա-
նեն, Թող քո տեղը ղրկեն. ի՞նչ են ուզում անկուշաները, միջմի
քարվանի պէս եստավուլը երևանայ ճամփիցը պակսում չի բեռները
լեքն յառաջ արած. էս ի՞նչ ա՝ տկերով Աշտարակու գինի արաղ,
կովարդայ լի պէս ցորեն, Աբարանու արդար քեահրիբարի պէս
կովի եղ, Հայթաղու խտակ դգած ապրշմի պէս բամբակ, Մօլլա-
դուրաունայ հատիկ հատիկ հընարած բրինձ, Ալբեկյուլի մեղրի պէս

1 Գրիչ: 2 Փայտի կոճղ տանջանայ գործիք:

շիրբախտի ձէթ, Ղարինի կարմիր խնձորի պէս դուխ սոխ, ընչանք քաւէջ սոխն էլ մեր մհալիցն ա Նրեանու բոլոր չինովիկներն քունջ ու պուճախը լցուում, էլ ի՞նչ Աստծու կրակ են ուզում: շաքար չայն էլ որ մեր խալխը համն էլ չի տեսել, մեր մհալիցն ա գնում. էս մի բանն էլ (Սաքօն բութ և ցուցամատը միմեանց քսելով հասկացրեց որ փողի համար է ասում) էս մի բանն էլ շաբթի էս գլխին դու գնում ես, շաբթի էն գլխին հեադ ստնում ես. ես իմ Աստուածը, ես որ նրանց տեղակ ըլիմ, քեզ ասել չեմ, թէ աչքիդ վերեն ունք կայ:

— Տօ՛, ընչի՞ ուրեմն իմ նախորդին փոխեցին, ժպտաց մովրովը:

— Մարդ ինչ կանի, աղայ, իր գլխին կանի. մարդս ըսէնց ա, հէնց որ ոտին տեղ արեց, գլուխն էլ կամանց կամանց նեքսն իրցկեց, իրան ջլիս¹ մոռանում ա. քեզանից առաջի մովրովը քանի նոր էր, ղրկում էր ու իր տեղը հաստատ էր. քիչ քիչ ոտն առաջ դրեց, հէնց խմայու, թէ իրանից մենծը չկոյ. նրանց հակառակ էր գընում. մի երբու անգամ գրեցին ջիլովը² քաշեցին, համա չէ, տեսան որ կապը կտրել ա. մին էլ էն տեսանք, որ ըհը՛, մի բաբի լտի՛ հրամանքդ ըստեղ կաննում՝ նրա ոտը սլքացրիր. ես կասեմ, որ շատ լաւ էլաւ, իր հախն³ էր. ասում ա օճի գլուխը որ կը ցաւի, կերթայ ճամփի մէջ տեղը վէր կընկնի: Ա՛յ, ի՛նչ կասեմ քեզ, գիտես որ մարդս մարդով ա, գիտես որ Նրեան նստողների աչքն էլ մըհալի վրայ ա, դու էլ մհալի կառավարողն ես, միշտ ղրկում ես:

— Դու հէնց գիտես, Սաքօ՛, թէ ինձ էժան նստեց էս տեղը:

— Ո՞նց կըլի, աղայ ջա՛ն, առ ու տուրն ասպէր են, ընչանք տաս ոչ, առնել էլ չես. հէնց էդ ա, որ ես մեր հին մովրովին ղընամիշ եմ անում⁴, էն տնաքանդը գոգով փող էր տուել էս տեղին ու համ փողեցն բնկաւ, համ տեղեցը:

— Ախար ի՞նչ քար քցէր խեղճն իր գլխին, էդ անաստուածներն ինչքան էլ ղրկում ես, բաւականանում չեն ու փիա ուղուորի նման ձեռքերը միշտ դէմ են անում: Դու հէնց գիտես, Սաքօ՛, որ իմ վերկալածի կէսն էլ ա ինձ մնում ա՞. դու ոչ մեռնիս, չարէքն էլ որ մնայ, շատ շնորհակալ եմ: Անունը կայ որ ռոճիկ եմ ստանում, հաւատացնում եմ, որ մի կուպէկ իմ քիսէն չի մանում. գնում եմ Նրեան ստորագրում ստանալու համար և դուս գալին. դու մի

1 Բոլորովին: 2 Սանձը: 3 Արժէր: 4 Մեղադրել:

բան էլ իմ ջիբիցն եմ գնում: Ե՛հ, ո՞ր մինն ասեմ, Սաքօ՛, դժա՛ր ա, դժա՛ր, մեզ էլ մեղադրելու չի, որ կաշառք ենք վերցնում: Հա՛, լաւ միտս եկաւ, լի՛ր քեզ մի բան պատմեմ: Երեք տարի յառաջ՝ Սրազիկ էն երեսին մովրով էի. մին էլ մի գիր եմ ստանում, որ ինձ հալհալթ¹ կանչում են Երևան: Շտապում եմ մեծը գետինն առնելու. հասնում ու ուղղակի գնում նաչալիկի մօտ: — Բարով ես եկել, քաղցրութիւնով ձեռք բռնում է նաչալիկը: Ես զարմանում եմ, առաջին անգամն էր, որ նրա երեսին ծիծաղ եմ տեսնում: — Գիտես ընչի՞ եմ կանչել քեզ, հրամայում է նա. Փանաւաւուրի մօտ զազալներին կացարան պտի շինուի, տէրութիւնից հինգ հազար մանէթ ա նշանակած, փողերն եկել են, պիտի ստանաս ու գնաս շինել տաս: Քո արևը, Սաքօ՛, ուրախութիւնից չէի իմանում ինչ անեմ: — Աչքի՛ս վրայ, քո մեծութիւնն ասեցի, պատրաստ եմ քո հրամանը կատարել:

— Ուրեմն վեր կա՛լ թուղթն և մի ստացական գրի, որ ինձանից հինգ հազար մանէթ ստացար և ահա՛ փողը, վեր կա՛լ գրնա՛, երեք չորս ամից յետոյ աները պատրաստ ըլին:

— Ընչոնք ես թուղթը ձեռքս կառնէի, նա իր չաքմաճէն² բայ արեց ու մի ծալք փող հանեց, ձեռին բռնեց, սպասում է, որ զրեմ ու ինձ տայ. էլ չեմ գիտում, թէ ո՞նց եմ գրում, երկու բռն պէտք թուղթը պատրաստ էր:

— Ես դուրս կը տամ, թէ նա բոլոր փողը քեզ տուած ըլի, մէջ ընկաւ Սաքօն. ես էլ որ ըլիի, մենձ մասն ինձ կը պահէի, քիչը կը տայի:

— Հէնց հզպէս էլ արեց. մին էլ ջանս դող էլաւ, երբ որ էն ահագին ծալքի երեսիցը հազար մանէթ համբարեց ինձ առեց, մնացած չորս հազարն արխէյին³ էլ յետ գրեց իր ղուլթին⁴ ու կողպեց: Ա՛յ, ասում է, էս հազարը տար, երբ որ կը պրծնի, էլի արի՛ ստացի՛ր, բոլոր փողը հետդ մի տանիլ, ճանապարհին կը կորցնես:

— Միամիտ կաց, ասում եմ, քո մեծութիւնը, երեսայ հօ չե՛մ, որ կորցնեմ:

— Ե՛հ, ի՞նչ դժուարութիւնով ես բանը հասկանում, աչքով անելով ժպտաց երեսիս նաչալիկը, դէ՛ տար էդ հազար մանէթը,

1 Շտապաւ: 2 Արկղ: 3 Ապահով 4 Արկղ:

ոնց կուգես՝ տունը շինիր վերջացրու, մի տեսնենք, թէ ամէն մէկիս էդքան հասնումա. գիտե՞ս քանի աչքեր կան էդ փողի վրայ:

— Ուրեմն տեղն եկած միջոցն ինձ կը պաշտպանեն, ասում եմ, քո մեծութիւնը, թէ որ հարց ու խնդիր ըլի, թէ որ մհալը գանգատ տայ, թէ ես իրանց բէգառն աւելցնում եմ, մհակ, փայտ և ուրիշ շինութեան համար նիւթեր եմ պահանջում:

— Ո՞նց թէ չեմ պաշտպանիլ, թէ որ մենք մէկս մէկու չը պաշտպանենք, երկու շաբթի մէջը մեր պոչը դուրս կը գայ ու ամէնքս միասին կը կորչենք. մի վախիլ. դնայ քէֆդ քօք պահիր¹, դռանս առաջի մէյդանումն² էլ չեմ թողալ կանգնին, զազախներով հեռ կածեմ, բոս որ մհալը չը շինի իր զարաւուշների³ ու զազախների կացարանները, ես ու դուն հօ չե՞նք շինելու, ո՞վ անրանց հօրը պարտական:

— Շատ շնորհակալ եմ, քո մեծութիւնը, Աստուած քեզ երէկար կեանք տայ, ասեցի ու հազարը համով — հարկւորով ծալեցի, ջէբս⁴ դրի ու գլուխ տուի, դուրս եկայ:

— Դէ ընչե՞ր չէիր գլուխ տալ, աղայ ջա՛ն, մէնակ էն հազարովը հօ չէիր բռնականանալ, ախար տները շինելու մշակների, մասալի⁵ մէջ էլ քեզ քիչ օգուտ չէր մնալ:

— Օ՛, Սաքօ՛, քեզ ոչ ով չի կարող խաբել, ինչքան գետնի երեսին ես, երկու էնքան էլ գետնի տակին ես, ի հարկ է առանց էդ չէր ըլիլ քիչ միչ էլ ընտեղից եկաւ. յիսուն մհակ մի գեղի վրայ քցելու փխանակ երկու հարիւր հրամայեցինք ու քսան ու հինգով անց կացրինք, մի քանի մանէթ էլ մեր ջէբը քցեցինք և այլն:

— Գիտեմ, ասաց Սաքօն ժպտալով, մի երկու երեք էնքան էլ էդ տեղերիցը կը գար:

— Հա՛, մի քիչ աւելի կամ պակաս:

— Էդ բաներն ինձ մի սովորացնիլ գլխիդ մասալ. ես շատ լաւ գիտեմ, թէ ընչե՞ր կանց կենար: Ըտոնք թողանք, մենք մեր էսօրուայ բանը խօսենք:

— Ղո՛րթ, դու բանի ես եկել, Սաքօ՛, շարունակի տեսնենք:

— Էլ ի՞նչ շարունակեմ, երեք ախպօրն էլ ջոկ ջոկ թափ եմ

1 Ուրախ կաց: 2 Հրապարակ: 3 Պահապանների: 4 Դրոպան: 5 Շինութեան պիտոյք:

ստուել, մենք ասպէրն իր մենծահարկը քեզ ա տալիս, թէ որ պըստկներին մի լաւ խրատես, մենքի պատիւը ճանաչացնես. պատկներն էլ մենծահարկը քեզ տալուց յետոյ՝ մենք ակաթօր լիզուէն կարճացներու համար մի բան էլ վրայէր են տալիս:

— Արանց հող ու գետինն ինձ պէտք չի, դու փող ասա, փող:

— Փող կը ընի, բա հող հօ չի ընիլ. դու փութան չունես, որ եղներդ քցես մէջը վարես, ստում ա՛ էջը մատաղ չի ընիլ իշ շաղկնը մանտղ կը ընի, վէճը նաղը կը շինենք ու փող կանենք:

— Խօսքը շատ սուղինն ա:

— Ի հարկ է:

— Հիմի ի՞նչ պտի անենք:

— Ոչինչ, գլխիդ մեռնիմ, հէնց որ քո մօտ կը գան, իրեքի վրայ էլ կը բարկանաս, որ ամէն դարտակ բանի համար քեզ դիտացանք են տալիս, կը հրամայես ծակը կոխել, երկու օր կը ձգնեն, յետոյ ես միջնորդ կընկեմ, կը բաշխես. մենքին կը հրամայես պատկներին չգրես¹, պատկներին էլ կը պատուիրես մենքի պատիւը պահել ինձ էլ կը կանչես, կը յանձնես, որ ինչպէս խելքս կըտրում ա, դրանց բարիչացնեմ². Ի հարկ է դրանից յառաջ աջամբուրը իր ոտովն եկած կը ընի:

— Շատ զալումն³ ա էս Սաքօն, թէ որ սրա պէսները չըլնէին, ի՞նչ պտի ընէր մեր հալը, մենք քաղցած կը զկատայինք, ո՞վ էր կարող ամէն մի գեղացու հետ երկար մասլահաթներ⁴ անելով մի քանի կոպէկ պոկել. ասար մի ռոճկով մարդ կապրի՞. տարեկան չորս հինգ հարիւր մանէթ ա՛ որ ըսկի Նրեանու մենծամենծների դռներին կանգնած եասավուլներին չի հերիք՝ թէ որ էն էլ ստանանք, մտածում էր ինքն իրան մոլորութի Սաքօյի հեռանալուց յետոյ. բայց թէ ինքը Սաքօն ինչպէս վարուեց այս գործի վերաբերութեամբ, հեռուեալ գլուխը թող բացատրի:

1 Զրկել: 2 Հաշտեցնել: 3 Զարպիկ: 4 Խորհրդակցութիւններ

Ե.

Ծ Ա Կ Ը

Մեզ յայտնի է, որ մովբայի բակի մէջ գոմին կպած էր բանտը: Նրեւում է բանտի դռան փոքրութիւնիցն է, որ կոչվում էր Ծակ: Ներս մտի՛ր այդ ծակիցը և լաւ դիտի՛ր նրա ներսի կողմը:

Մի մութն և խոնաւ նախասենեկի մէջ երեք մանր դռնակներ են բացուում. որ մէկի դռնն էլ քանաւ մի գարշահոտութիւն է դիպում քթիդ՝ առն և բարակ քամու հետ միասին: Նրեք սենեակների ներսն էլ միատեսակ է. իսկ կահ կարասիքը միմեանցից փոքր ինչ զանազան. ամէնքի մէջն էլ փռւած է մի անկիւնում մի մի բորբոսնած հին եղէգնեայ փսիւթ. իսկ պատերի վերայ մէկի մէջ հաստ բեւեռների վերայ ամրացած են շղթաներ և ծայրերին ձիանց ոտքը ձգելու յարմար փականք, որին բխով անունն են տալիս. միսումը նոյնպէս շղթայով պնդացրած է մի հաստ կոճղ, որ երկու կողմից միմեանց հետ միանում և բաժանուում են մի գէլերի զօրութիւնով. այս էլ ժողովրդի բաւովը քօթ ու է անուն է կրում. երրորդ տեղումը մի պինդ սլորած հաստ պարան է կապած: Մի մի հնադարեան պռունկները կոտրատուած ջրի փարչ էլ գրած են փսիւթի մօտ, հետն էլ մի սևացած կաւեայ քերեղան:

Անտեղեակ այցելուն կը մոլորուի և չի կարող ճանաչել այս մութը տան և իւր միջի կահ կարասիքի նշանակութիւնը, կամ թէ յիշեալ չարչարանաց գործիքներից կը գուշակի բանա լինելը. իսկ քաղցի հարուածից դիպումով այստեղ ընկնողը սարսափմամբ կասի, թէ սա է այն նշանաւոր ծակը, որի անունն ամէն մի գեղացու սարսափեցնում է:

Եթէ մեր ներս մտնելուս այս սենեակներից մէկի մէջ մարդ չգտանք, այդ չի նշանակում, թէ միւսներն էլ նոյնպէս դատարկ են:

Յանցանքի համաձայն պատիժն է լինում. կը տեսնես մէկ սենեակի մէջ մի անկիւնում կուչ եկած մինը, որից ոտք ու ձեռքն ազատ են. միւսի մէջ մի թշուառ՝ մի կուռը բխովի մէջ կողպած՝ միւսը թոյլ կախ ընկած. երրորդում՝ գետնի վերայ ընկողմնած մի աւելի ողորմելին, ոտքի մէկը կոճղի մէջ ամրացրած՝ պարանով էլ ձեռքերը մէջքին կապած:

Ահա Սև ջրի գլխի բանտի կամ Ծակի պարզ նկարագրութիւնը:

Մենք վերը մոռացանք ասել, որ քանի մի տարի հաղիւ կար մովրովի կացարանը Սև ջրի գլուխը տեղափոխելը, առաջ այդ տեղ կողակների կացարան էր. իսկ թէ ի՞նչ բանի համար են գործ դրել յառաջ այդ ծակերը, մեզ յայտնի չի:

Մովրովի մօտից Սաքօյի հեռանալուց երկու օր յետոյ, երեկոյեան, այս ծակերից մէկի մէջ մտաւ մեր Սաքօն:

— Բարի ընկուն ձեզ, այ տղէք, էս ի՞նչ խաթի¹ մէջ ընկաք դուք:

— Ըխ, Սաքօ ջա՛ն, ո՞րտեղ ես, դու էլ մեզ մոռացար, քանի՞ հեռ քամակիցդ ետսավուլ ենք զրկել, անձախ անձախ եկար:

— Ի՞նչ անես, ախպէր, էս շան աղայ մովրովի ահու մարդ կարում ա ոտը փոխե՛լ. թէ որ իմանայ, թողա քամուն կը տայ. սաստիկ հրամայել ա, որ դուստաղների² մօտ օտար մարդ չմանի: Ելի օղորմի ետսավուլների հօրը, սիրտս չի դիմամում, աղանչաք եմ արել. թէ որ ինձ ուղող ըլի բանուածներիցը՝ քշելը ոնց ըլի, ինձ նեքսե բերեն. ի՞նչ անես, ախպէր. գլուխը քարը, թէ օրական մի երկու ընտր գինի ու արաղ մուֆտայ³ ետսավուլների փորը կը մոնի, մարդի խղճմտանք հօ հանդիստ կը լինի. ախար չէ՞ ես էլ քաշել եմ, զիտեմ թէ ի՞նչքան դժար ա էս ծակի մէջ մնալը: Ես էլ որ տեսուլ թիւն չգնամ խեղճ՝ դուստաղներին, խեղճերի հալը չհարցնեմ, սաղ տարով բանուած կը մնան, ու ոչ ով ասող էլ չի ըլիլ, թէ էսօր ես մեռել, թէ էգուց: Հը՛, էս երկուսդ էք ըստե՛ղ, էդ ո՞նց էլաւ, որ երեքիդ էլ բանեց, բաս ո՛ւր ա ձեր մենծ ախպէրը:

— Պոի որ մէնակ ա բռնել. ըսկի բան հասկացա՛նք, թէ ի՞նչ էլաւ, մին էլ տեսանք, որ մի մին շահ սիլլասի⁴ երեսներին հասաւ ու ետսավուլները պարանով ձեռներս մէջքներին չարբանդեցին⁵ ու առաջ արած բերին կոխեցին մեզ երկուսիս էս ծակը, մեր մենծ ախպօրն էլ դիմացի ծակը:

— Կանի՛, ախպէր, կանի՛, շատ անաստուած անխղճմտանքն ա. համա էս էլ ձեզ ասեմ, որ կռճոնահա՛ջ⁶ ա տայիս:

— Ի սէ՛ր Ստածու, մեզ էս ծակիցը հանի՛, ինչ կուզի, իրանով Սև ծովն ըլի: Քեզ մատաղ, Սաքօ ջա՛ն, ետրաք մեր ձիանն ի՞նչ էլան, լաւ ես մօիկ տայի՞ս, թէ չէ:

1 Փորձանք 2 Բանտարկեալներ: 3 Ձրի: 4 Խիստ ապտակի 5 Կապտակ: 6 Կաշառահաջ տալ, այսինքն կաշառի համար զանազան պատրուակներ ի գործ դնել:

— Եթե չե՞, ըսէնց բան կասե՞ն, գիտե՞ք, որ աչքիս լսի պէս կը պահեմ ձեր ապրանքը. հէնց որ ետսովուլը խաբար բերեց, որ ձեզ բռնեցին, էն սհաթը ձեր ձիանը քաշել տուի իմ ձիու կշտին կապեցի ու օրական խոտ ու դարմանը պակաս չի: Եղ ոչինչ, տղէք ջա՛ն, ըսուր բանը խէր ա, մի էս ասեցէք. չե՞ որ դուք ասում էիք, թէ ինչ որ ձեր մենծ ախպօրը մենծահարկ կը հասնի, իրան՝ մովրովին կը տաք, թաք ըլի ձեր կողմը պահի, բաս էդ իրան չասեցի՞ք:

— Տօ՛, էդ անաքանդն ըսկի խօսացրե՞ց, որ մենք էլ բերաններս բաց անենք, մի երկու երեք խօսք կըլլատարեց ու բըռնտեց:

— Դա՛ն հարամներն ա՛ շա՛տ, դեռ ըսէնց մովրով չի եկել:

— Սաքօ ջա՛ն, մեր ձեռն ա քո փէշը¹, մեզ մի ճար արա՛:

— Ախպէր, ես ու իմ Աստուածը, սիրտս կողո՛ւ կողո՛ւ էլաւ, երբ ձեր բռնուիլը լսեցի. ուղեցայ առանց ձեր կանչելու գնամ ոսաներն ընկնիմ, աղանչաք անեմ, համա չէք իմանում ի՞նչ մարդ ա, խօսք հասկացնիլ չի ըլնում. քու ի՞նչ բանն ա, ասում ա, խառնուում ես, դատաւորն ես եմ, թէ դու, մի ասող ըլի, թէ ա՛յ անաքանդ, ո՞նց թէ ինչ բանն ա. մի արի՛ կէս սհաթ էս աղուէսի բնումը նստի, յետոյ իմացի խալիսի հա՛ն է՛. ի՛նչ լաւ որ քօմակչին² մի բարի քրիստոնեայ մարդ ա, նրան երեսիս փարդայ³ եմ շինում, նրա ձեռովը բան հասկացնում:

— Դո՛ւ գիտես, Սաքօ ջա՛ն, օխաբ պապդ դրախտումը կըծլլլան, թէ որ մեզ էս ծակիցն աղատես:

— Իլլա՞՜ չկայ, ընչանք բերանը մի կողո՛ւ եմ⁵ չքցենք. մունքիւն⁶ չի ըլի:

— Ախպէր, դու մեր վէքիլը⁷, գնա, ինչ որ սիրող ուզում ա՛ տուր, թէ կուզ մենծահարկը չի, մի բան էլ մեզ հասնելիցը տուր:

— Սրանը փողն ա, փո՛ղը, ընչանք նաղղը⁸ համբարես ո՛չ, կը մեռնի ու չի անիլ:

— Յաւն էդ ա, որ մեր մօտին փող չկայ, երկու շահի ջերի

1 Գեղ ենք ապաւինել: 2 Օգնական: 3 Վարադոյր: 4 ձար: 5 Ուտելիք: 6 ձար: 7 Երաշխաւոր: 8 Առձեռն:

խարջըղով¹ հօ եօլայ չե՞ գնալ. բաց թողալ տո՛ւր, գնանք գեղեցը
ղըկենք:

— Բա՛, բա՛, բա՛, մտքովդ չանցկացնես:

— Դու քեզանից տո՛ւր, Սաքօ ջա՛ն, հօ գիտես, որ մեր աչ-
քը մեր դռանն ա², գնանք թէ չէ, կը բերենք:

— Ես ձեզ աւատում չե՞մ, համա որ չունի՛մ, հօ գիտէք
որ ջանս չեմ խնայիլ:

— Սաքօ ջա՛ն, վերեւ Աստուած՝ ներքեւ դու, թէ որ դու մեզ
օգնութիւն չհասնիս, էլ ո՞վ ունինք էս անվերի վերի³ խողանո-
ցումը:

— Սըբբ Գէորգի գլխաքարը վկայ, որ չկայ. խի՞, որ ըլի աչ-
քըս եմ կոխո՞ւմ, շահով⁴ մի բան չե՞, պարտք էք ուզում, ողոր-
մութիւն հօ չի:

— Բաս ո՞նց անենք:

— Ես էլ եմ ֆնացել մոլորումս:

Մեր Սաքօն ձեռքը ճակատին դրեց ու սկսեց երկար մտածել:

— Մի բան միտս ընկաւ, տղէք ջան, վերջապէս ասաց Սա-
քօն, կացէ՛ք առաջ գնամ մի ծեծուն անեմ⁵, բերանը չափեմ,
տեսնեմ ի՞նչքան ա ուզում. հէնց անենք, որ ձեր գործն էլ մի-
անգամ վերջանայ պրծնի: Յետոյ կը գամ դիլբանդի մօտ, պտի որ
նա փող ունենայ, նրանից կուզեմ, ձեր անումովը սանադ կը շի-
նենք, ինքս էլ վէքիլ կը ընիմ ձեր տեղակ, վերջացնենք, տանենք, աչ-
քը կոխենք:

— Հա՛, Սաքօ ջա՛ն, քեզ մատաղ, դու գիտես:

— Համա էլի լաւ կը ընի ձեր մտքինն խմանալ. ի՞նչքան
կարող էք տալ:

— Դո՛ւ գիտես, Սաքօ ջա՛ն, ալլահվէքիլ⁶, ո՞նց որ քու սիր-
տը կուզի:

— Չէ, դէ ես ո՞նց անեմ, ձեր քիսի⁷ դօրութիւնը ձեզ ա
յայտնի:

— Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչքան ա հէրիք:

— Վալլահ⁸ չգիտեմ, էնպէս անկշտումն ա, որ քչով երբ
ա զարուկ կենում, հէրիք չի, որ ինքը խուզում պրծնում ա,

1 Զեռաց մսխելիք: 2 Կարօտութիւն չունինք: 3 Վայրի: 4 Տոկոսով:
5 Արծարծեմ: 6 Բարեխղճաբար: 7 Քսակ: 8 Աստուած վկայ:

Հրամայում ա քօմակչուն, դիլբանդին, գրագրներին ու ետսավուէներին էլ ջոկ ջոկ բաժին տալ:

— Դէ ասա՛ ութ իննը թումանը անձախ տեսնի էլի:

— Է՛հ, ի՞նչ էք ասում, բերանս էլ չեմ կարող բաց անել, էդքանով ըսկի քօմակչու համար էլ չե՛ բաւական կենալ:

— Վա՛յ, մեր տունը քանդելու, մեր երեխեքանց բերնի թիքէն կտրելու միտք հօ չո՞ւնի:

— Էդ ա է՞, դրա տունը քանդուի՛. քանդեց էս մհալն ու թողեց. սանդն էլ ա իր ձեռին՝ պօպօքն էլ ո՞ւմնից ա վախենում. ասում են սրա կնիկը նաչալնիկի հետ ու մօտիկ ազգականն ա՛ թէ ճանանչն ա, ամիսներով Նրեան ա ըլնում. մենծի հեա՛ ոնց որ ես ու զուն, խօսքները մին ա:

— Վա՛յ, վա՛յ վա՛յ. դէ ասա աահաթը¹ քանդուելու ա էլի՞:

— Տօ բաս նոր էք իմանո՞ւմ, համա է՛հ, ի՞նչ ենք ջուրը լցրել սանդն ու ծեծում, ասում ա՛ օձի սեւին էլ նալաթ², սիպտակին էլ. էս շունն էլ էն շանիցն, երկուան էլ մի տանիցը:

— Բաս ո՞նց անենք, Սաքօ ջա՛ն:

— Դէ մի ձեր կտրական խօսքը չիմացայ, որ էն ու գետրայ³ ես էլ իմ բանը բռնեմ:

— Ախպէր, գնա՛ ընչանք տասնուհինգ թուման խարջի, ում բերանը կուզես՝ ցխիր, որտեղից կարող ես՝ ճարիր. ինչքան շահ կուզես տուր՝ մեր աչքի լիսը կը ընիս:

— Դէ լա՛ւ, թէ որ ինչպէս ըլի բանը եօրա տանենք, ձեր միտքն ի՞նչ ա, ասում էք որ ձեր ախպօրը չէք ուզում մենծաւ հարկ տալ էլի:

— Չա՛նա՛, ախպէրն էլ մոռացանք, մեր գլուխն էլ. թէ մենք իմանայինք, որ դատաւորն ըսէնց պաի ըլնէր, մենք մեր օխտը պորտը կանիծէինք, մեր ձէնը մեր տանիցը դուս չէինք քցիլ. ես թէ չէ, ո՞վ ա իմացել, որ բաժանքի մէջ մտնուի խառնուի: Ընչանք օրս ըսել ու տեսել ենք, որ մեր գեղումը մեր դռանը տանուաէրն ու իշխանները մի քանի շահի, ես մի գլուխ շաքար կերել, բանը պըրծացրել են:

— Էլ ընչե՞ կաք ըստեղ:

— Լա՛ւ չէինք ուզում զալ էս ծակի դուռը, համա տանու-

1 Հպատակ, ժողովուրդ: 2 Անէծք: 3 Ըստ այնմ:

տէրն եախէն¹ ճղելով զէսը զըկեց: Էս մովըովը հրամայել ա, ա-
սում ա, որ ըստուց յետը ամէն բան ինքը պտի վճռի, ես ձեր
գործը չեմ կարող կտրիլ: Հոգի ունիմ ասլացուկ, խեղճ մեր մենծ
ախպէրը հէնց որ խմացաւ, ա՛յ սեւերեաներ, ասեց, եկէք կորչինք
մեր երեսի ջրովը, ոնց որ բլի, տնավարի մեր օճաղումը վերջաց-
նենք ու դատաւորի դուռը չերթանք: Մենք էլ ուզում էինք լսել,
համա տանուտէրը չթողեց. բանն ինձ չպտի հասցնէիք, ասեց, էլ
հիմի չեմ կարող ձեզ թողալ, պտի գնաք մովըովի դուռը, նա ին-
քը հրամայել ա, որ ամէն գանգատաւորի իր դուռը զրկեմ. հալըթ
ընտուր համար, որ կաշառք ուտի, ընէնց չի՞, Սաքօ ջա՛ն:

— Աշկեարայ² ա էլի:

— Ետուած աւելի բէթարիցը³ թափի:

— Բաս ասում էք ձեր մոքիին էն ա, որ ձեր ախպօրը մեն-
ծահարկ չտաք էլի, դուք ասում էք, որ առանց էն էլ ձեզ զըպ-
նել ա, ձեր հօր դատած փողը՝ տակոյն ա արել ու ոչինչ չի շանց
տուել էլի, ես ու իմ Աստուածը, տեղն ա, որ մի չոփ աւելի չտաք,
որ աչքը կոխի. շատ լաւ էք միտք արել, ինչ որ նրան մենծահարկ
կը հասնի, շնորոց գլխերոց արէք, թող զուրդ ու զու՛ն⁴ ուտեն,
թող մովըովի փորը մոնի, թաք էդ թաւուր մարդի հախիցը
դաք:

— Ե՛ս, Սաքօ ջա՛ն, զնա քօմմա էլ ում կուզես տո՛ւր, թաք
մեզ էս տեղից հանի՛ր. թէ մի երկու քշեր էլ մնանք, էս նամ⁵
զետնին կը քամոտուինք:

— Դուք միամիտ կացէք, մի սհաթ չի քաշել, ձեզ ըստեղանց
կը հանեմ, թող ձեր մենծ ախպէրն ամիսներով փթի. անկուշտ,
անաստուած, չի էլ ամանչում. ասա՛ ի՞նչ պտի տանիս էս աշ-
խարհքիցը, որ էս խեղճ մարդկանցը զայնում ես. սրանք էլ էն հօր
որդիքը չե՞ն, քեզ հարաւ ա, սրանց հարամ:

— Չէ, չէ, Սաքօ ջա՛ն, մենք փոշիմանել ենք, նա էլ մեր ախ-
պէրն ա, մեզ հէրութիւն ա արել, հէնց տրա՛, որ մեր ջեբիցը ո-
չինչ չգնայ, մեր խարջածը նրա քիսիցը դուս գոյ ու իրան էլ բաց
թողալ տո՛ւր:

— Ե՛յ հարաւ մարդիկ, ամօթ ձեր ախպօրը, որ ձեզ հետ

1 Օձիք: 2 Յայտնի է: 3 Վատթարիցը: 4 Գայլերն ու թռչունները:
5 Խոնաւ:

ըտէնց ա վարուել, ես որ ընէի ձեր տեղակ, վերջի կտոր հացս կը տայի, թաք էդ թաւուր անխղճմտանք ախպօրն էլ պրծնում չըլնէր: Ե՛հ, ոչինչ, չունքի ձեր սիրտը ձեր ախպօր համար ցաւումա, նրա համար էլ պտի ինզրած՝ որ պրծացնեն:

— Հա՛, քեզ մատաղ, հա՛:

— Բաս դուք միամիտ կացէք, որ տեղ որ ա, ես յետ եմ դառնում, բալքի¹ մի քանի շահի ճարեմ, ում ուելսը² քցելու ա քցեմ, ասաց Սաքօն և դուրս գնաց:

— Հիմի էլ մանենք էս ծակը, տեսնենք սրանից ի՛նչ ենք պոկում, ասեց Սաքօն ու բանտի դուռն երկու եղբօր երեսին ծածկեց: Դիմացի ծակի դուռը բաց արեց նա և տուն մտաւ:

Մի աղօտ ձիթի ճրագ ծխում էր պատուովը ցցած տախտակի վերայ. — ըստեղ մարդ չկա՞յ, աչքս էլ լաւ չի տեսնում, բաս ո՞ր ծակումն ա խեղճ մարդը, խարխափելով յառաջ եկաւ Սաքօն:

— Համեցէք, Սաքօ ջա՛ն, մի նուազ ձայն պատասխանեց նըրան անկիւնից:

— Խեղճ բէշարայ³, մկար⁴ քեզ ըստեղ հասցրին քո փուչ կենդանի ախպէրտիներ՞, կարեկցաբար ասաց Սաքօն, դէ հիմիկ արի լաւութիւն արա՛, եթիմ⁵ պահի՛ մենծացրու. հա՛ ախպէր, աշխարհքումն էհախպար⁶ ասած բանը չի մնացել. փշմանն լաւ չի՞ եդ պէս ախպէրները՝ թէ Աստուած արդարադատ ա, ո՞նց չպտի քո հացը նրանց աչքերը բռնի. ա՛յ ժամանակ, մարդ էլ իրան հէրու-թիւն անող ախպօրն էս օրին կը հասցնի:

Մի քանի այսպիսի խօսքերով նախապատրաստեց Սաքօն մեր բանտարկեալ մեծ եղբօրը:

— Ինչ էլաւ՝ էլաւ, գլուխը քարը, թող իմ արածն Աստուած խմանայ, ասում ա՛ լաւութիւն արա՛ քցիր ջուրը, ձուկը որ չիմանայ՝ Աստուած հօ կիմանայ. համա, Սաքօ ջա՛ն, մի ճար տե՛ս, մենք կը մեռնինք էս տեղ, մեր երեխէքը կըմնան անտէր:

— Ես ի՞նչ կարամ անել, ախպէր, հօ գիտե՛ս, որ ջանս չեմ խնայիլ ձեր համար. թէ առաջուայ մոլորովի վախտը կըլնէր, չէի էլ թողալ, որ իր երեսն էլա տեսնէիք, համա մի հէնց օձը կծա-ծին ենք ուստ եկել⁷, որ հետը խօսուում չի: Ես չէ՛ որ իր

1 Գուցէ: 2 Բերան: 3 Թշուառ: 4 Միթէ: 5 Որբ: 6 Երախտիք: 7 Հանդիպել:

դժոխքի բաժին հէրը պատանն ուսին քաշ տալով դայ, ընչանք պը-
լկի ոչ, բան չի շինիլ:

— Ի՞նչ ունենք, ախպէր, որ ի՞նչ տանք, գնա, ասա, թող
մեր փչանալու պտղներինցն ինչ որ ինձ մենծահարկ ա հասներու՝ առ-
նի՛ իրանով Սև ծովը, թաք մեզ ըստեղից աղատի:

— Ի՛հ, խօսքդ ափսոս չի խարջում Ե՞ս. նիսիէն մեր մովրովի
համար հա էլած՝ հա չէլած. էս օր տո՛ւր, էս օր, էս օրուայ շա-
հին էգուցուայ մանէթից նրա համար հազար փառքով լաւ ա:

Սկսաւ նոյնպէս Սաքօն բացատրելներկայ գաւառապետի ան-
աստուածութիւնը, կաշառակերութիւնը, դաւառը տակն ու վերայ
անելը և այլն: Ի վերջոյ սրա տալիք փողի քանակութիւնն էլ ու-
ղածի չափ նշանակեց, խոստացաւ պարտք առնել ծառայողների
մէկին և դուրս եկաւ:

— Ի՛շն ապրեցիր, միկիտան Սաքօ՛, քո բանն աջ ա, ով կուզի
թող հաշայ, ուրախ բացականչութիւններով գնում էր Սաքօն դէ-
պի իւր գինետունը:

— Եկէ՛ք, այ՛ նիկօրայ մանէթներ, ես ձեր ջանին մեռնիմ,
եկէ՛ք. կէս սհաթ չի քաշի՛լ ձեզանից մի քանիօր կըմնէք մեր
հաստաբէյին՝ մովրովի ու կովի պէս քօմակու ջէբը, որ ճուտեր
հանէք, էիլ մեր չաբմաջէն շլցուէք. մէկէնիւրդ էլ յետ կը գաք ըս-
տեղ տաք տաք կը պարկէք, կը քրտնէք. Սաքօն ձեզ հեշտութիւ-
նով բաց չի թողալ, ես ձեր կարողին մատա՛ղ:

Խօսեց Սաքօն փողերի հետ ու բաւականին սպիտակ արծաթեայ
ամբողջ մանէթներ առաւ ու գնաց դրագրներից մէկի մօտ:

Կէս ժամից Սաքօն բանալից դուրս եկաւ, երկու թուղթ ձե-
ռին բռնած՝ գնում էր դէպի իւր խանութը:

— Ա՛յր բերե՛ն ու ջաններն էլ դուս կըգայ, շինքներն է՛լ
օխտը գազ կերկարի, ասաց նա. հիմի անխելք ախպէրտանց հո-
գիքն էս թղթի միջին իմ ջերումն ա. խեղճերը հէնց գիտեն, թէ
էս ա, էս բոլոր փողերն էլ գնացին մովրովի ջէբը, — Ի՞նչ չէ, գոգզ
դէմ արա՛:

Ջ.

Մ Ի Կ Տ ՈՐ Հ Ա Յ

Արեգակը ճաշուայ տեղը նոր հագած կը լինէր, որ եասավու-
Մարգարն իջաւ Այդը գետին ամարաթի¹ բակումը, ձին կապեց ու
մոտաւ եասավուխանէն²:

— Հը՛, Մարգար, ո՞ր տեղից ես գալիս, ո՞ր էր լըկել քեզ
աղէն, հարցրին մի երկու եասավուներ:

— Մհալն էի գնացել, թուղթ էի տարել: Աղէն արգալէքանցն³
ընդունել պրծել ա՛:

— Նո՞ր, ճաշ էլ կերել ու քնել ա:

— Դո՞ւք:

— Մենք էլ նոր ամանները լայտեցինք:

— Գնամ տեսնիմ Սաքոյի մօտ պուօշներիս կպցնելու բան
կը գտնե՞մ:

— Տօ՛, դու գեղերիցն ես գալիս ու քաղցած ե՞ս, ես աւտում
որ դու հիմի չորս հինգ գեղում չօղամիշ չես էլել⁴ ու խուրջինդ
էլ պուտհար լցուած չի՞:

— Աստուած վկայ, դու անաժուռ⁵ եմ, թէ կուզէք վեր
կացէք խուրջինս տեսէք. ըսկի կարացի, որ մի տեղ մի ջուր խմե-
լու համար էլ ա բանտ ըլլիմ. հէնց պատուէրներ տուեց, որ ջանս
դող ընկաւ, մոիկ տուր, ասում ա, թէ որ արեւը ճաշ չի հագած
ըստեղ չընիս, կաշիդ կը քերթեմ, դու էս օր ինձ շատ պէտք ես:
Ձեզ մատա՛ղ, թէ որ հարցնի, ասեցէք՝ դու նոր գլուխդ վեր դը-
րած կընէիր, որ սա տուն մոտաւ. սպանեցի՛ խեղճ՝ ձիուս, սպա-
նեցի՛, թէ ինձ չէք աւտողւմ՝ գնացէք խեղճ՝ Դիլիբօզի տեսէք,
քափ ու քրտինքի միջին կորել ա: Բա ըսկի բան չկայ ուտելու, որ
մին էլ Սաքոյի կուշտը չերթամ:

— Փշրունք չի մնացել, վեր կաց, շուա գնա Սաքոյի մօտ, թէ
չէ նա էլ կիրակները կը պրծնի, յետոյ գնա ծոխանքը լկի՛:

1 Պալատ: 2 Եասավուների բնակարանը: 3 Խնդրատուներին:
4 Լափել: 5 Անօթի:

— Լաւ շո՛ւտ, ա՛յ տղայ, բարով եկար, ասաց Սաքօն Մարգարին զինետուն մոնելուս. հը՛, տղայ ե՞ս, թէ տղջիկ:

— Սաքի ես իմ օրումն երբ եմ աղջիկ էլել: Ամա՛ն, Սաքօ ջա՛ն, կամանց խօսանք, էս կողքերի օթախներումն ոչով չըլնի ու լսի:

— Ի՛հ, հէր օխնա՛ծ, ի՞նչ ես դարդ անում, հդ քնջնի վեր թափած անլեզու հայվան՝¹ զազախներից հօ երկիւղ չկայ, էս օթախումն էլ մի քանի ախմախ գեղացիք են, որ ինձ տու՛ր՝ քեզ տամ՝²: Դէ հլա նստի՛, նստի՛, տեսնենք ի՞նչ արիր, բերաններս պտի եղտե՞նք թէ չէ:

— Սաքօ ջա՛ն, գնա՛ որ գնա՛, բանի կէսը գլուխ ա եկել:

— Պասկը խափանեցի՞ր:

— Տղի պէս:

— Ապրի՛ս, բաս որ քեզ ասում էի, թէ գլուխ կը դա՞յ. հիմի իմ բաղի մօտի Խէչանի բաղն ի՞մն ա հօ:

— Դրան էլ կտակած կա՞յ. էնքան ըլի աղջիկն իմ ճանգը քցես, ընչի՞ չեմ տալ. Ձալաբու հաւողն ա, դու էլ կե՛ր, ես էլ. քիսիցս ի՞նչ ա գնում, վրէն քրտնել եմ, թէ պապիս մէջքն ընտել ա երկուտակուել քնդի տալով:

— Ես քեզ որ ասում էի, թէ մովրովի ու գործակալի մի մատը թղթերը ժամիցն էլ յետ կը դարձնե՞ն:

— Իդ ամէնը լաւ, Սաքօ ջա՛ն, ասենք դու մովրովին էլ խաբեցիր ու գործակալին էլ, պսակը խափանելու հրամաններն առար. էս օրէն հգուց՝ որ բանը բացուի, չէ՞ որ մենք սիբիրական կըլնենք:

— Գնա՛, վախը՛ւկ մուկը, ի՞նչ պտի ըլնի, քո հրամանաթղթերը շնտովի հօ չէ՞ի՞ն. դու մի եասավուլ մարդ ես. քո գործը քո աղն հրամանները կատարելն ա, քեզ ի՞նչ:

— Լա՛ւ, հգուց որ քննութիւն ըլնի, որ մէջը չհաս — մհաս չի էլել, էս հօ մենք հողի հետ կը հաւասարուե՞նք:

— Տօ՛ ձէնդ կտրի՛, երեսայ, հդպէս բաներն են Սաքօյի ձեռովն անցկացե՞լ. քչեցը մի քսան երսուն անմեղ մարդիկ Մահմատ — Հասանի, Փօլատի, Ահմատի ու ուրիշ գողերի զխտաորների տեղակ տարաղաջու՝³ ծէրն եմ հանել տուել, ես Սիբիրումն

1 Անասուն: 2 Ոչինչ չեն հասկանում: 3 Կախաղան:

էս օր էլ փթում են. էդ դարդակ բանիցը պոխ վախենայի՞: Դու գնա՛ անկաճդ դինջ քեզ համար տեղդ նստի, ես քեզ կասեմ, թէ ո՞ր օրն ի՞նչ պոխ անել: Ես իմ քամակի դռնակիցը մի նեքսե մով, մի քանի եափուճում կոլոլուածներ կան՝ մի նրանց տես, նրանք սաղ ըլին, աչքդ դեռ թերթած չընին՝ աղջկանը թարքիդ դրած տեսնիս. դէ՛, դու կուզես վերկաց քաշուի՞ր. սրանց հետ խօսալ եմ ուզում, հազիր լաւ վախտն ա, ոչով չկայ, արգաչեքն էլ զնացելն. էս զազխներին էլ ցանեմ, ռադ անեմ, էդ ա քօռացել են՝ էնքան լսկել են. ամէն միւր երեք թաս խմել ա նիսիս.¹ ասեմք, զրանց վրայ առնելիք ունենամ, կորած տեղ չի. խեղճերն ինչ ստանում են, իմ դալնն² են կոխում, հերիք չի, գեղերից ճանդները քցած. ներն էլ ինձ են բերում: Տեսնո՞ւմ ես էն պոզաւորը՝ որ կախած ա. երկու սհաթ չկայ՝ էն ծուռը քնթանին՝ քո կողմը նստածը թուրքի սուրուի³ միջիցը թուցրել էր, կոխել զամշիլը⁴ մէջը. կէս չարէք տակտեղի ջուր⁵ տուի, ձեռիցն առայ, միս արի՛ ու մի չարէք միս էլ իր վրայ նիսիս գրեցի:

— Ասեմք, քո ձեռիցն ամեն բան դալիս ա, Սաքօ ջա՛ն, համա ախպէր, դու մի օր քեզ էլ մեզ էլ փորձանքի մէջ կը քցես: Տօ՛, ո՞նց չիս վախենում էդ մարդակեր աւաղակներին օրով ցերեկով դուքանումի՞ պահում ես. Մահմատ — Հասանի գլխի համար հազար մանէթներ ա խոստացած՝ դու ըսկի բանի տեղ չես քցում. մովրովը որ իմանայ՝ քեզ ի՞նչ կանի:

— Տօ ձէնդ կտրի, ա՛յ ախմախ, բա մովրովը չի կանչել սրանց, ես եմ բերել տուել. էգուց առաւօտ կը լսես, որ Թալինի ճամփին իրեք օսմանցուի բեղիրդեան⁶ են թալանել. դու ինձ ո՞նց գիտես, դեռ մարդիկը Ղարսիցը դուրս չէին եկել, որ ես հոտն առայ, բուսունը պահիլ տուի⁷. մովրովին ասեցի, սրանց կանչեց ու ղըկում ա. ըստեղ նստել են, որ մութը գետինն առնի թէ չէ՝ ճամփու ընկնին:

— Ա՛յ տղայ, Սաքօ՛, զորթ ես դարմանում եմ, դու ո՞ր տեղից ես անց կենում էդ տան քամակը, որ սրանց համար դուռը բաց անես. չորս կողմից զամիշն ամառ ձմեռ կաննած ա. մի օր ես երկու սհաթ չարչարուելով՝ երեսս արինլուէկ անելով՝ անձախ մը-

1 Ապառիկ. 2 Դրամարկդ: 3 Հօտ. 4 Եղէգնուտ: 5 Արաղ: 6 Վաճառական, 7 Բուսուն պահել կնշանակէ դարան մտնել:

տայ. լսել էի, որ էն կողմիցը մի դուռը կայ ժանգոտ կողպեքը վրէն՝ ու չէի տեսել:

— Ո՞վ ա անց կենում, խաչակնքում եմ թէ չէ՝ կողպեքն իրան իրան բացուում ա:

— Թէ Աստուած կը սիրես՝ հանաք մի՛ անիլ, ասա՛, հօ դիտե՛ս իմ՝ բերնիցը խօսք չի դուս գալ:

— Է՛ն կողպեքն անբախեք ա բացուում, պտի հանգն¹ իմանայ:

— Բաս էդ աւագակները ո՞ր տեղեց գիտեն:

— Մինը մէկէլն շանց ա տուել ու էն գլխիցն ըսէնց եկել ըսէնց գնում ա:

— Բաս մովըովն էլ գիտի էդ բանը:

— Առանց էն կընէ՞ր:

— Հիմի էս սհաթս ո՞վ կան ըստեղ:

— Ինքը Մահմա — Հասանը մի քանի արէնկերների հետ:

— Ղօչա՛ղ ես, ղօչա՛ղ, Սաքօ՛, համա, ա՛յ տղայ, մենք էլ մատներս լպտեղու ե՞նք, թէ չէ:

— Բաս առանց էն հօ չի ընիլ, իշի մշակ հօ չե՞նք, որ տարին տասն երկու ամիս խողերի հետ էստեղ ղամշի քօք² ենք կըռծում. դու դարդ մի՛ անիլ, ամէն մարդ իրանու դէօրայ³ կ'ստանայ:

— Դու միշտ ըսէնց ես ասում, Սաքօ ջա՛ն, համա գիտե՛ս, որ անցեալ շաբթի եասաղի⁴ ապրանքիցը մեզ եպսավուներիս շատ քիչ բաժին հասաւ. մենք չարչարուում ենք, դու ես մէջ տեղը լեղ տալիս:

— Թշնամու խօսք ա, Մարգար ջա՛ն, ես է՛լ հիմի էնքան օգուտ չունիմ. առաջուան մովըովն վախտի ելած խէրի կէսը հիմի չի ֆնացել. էդ ընդաց էր, որ նա խամ⁵ մարդ էր Ռուսէթիցը նոր եկած. ոնց ուզում էինք՝ մեր միջին շինում էինք: Համա սա քսան տարի ա մհալները վեր ա կոխել ուտում, սրանից ի՞նչ խէր պտի տեսնինք: Մենք լսել ենք, որ մովըովը թալանածը գողն հետ հաւասար կէս պտի անի ու իր կիսիցն իր ձեռ ու ոտին էլ բաժին պտի տայ. սա խեղճ գողերիցը հալալ կէսը վերցնում ա, նրանց կիսիցն էլ հրամայում ա, որ ուրիշների բաժինն էլ հանեն:

1 Հնարք: 2 Արմատ: 3 Ըստ իւր չափու: 4 Առանց մաքսի գողութեամբ բերած ապրանք: 5 Անփորձ:

Մի նեքսե մտի խեղճ Մահմատ — Հասանին հարցրո՛ւ, արին արտասուե՞ք ա թափում մեր էս մովրովի ձեռիցը. համա ի՞նչ անի, ձեռին ճար ունի՞, պտի տայ:

— Էդ հօ ասենք ըսէնց ա, համա խոստովանուի՛, Սաքօ ջա՛ն, որ դու մովրովեցն էլ շատ բաժին ես վերցնում. առաջ առաջ քեզ մօտ են գալիս, էլած չէլածը հետդ կիսում, նոր տանում ես մովրովի մօտ: Ել ի՞նչ ես կարմրում, ումնից թաքուն ա՛ ինձանից հօ ծածուկ չի՞:

— Ես զարմանում եմ քեզ վրայ, Մարգար ջա՛ն, բա՛ ամէնից աւելի ո՛ւմ չարչարանքն ա շատ. թէ որ սրանց հիմի ըստեղ բռնեն, ո՞վ պտի պատասխան տայ, մովրովն էլ, քօմակչին էլ ու ամէնքդ էլ փէշերդ թափ կը տաք, ձեռներդ սինը կը քսէք, ղրաւ դումը՝¹ կը կաննէք, ես պտի կրակի միջին մնամ: Ել էլ յետ թողանք. շարաթներով սրանք իմ մօտ հինգ տասը ձիաւորով ապրում են, ինձ ո՞վ ա մի սև փող տալիս. բաս իմ փողը ցանովի ա՞:

— Ո՛ւմ կշտին ես տրճինք անում, Սաքօ ջա՛ն, տօ լօթի՛², լօ՛, լօ՛, քրդի տղին էլ լօ՛ լօ՛, Սև ջրի գլխին դու հօ խազինէ՞ք ես կապել էս երկու տարումը. էսքան տարէն եասավոււ եմ, քեզ պէս միկիտան չեմ տեսել, գիտե՞ս քանի մովրով, քօմակչի ու միրզէք եմ փոխել. ասենք թէ որ օղորմածիկ կնիկս մեռած չըլնէր, ես էլ հիմի ըստեղ չէի ըլնիլ, ըսկի ղաբոււլ չէր լսի փայը:

— Դրա համար էլ էնքան ծեծեցիր, փէտի տակին սպանեցիր:

— Դէ լա՛ւ, հին դարմանը քամուն չեն տալ, հին դարպերս մի նորոգիլ:

— Դէ սուս կա՛ց, դէ ձէնդ կտրի՛, որ մենք իրար հասկանում ենք, իմացի՛, որ իմ սըռըս՝³ բացուեկու պէս՝ դու կորած ես:

— Տօ ախպէր, գիժ հօ չե՞նք, որ իրար սըռ բաց անենք: Աստուած տայ էնքան հարստանաս, ինչքան քո սիրտը կուղի. ես իմ հողի՛ն, դու որ չըլնիս՝ ես որ տասը տարի էլ կենամ, մի սև փողն տէր չեմ դառնալ, համա հիմի տեսնո՛ւմ ես՝ մասող պտը տեցիր՝ ուղում ես ինձ նոր ջահէլացնիլ, աղափ աղջկայ մարդ չենել:

— Որ վերջը մի կտոր հացի տէր ըլնիս:

1 Մէկ կողմը, 2 Սրիկայ, 3 Գաղտնիք:

— Որ դու էլ մի ուրիշ բաղ ճանգդ քցես :
 — Որ երկուսս էլ հաց ունենանք : Հաց, հաց, մի կտոր հաց.
 ինչ կանես արա՛, խափի՛, քանդի՛, պլոկի՛, գոփի՛, սպանի՛, թաք
 մի կտոր հաց ունենաս . . . աշխարհքիս առաջին մարդիցը բռու-
 նած՝ ընչանք վերջի մշակը մի կտոր հացի համար են աշխատում.
 ուրիշին որ տեսած չընիս՝ եսսավու՛ւ ես, տասը մովրով ես փոխել,
 ըսկի մինն էլել ա՞, որ գայ ու խալխին չգոփի, մհալի տունը չը-
 քանդի, մհալը փորը չկոխի — ընչե՞ համար — հացի՛ մի կտոր
 հացի :

— Դէ Սէրգէ՛յ, մի մին ստաքան էլ նիսիա տո՛ւր, խմենք
 գնանք, ասացին ուսերէն, կողակները, որոնք ոտքի վերայ հաղիւ-
 էին կանգնում, պէտք է գնանք սահմանագլուխը պահենք, թէ չէ
 էլն կանդրաբանդ՝¹ կը փախցնեն անպիտան մուսուլմանները :

— Հերիք ա հերիք, բռթելով դուրս ձգեց կողակներին մեր
 Սաքօն, առանց էն էլ երեկուանից ձեր վերայ փող կայ. թէ մէկ
 էլ խօսեցել էք, թուանքներդ կը խլեմ, մովրովի մօտ կը տանիմ :

Խեղճ՝ կողակները որպէս և իցէ դուրս ելան գինեատանից ու մի
 քանի քայլ հեռու եղէգների տակ վայր ընկան ձիւնի վերայ :

— Դէ՛ հիմի դու վեր կաց գնա՛, ասեց Սաքօն Մարգարին,
 քանի ոչով չի եկել, ես մոնիմ էս մեր աղէքանց մօտ, քո գոր-
 ծի համար էլ մի խօսամ :

Է.

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ, ԿԱՄ ԲԱՇԻԳԵԱՐԹՄԱՅ՝²

Սրանից երեսուն կամ քառասուն տարի յառաջ, բուն բարե-
 կենդանի վերջին շաբաթը Աշտարակու՝ քուչէքանցովն անց կենալ
 չէր լինիլ : Ամէն տեղ ուրախութիւն, ամէն տեղ սէր ու խնձոյք,
 ամէն բարձր կտեր սեղան փռել բաց անելը հասարակ բան էր : Էլ
 ջահէլ ու ռահէլ³ չկար, էլ երիտասարդ ու միւրքաւոր չէի ջոկիլ,

¹ Արգիլեալ ապրանք. ² Բաշիքեարթմայ կամ բէշիքօրթմայ պարս-
 կերէն բառ է և կընշանակէ օրօրոցից տղայ և աղջիկ նշանել : ³ Ծեր :

բոլորը միասին ջահէլացել՝ կայտառացել էին. պապիս պէս պատուելի իշխանները կալերումը լախտի¹ էին խաղում ու հաստ կտաւէ գօտկից ոլորած լախտն էնպէս էին ֆռռացնում, իրար միջքի կպցնում, որ միջքի գօշն² էր վեր կենում: Տէրտէրն էլ վերարկուն ծալած մի կողմը դրած՝ կապի ծըմփան³ փէշերը կոկիկ հաւաքած՝ գօտիկը խրած՝ էնպէս էր ծուլ ծուլ լինում⁴ ճօի⁵ բոլորքովը, որ կասես, թէ սա իրան կեանքումը միշտ ըմբշամարտ է եղել, միմիայն լախտը որ միջքախտն ուսագլխին հասնում էր, զգում էր, որ էսպէս բան իր օրումը չի տեսել: — Դէ օրհնա՛ծ, մի քիչ էլ կարգիս խնայեցէք, կամաց տուէք է՛, ասում էր մեր տէր հայրն ու էլ յետ թռչկոտում ճօի չորս կողմը, աշխատելով լախտը բռնողի ձեռքիցը խլելու:

— Ոչինչ, տէրտէր ջա՛ն, էսօր մուրախաս⁶ ա, բարիկենդան օրեր ա, խելքներս կորել ա, պատասխանում էին մեր իշխաններն ու իրանց խաղի հետ ընկնում:

Էսպէս իրարանցում, էսպէս հարայ հրոց⁷, թէ ուրիշ ժամանակ լինէր, ամէնքը կը կարծէին, թէ գիւղը կոխեցին, աւար տուին, մօտակայ գիւղերիցն անգամ գուցէ օգնութիւն կը գային. բայց հիմա ամբողջ Արագածոտնան գաւառն է այդպէս, ի՞նչ պէտք է արած:

— Դէ՛ հերիք ջարդուեցինք ծեծուելով, լաւ ալիւր աղցան էլանք⁸, մի քիչ էլ վէգ խաղանք, ով տարուի մնի տեղակ երկու գաւ⁹ գինի բերի:

Ակում էին այնուհետեւ մեր մազով միրքով իշխանները վեզը ձեռքերի մէջ պտտեցնել և ճօի մէջ շարած ընկոյզներին աչքել:

— Ե՛յ գիտի, էլնէ՛կ էր էն օրը, որ մենք ջահէլ էինք. միտս ա գալիս, ես էի ամէնքից լաւ խաղացողը, պարծենում էին ամէն մէկը, քանի տարի կընի վեգի սախկէն¹⁰ ձեռս չեմ առել. ի հարկ է որ ջահէլները մեզ կը տանին ու մեր քնջնի՝ կարասի ծեփը կը պոկուի. պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, ձեզ ղուրբա՛ն, ի՞նչ գինի

1 Կտաւեայ գօտկից պինդ ոլորած պարան՝ զարկելու համար: 2 Շերտ: 3 Լայնութիւնից շարժուել ու ձայն հանել: 4 Ոտոստում: 5 Բոլորակի գիծ, որ քաշում են երեխայքն և չորս կողմովը պտոյտ գալիս, կամ ընկոյզ են շարում մէջը և վէգ խաղում: 6 Արձակուրդ: 7 Գոռիւն գոչլւն: 8 Փշրտուեցինք: 9 Կաւէ շիշ: 10 Այն վէգը, որով միւսներին կամ ընկոյզին խփում են:

ունիմ, քաղցրութիւնից կծպծում ա՛ կծպծում, պռօշներդ իրար կը կպչին. է՛, ախպէր, ես պաի տարուիմ. թէ որ էս օր մեր ներքի յիքու գինու համը չտեսնիմ, ձեզ էլ չիմացնեմ՝ ես կը մեռնիմ. էլ ո՞ր օրի համար եմ պահել:

— Տօ դէ վէգդ քցում ես քցի՛, քանի խօսես ու քո քացախի պէս գինին գովես. քո ինադու¹ ես պոի տարուիմ, որ մեր մենծ յիքու գինու համը բերնումդ ընչանք մահզ թողամ. սրան տես է՛, ես կը թողամ, որ դու պարծենաս. էս սհաթը տասը կարասի ծեփ կը պոկեմ՝ մինը մնիցը լաւ: Ասում էր երկրորդն ու վէգը ձգում, գիտութեամբ փրտտ անց կացնում²:

— Տօ՛, օյինբալ³ Գէվօ՛, ես տեսնում չե՞մ, որ դու ղաօտի⁴ ես փրտտ դալիս. որ մեռնիս, համ պօպօքները⁵ կը փանիմ, համ էլ մնի տեղակ չորս դաւ գինի կը բերեմ. գերեզմանս հօ չպոի՞ լըցնեմ. Աստուած էնքան տուել ա, փառք Իրան, որ ճտահար ա: Ասում էր երրորդն ու վէգը շարտում:

— Հօյ, հօյ, պարծեցողին ես միշտ ըտէնց տեսայ, ծափ էին տալիս միւսներն ու թռչկոտում, երբ սա չէր կարողանում ճիշդ խփել:

— Տօ դէ՛ հէրիք ա, միրքներիցդ ամանչեցէք, էն երեխեքանցիցն էլա ղենեցէք⁶, որ ալլուխը կապել են ձողու ծէրը բայդաղ⁷ շինել ու Քեասոնց բարձր կտերը եալլա՛ են կանչում. գնանք մենք էլ մի քիչ բողազներա թաց անենք. Փարբու խանը հիմի կը գայ. մեր Ղուկօն էլէս երկ օր ա գնացել ա, ո՛վ գիտայ հիմի էջմիածին կըլնի, թէ Յուշական, ես Փարբի:

— Ըյ աղայ, մարգարէի որդի էի՞ր, հրէս Փարբու խանի աղուէսն⁸ եկաւ:

Մին էլ էն տեսար, գլուխը երկար պողաւոր թաղիքի գտակը անցկացրած՝ ոչխարի գգգլուած մորթին բուրդը գէպի դուրս միջքին կաղած՝ երեսն ալիւրոտ մի աղայ՝ մի ահագին աթարոց⁹ ձեռքին սիւն տալով՝ եկաւ, խոր գլուխ տուեց մեր իշխաններին:

— Հը՛, ի՞նչ մարդ ես, ո՞վ ես, ո՞ր աշխարհքի քամին ա քեզ պարտել, մեր գեղը քցել, հարցնում է մի ծերունի:

1 Իվրէթ քո, 2 Սխալուում, 3 Ծաղրածու, 4 Դիտմամբ, 5 Ընկոյզ, 6 Ամաչեկ, 7 Կրօշակ, 8 Աղուէս կոչում են հարսանեաց կամ մի ուրախութեան համբաւաբերին: 9 Կրակ խառնելու փայտ:

— Արդ անեմ¹ Աշտարակու էլ ու հասարակութիւնին, որ մեր Փարբու տէրը՝ ղօջաղների ղօջաղ Նդգեար խանը՝ իր նազիր — վէզերով², իր նօքար — փէքեառով³ հինգ հարիր մարդով գալիս ա ձեր սուփրէն շէն անելու, մեր բարեկամութիւնը հաստատա պահելու: Նրա հրամանն ա, որ սաղ գեղով, իշխաններով դուրս գաք նրա առաջը:

— Մեր գլխի՝ մեր աչքի վրայ տեղ ունի ձեր խանը, մենք վաղուց նրա համար տեղ ենք պատրաստել տանուտէրի այվանի՝ կտերը, սուփրէն չաղ, գաթայ — հալվէն զեբիլի⁵ պէս, հազար մարդով էլ որ դայ, մեզանից ոչինչ չի պակսիլ: Ադա՛, ա՛յ պսակներ, թէ՛զ, Փարբու աղուէսին մի խալաթ, հրամայում էր մի իշխան:

Էս խօսքի հետ մօտիկ տանից մի շար արսնի⁶ բերում՝ ձգում էին մեր պատգամաբերի վիզը, քամակին էլ մի քանի լախտ կպցըներով՝ ճանապարհ դնում:

— Էլ ի՞նչ էք ուշանում, ա՛յ խալիւր, քնանք էլի, հիմի կը գայ մեր Նդգեարը:

Գնում էին այնուհետև մեր իշխաններն և իրանց համար վաղուց փռուած սուփրի չորս կողմովը շարուում: Դափ ու զուռնէն էլ դրանց պոչիցը կպած էր, ուր երթային, հեաները տանում էին:

— Ա՛յ աղայ, Առգար, տանք Փարբեցի Նդգեարն էլ լախտութիւն ա անում, համա մեր Աուկոյի պէս չի ընիլ:

— Գի՛թ ես, ի՞նչ ես, Փարբին մեզ կը հասնի, որ նրանց խանը մերին հասնի՞: մեր Աուկօն որ կայ՝ խտակ խան ա, որ գալիս չի՝ մէջ տեղը ձգուում իշի վրայ նստած ու հրամաններ տալիս, ես աչքերին մոտիկ տալով՝ մոռանում եմ, որ մասխարութիւն ա անում, էն սըհաթը միտքս են գալիս Նրեանու հին խաները:

— Ի՛ս իլլաքի որ Ֆալախայ ա դնել տալիս:

— Դու ասա ո՞նց չի ծիծաղում:

— Տանուտէ՛ր, դու ուտել — խմելու հայումն⁷ ես, էլ ըսկի չես ասում, թէ Փարբու խանի խալաթն⁸ ի՞նչ պոի ընիլ:

— Դուք քէֆ արէք, ես վաղուց պատրաստել եմ:

— Եղլա՛, գոռում են քուչէքումը, եղլա՛ լսուում է ամէն

1 Խնդիր անեմ: 2 Նախարարներով: 3 Ստորադրեալք: 4 վերնայարկ: 5 Անչափ: 6 Զորացրած դեղձ: 7 Հոգսումն ես: 8 Պարզելը:

կտրներին ու ամէն տեղեց զիմաւորում են Փարբու խանին, որ Գրչի-
խէչի կողմիցն երկեցաւ :

— Եյ, հայ, հայ, էս ի՞նչ շատուր են, սաղ գեղը հետը
բերում ա անաշէն նդգեարը :

Միայն մեր տանուտէրն, իշխաններն ու տէրտէրը, որ տանու-
տէրի կտերը քէֆ են անում, նրանք չեն յառաջ գնալ, ինքը խանը
պէտք է գայ և նրանց սեղանի վերայ գտնի :

Ուռած ուռած բազմած է մեր Փարբեցի նդգեարը իշի վերայ՝
պոչը ձեռքին բռնած՝ երեսը դէպի յետ՝ մի երկար գերեմաստի՝ Ծի-
պոտ էլ միւս ձեռին իբրեւ չիբուխ՝² գնչին դէմ արած. նրա գլխին
դրած է մի զգգված պարսից խանի երկար դտակ՝ վրան հին փալաս-
ներ փաթած. նրա երեսը քսած է աթարով վառուող տան օճոռ-
քի մուր, նրա վիզը ձգած է զանազան ոսկրների կտորներից շարք.
հագած ունի նա մի պատառոտուն, ծլանքները հագար տեղեց քարշ-
ընկած պարսկի արխաղահին. նրա կուրծքը բաց է, նոյնպէս միով
սեւացրած՝ կողքիցն էլ մի երկար փայտէ սուր կախած : Նրկու երիտա-
սարդ՝ նոյնպէս այլանդակ հաղնուած՝ քաշում են իշի սանձը. եր-
կուսն էլ քամակիցը մի մի մեծ գաւազանի ծայրերը սրած՝ բզում
են իշին. դափ ու զուռնէն առաջին ածելով՝ քաշում է այդ հան-
դէսը դէպի տանուտէրի կտուրը, իսկ խուռն ամբոխը միշտ ետլա՝ է
կանչում :

Եւ ահա խանն իշի վերայ նստած՝ մտաւ տանուտէրի բակը :

— Զո՛ւ, չո՛ւ, չո՛ւ, չո՛ւ, գնա՛, այ՛ սատկած էշ, ինչ ես նաղ
անում, էս պատիւը խանինն ա, քունը հօ չի՞, ասում են բզողներն
ու խեղճ իշին վեր հատում ու ստիպում, որ տանուտէրի սան-
դուխտները բարձրանայ : Բայց ճար կայ, էշը կարո՞ղ է այդ
անել :

— Դէ՛, վեղի՛ր, նաղի՛ր, յառաջ եկէ՛ք, հրամայում է ընդ-
հանուր կառավարիչը, որ միշտ մէկ կողմից միւսն է վազում և ետլ-
լա՝ կանչել տալիս, կամ ճանապարհ բաց անում, ի՞նչ էք սպասում,
բարձրացրէք խանի մոխրաթաւայը՝³ :

Ծիծաղ՝ որ էս տեղ տես, ամէն կողմից վեր են կանգնում անլե-
զու անասունին՝ իւր վերայ բազմած խանի հետ միասին՝ ուսերքի
վերայ և ելնում սանտուխաներով. ետլա՛, զոռում է բազմութիւ-

1 Ծառ է : 2 Ծխաքար : 3 Էշ :

նը. իսկ վերեւիցը ալիւրը շաղ են տալիս խանի և իշն գլխին: Փոշին ողջ բակը բռնում է, բոլորը ալիւրոտում են, ում երեսին կամ գլխին էլ որ քիչ է թափում, ինքն իւր ընկերի միջքից վերցնում՝ քսում է իւր երեսը. իսկ մեր խանի համար՝ էլ մի հարցնիլ, երեւակայի՛ր մրի ու ալիւրի մէջ կոլորւած մի գունդ միս:

— Գլու՛ւս, գլու՛ւս տուէ՛ք, Աշտարակու իշխաններ, մեր ուղորմած խանին, կարգադրում է ընդհանուր կառավարիչը:

Վեր են կենում բոլորը սեղանի վրայիցն և իրանց տեղը կանգնած՝ խոնարհութեամբ գլուխ իջեցնում: Վայ նրան, ով մի փոքր ուշ գլուխը կուացրեց, աչքով է անում խանն իւր կառավարչին և բարակ ճիպոտը կաշւում է այդ յանդուգն մարդին:

— Փալախայ, հրամայում է խանը. քաշեցէ՛ք տանուտէրին մէյդան¹:

Տասը քսան այլանդակ հագնուած երիտասարդներ մօտենում են տանուտէրին, պարկայնում ու ոտները Փալախի մէջ ոլորում:

— Հարցրո՛ւ դրան, հրամայում է խանն իւր նազիրին, դա քանի՞ գլխանի էր, որ մեր հրամանը չկատարեց, մեզ շան տեղը չը քցեց, մեր յառաջը չեկաւ:

— Թողութիւն կանես, խանն տպրած կենայ, խնդրում է տանուտէրը պարկած տեղից. ես քո մեծութիւնի համար պատարասութիւն էի տեսնում՝ ըստեղ իմ իշխաններով. տեսնո՞ւմ ես. հրամանացդ համար սուփրէն բաց արած ա, վարդի շարքաթը² շահբեասու³ մէջ լիքը հազլը դրած. ափզուշը⁴ ձողու ծէրին կախ արած, որ հրամայես թէ չէ՝ խորովենք անուշ անես. քո ընծէդ էլ՝ լաւ մտիկ տու՛ր, ոտները կապած գառը ըստեղ պատրաստ, երբ որ ուզես՝ փլաւի գլխին յառաջդ կը բերենք:

— Աֆարի՛մ, աֆարի՛մ⁵, տանուտէր. տղէ՛ք, բաց թողէ՛ք դրան:

Անում է իսկոյն մեր տանուտէրը գտաթով լիքը քացախն և խոնարհութեամբ մատուցանում խանին:

Շատ լաւ էլ գիտի բարձրապատիւ խանը, որ շարքաթ կոչուածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ թու՛նդ քացախ, բայց ոչինչ գէմք չըլլոյ տալով՝ առնում է ձեռքը և մօտեցնում բերանին:

1 Հրապարակ. 2 Նեկտար. 3 Մեծ գաւաթ. 4 Որս: 5 Անցցես:

— Օխա՛յ, ի՞նչ լաւ էր շննած, սիրտս հովացաւ, շատ ծա-
րաւ էի:

— Ա՛յ աղայ, հորսը մօտ բերէ՛ք, հրամայում է տանուտէրը:

Վերցնում են ջահէնները ձողու ծայրին կախած սպանած
ագռաւն և յառաջ բերում:

— Ծարրա՛շ, հրամայում է խանը, վեր կա՛լ էս կաքաւը, երբ
որ մեր երկիրը կերթանք, փլաւի դիւին տապակած յառաջս կը-
բերես:

— Ըստեղ բե՛ր էդ գառը, տնօրինում է տանուտէրը:

Մօտ են բերում ոտները կապած տէփրի¹ մէջ դրած սև կա-
տուն և համեցէք անում խանին:

— Ա՛յ անպիտաններ, ձեր գառը կատու գառա՛ւ. շո՛ւտ,
շո՛ւտ կապոտեցէ՛ք Աշտարակու բոլոր իշխաններին, քօթկի միջին
պտի փթացնեմ, ընչանք որ խելքները գլուխը գայ, էլ յետ կա-
տուն ոչխար շննեն, հրամայում է խանը: Բայց նորա այս հրամանն
էլ չի կատարուում, որովհետև իսկոյն միւս կողմից յառաջ է բեր-
ուում մի մեծ և պարարտ որձ ոչխար և դիւղի կողմից ընծայուում
խանին:

— Շատ շնորհակալ եմ Աշտարակ գեղի մենծ ու պստկից, ի-
րանց պատիւն իմ աչքի՛ իմ գլխի վրայ. համա ըստեղ կայ մի Խէ-
չանենց Խէչան, նրա համար ինձ խաբար ա հասել, որ շատ վատ
մարդ ա, որ օրսական նրա տանը հինգ աղքատ կշտանալու տեղակ՝
տասն ա կշտանում, որ շաբաթ կիրակի ժամ գնալու փոխարէն, ի-
րիկուն առաւօտ ժամից յետ չի ընկնում. էդ մարդին ես պտի
պատժեմ, թէ որ դա ձեր միջին ա, էս սհալթս գայ իմ առաջին
չոքի: Հը՛, շո՛ւտ, ո՞ւր ա էն մարդը, տանուտէ՛ր, ձեռաց ըստեղ
ստեղծի՛ր:

Մօտ է գալիս այնուհետև Խէչանի ընծան՝ մի լիտր թունդ
արաղ:

— Էս արաղը զրկել ա, խանն ապրած կենա՛յ, քո մեծու-
թիւնի համար Խէչանը, որ անուշ անես. ինքն էլ հէնց հիմի քո
զուլլուղին² կը գտնուի:

— Գլուխ տո՛ւր, գլուխ տո՛ւր, իրեք հետ գլուխ տո՛ւր խա-

1 Փայտեայ բալորակ ափսէ: 2 Ծառայութիւնին:

նին, Խէչան աղայ, ձայն է տալիս Փարրաշը, և խեղճ Խէչանը կատարում է իւր պարտքը:

— Զորքի՛ր, հրամայում է արհամարհական հայեացքով խանը՝ պիւլսը բարձր բռնած՝ աչքերը դէպի երկինք դարձրած՝ գերեմաստի չեքուխը դնչին:

Նազիրը քաշում է Խէչանի կռնիցը, չորացնում իշե առաջին: Բաւականին միջոց լռութիւնից, յետոյ բարեհաճում է խօսել խանը. — ես միայն ունէի, Խէչան աղայ, շատ խիստ պատժել քեզ, համա քո ընծէն իմ աչքերը կապեց. վեր կա՛ց, արի՛ ձեռքս պաշխիր ու աղատ ես:

Խեղճ Խէչանն այդ էլ կատարեց:

Այնուհետև մի քանի իշխանների, որոնցից մի մի պարգև պոկելու յոյս ունի խանը, Փալախայ է դնել տալիս, մինչև անգամ մի քանի ճիւղոտ էլ խփել է տալիս՝ ի հարկ է շատ կամաց՝ և ըստանում՝ որից դինի, որից բրինձ, միւսից իւղ, երրորդից ձու, հաւ և այլն, և դրանցով ներում նոցա, բայց միշտ ձեռքը համբուրել տալով:

— Մնացէք բարո՛վ, վերջապէս ասում է խանն և ուզում յետ դառնալ իւր հանդիսականներով, բայց ի՞նչ կարելի է: Մինչև հիմա արածները կատակ էր, հիմի սկսում է ուղիղ հիւրասիրութիւնը: Խանի հետի բոլոր եկողները պիտի վայելին Աշտաբակցոյ սեղանիցը և խմեն երկու գիւղին միաբանութիւն և յարատեւութիւն ցանկանալով, և ապա նոյն և մի կերպիւ ետլա կանչելով՝ իշին բարձրացրած՝ ճանապարհ ընկնին դէպի մի ուրիշ մերձակայ գիւղ:

— Այդ աղէք, երեք օր ա մեր Առկօն խան դառած՝ գնացել ա գեղերը, ըսկի խաբար ունի՞ք, թէ չէ, ո՛ր մնաց, հետն էլ խէլէ՞ ջահէլ — ջուհուներ կան, հարցրեց տանուէրը Փարբեցոյ գնալուց յետոյ:

— Առկօն երեկ էջմիածումն էր, պատասխանեց մի երիտասարդ, շատ քէֆ շանց տուեց, կոտորեց ամէնքին ու թողեց ծիծաղացներով. էջմիածնի դռանը փարշէ՞ վրայ աթոռ էր դնել տուել, վրէն բազմել, էշն էլ մի վարդապետի էր բռնել տուել. մի քանի եպիսկոպոսներ կապոտեց. իր համար շատ ընծէք առնելուց

յետը, հրամայում էր թուանքչոնցն էլ քան բաշխել. մեր անէքանցը
յետ էր կաննացրել՝ թուանքչոնցն էր նազեր — վէպեր շինել, դուք,
ասում ա, սովոր էք տերտէր վարդապետի կապելու:

— Ես որ ասում եմ Ղուկոն զօչաղ ա՞, էս բրդաբերան ջամա-
ղակեր¹ Փարբեցոնց պէս չե՞. ասաւ Աշտարակցի ա, մեզ ո՞վ կը-
հասնի, պարծեցաւ մէկը:

— Յետոյ ի՞նչ փէշքեաշներ էին տալիս վարդապետները:

— Թօփերով զուժնիք ու Շամու ալաջէք էր առնում, որիցը մի
երեսսրբիչ, մէկէլեցը չախու. մնի միջքիցն էլ մի լաւ շալ գօտիկ
յետ արեց:

— Ապրի՛ ինքը, նրանց հախն ա, տարին տասներկու ամիս
նրանք են ուրիշից մուֆտա ուտում, թող մի օր էլ իրանք սան:

— Թամաշէն Եջմիածնումը Ղուկոյի գալուց յառաջ էր, տա-
նուտէր, ասաց երիտասարդը, պոխ տեսնէիք, թէ էն մենծ մենծ
սիպտակ միրքաւոր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները ո՞նց էին
փէշները քշտել ա թո՛ւմայ խաղում Փարշի վոյ. գոռգոռոցն ըն-
շանք գեղն էր գնում, ճնթօփով հէնց էին իրաւ գլխի կպցնում,
որ վեղարը թռչում էր, ու թէ որ լսէիք ի՞նչ պետու պետու² խօս-
քեր էին ասում, որ ես ամանջումեմ:

— Ոչե՛նչ, բարեկենդան օրեր ա, նրանց խելքն էլ կորել ա,
էս քանի օրս ա բեղա թող ա:

— Եալա՛, ձայն ձայնի ոտին Փարբեցոնց գնալուց յետոյ
մանր երեխայքը՝ Աշտարակու ուսումնարանի աշակերտներն և բարձ-
րացան իւրանց թաշկինակէ դրօշակովը մեք իշխանների մօտ:

— Ա՛յ դուք բարով հազար բարի, մեր յոյս ու ուսմաննէ՛ր,
մեր գեղի ճրագնէ՛ր, մի քանի տարուց յետը մեր տեղը բռնողներ,
գոռացին ամէն կողմից մեր իշխանները:

Իշխանների հետ սեղանի վերայ նստած էր զիւզական վար-
ժապետը: Այս բարեկենդանի վերջին երկու շաբաթը նա արձակել
էր ուսումնարանը: Նրեխայքը բերին իւրեանց հետ մի տէփրով լի-
քը միրգ, մէջ տեղը մի փոքրիկ բաժակ լիքը զինի, բաժակի մէջ

1 Իւրաքանչիւր զիւզ իւր աւելորդ արհամարհական անունն ունի:
Փարբեցոնց կոչում են բրդաբերան ջամաղակէր: 2 Անվայել:

մի վէզ ալչու կանգնացրած՝ մի պինդ ոլորած լսիտ էլ մըզի վերայ դրած, վայր դրին իւրեանց վարժապետի առաջին:

— Յնծա՛ 1, խալֆա՛յ 2, ասաց մի համարձակ աշակերտ:

— Դէ ցնծա՛, վարժապետ, ծիծաղելով կրկնեցին իշխանները, սալ տարին իրաւունքը քո ձեռին էր, հիմի սրանցն աս, ինչքան որ դու սրանց ծեծել ես, էս օր սրանք պաի տեղակը քեզանից հանեն:

Վարժապետը դիտութեամբ ուշացրեց պատասխանը:

— Մեր տղէք, էլ ընչէ՞ք սպասում, անօրինեց նոյն համարձակ աշակերտն և իրանցից մինը լսիտը ձեռքն առաւ, անց կացաւ վարժապետի ուսի կողմը և բարձր բռնեց:

— Դէ ցնծա՛, խալֆա՛յ, թէ չէ հասաւ միջքիդ, ասաց նա և կամոց խփեց վարժապետին:

— Պինդ, պինդ կացրո՛ւ, ապրի՛ իմ տղէն, խրախուսեց տառաւորը: Վարժապետը ձեռքը գրպանը տարաւ, հանեց մի քանի մանր արծաթի դրամներ և ձգեց բաժակի մէջ:

— Ձէ՛, էգբանով մենք քո հօրն օղորմի չենք տալ, գլուխը պարտեց լսիտը բռնողը, ցնծում եմ ցնծա՛, թէ չէ միտս աս, թէ քանի հետ իմ մէջքօ դու դաղել ես:

— Հալբաթ մէջքը քոր աս դաղիս, ասաց համարձակ երեխայն:

Վարժապետը մի քանի դրամներ էլ աւելացրեց:

Դէ գնացէք, մի գասն աս էք, ձեզ համար բարեկենդան արէք, մօիկ տուէք, որ չար տղէք չմոնեն ձեր մէջը, շատ անհամբաւութիւններ չանէք, խելօք կացէք. թէ որ կարողացայ, ես էլ կը դամ կը տեսնեմ, գնացէք, երեխայք, էդ միրգն էլ զովեցէք մեր տունը:

— Աստուած կեանք տայ, շատ շնորհակալ ենք, ասացին երեխայքն և դարձան դէպի իշխաններն ու գոռացին. — ձեզ էլ շնհաւոր բարեկենդա՛ն, ամէն տարի էս վախտը համնիք, մեր գլխիցը ոչ պակսիք:

— Ը՛հ, պիտով պաիտ գնամ է՛յ, Կարօ ջա՛ն, քեալաշ բալա ջա՛ն 3, ուրախանում էր մինը իւր որդու վերայ:

— Մադօյիս ձէնը զանդակի նման զնդնդում աս, էսքան երեխանց միջից ջոկնուում աս, պարծենում էր մինն իւր որդու վերայ:

— Մի տաղ ասա՛, քեզ մատաղ, Սմբատ ջա՛ն, բարով մեն-

1 Շնորհ արա: 2 խալֆայ կոչում են վարժապետին: 3 Ընտրեալ որդեակ:

ծանաս, իմ աչքիս սև ու սխալակը՝ քեզ մի ընենց աղջիկ ուզեմ, որ սաղ մհալի բերանը բաց մնայ, տասց ծվիկենց Աղաջանը:

Երեխայն լռել ու աչքը ձգել էր իւր վարժապետի երեսին:

Ասա՛, հրամայեց վարժապետն և Սմբատն երդեց:

Մի խոր հոգւոյ դուրս թռաւ էս ուրախութեան ժամանակը Խէչաննց Խէչանի սրտից և արտասուքներն իրանց իրանց դէլըր դէլըր երեսովը ցած եկան, երբ Սմբատը տաղի տունը վերջացրեց:

Աղբի՛ս, բալէ՛ս, Աստուած քեզ քո հօրը բաշխի, ուրիշների հետ մի սրտակց օրհնութիւն էլ տուեց Խէչանը, արի՛ մի քեզ պաշխմ:

Երեխան մօտ գնաց և Խէչան ափօր¹ ձեռը համբուրեց:

Երկար ժամանակ Խէչանը գրկել երեխային, չէր կարողանում թողնել:

Փա՛ռք Իրան, ի՞նչ անենք, հառաչեց վերջապէս Խէչանը, քեզ մատաղ, Աղաջան ջա՛ն, սիրտդ մնայ ոչ, յանկարծ լլուռեցի, երբ որ երեխիկ ձենը լսեցի. զնամիշ չանէք², ախպէ՛ր, դժար ա. քէֆներդ էլ փուշ արի՛³. ի՞նչ կըլնէր չորսիցս իրեն իրան բաժին վերցնէր Աստուած՝ Սմբատիս էլա թողէր մեզ մխիթարանք:

Թէ Աստուած կը սիրես, Խէ՛չա՛ն, սիրտդ խարաք մի աւնիլ⁴, մեղանից ո՞վ չի կա՛նձ ախել. էլի Աստծուն փառք տուր, որ քո միսուճար աղջիկդ էս օր ծաղկի փնջի նման հոտ ա տալիս: Տղէն ու աղջիկը՝ երկուսն էլ զուակներ են, տղէն ո՞րն ա, լաւ աղջիկն օխտը տղի համ⁵ կը տայ: Աստծով Հեղինարդ կը մենձանայ, մի լաւ մաքրի կը տաս, փեսեդ քեզ որդւոյ հաղար անգամ լաւ պատիւ կըտայ ծերութեանդ ժամանակը, կրկնեցին այս ու այն կողմից Խէչանին:

Աղաջան ջա՛ն, մի մուրաղ⁶ անց կոցաւ սրտովս, արի՛ էս աղիկ օրն էսքան խալխի միջին մուրազս ջուր մի կտրացնիլ:

Աչքիս վրայ, Սմբատիս էլ որ ուզես, քեզ փէշքա՛շ, չտուղը մարդ չի՛:

Դէ որ ըտենց ա, կտաւարի՛չ, խնդրում եմ թատերը լցնել տաս:

1 Հայրիկի: 2 Մի մեղադրեք: 3 Փչացրի: 4 Մի փչացնիլ: 5 ձաշակ: 6 Իդձգամ: 7 Երկուսն էլ զուակներ են, տղէն ու աղջիկը:

— Մի մին թաս գինի, լեքը լեքը, հրամայեց կառավարիչն և բաժակները լցուեցան :

— Ձեզ զուրբա՛ն, գինի ածողներ, ոչովի մէջ չտաք, ամէնքին էլ լեքը լեքը խնայրէ՛ք, թող իմ խաթեր էս մի նեղութիւնը քաշեն :

— Մեր աչքի վրայ, Խէչա՛ն, դու տաս՝ ինչ որ ուզում ես, թէ կուզես՝ դաւերով կը դարդակենք, ապահովացրին ամէնքը :

— Ասեցէ՛ք, Աստուած շնհաւոր անի, կարգադրեց Խէչանը, ով սաղ՝ ով մեռած. Աղաջանի հետ մենք սրտով մոնկուց ախպէր ենք, էս օր էլ խնամի եմ ուզում դառնալ. գառնուկ Սմբատին ես իմ լիս ու ճրագ Հեղինարի հետ բաշիք եւ ր թմայ եմ անում. էս օրուանից մի երեխայ չունիմ՝ երկուսն են. բարով մենծանան, իրանց թագ ու պսակին արժանանան, մենք էլ Աղաջանի հետ երկու հալիւորներս մեր պառաւանդի կուռը բռնած՝ սրանց բաղդաւորութիւնը տեսնենք՝ յետոյ հողը մոնենք. Աղաջան ջա՛ն, զայիլ¹ ե՞ս, դրուան ասա, քո հօրն օղորմի՛ :

Վա՛հ, բա զայիլ չե՞մ, Խէչան ջա՛ն, խնամի Խէչա՛ն, մարդ իր աչքը քօռ կուզի՞, սրանից աւելի էլ ի՞նչ բաղդաւորութիւն :

— Աստուած շնհաւոր անի, բարեկամաց աչքը լիս ըլի, բարով մենք էլ հարսանիքն ուտենք, ձայն ձայնի տուին բազմականները. Աստուած ձեր բարեկամութիւնը հաստատ պահի. տէրտէր, փառոց կենա՛ս, շուտ պահպանիչն ասա :

Ամէնքը ոտքի կանգնեցան, լուծութիւնը տիրեց և պահպանիչով նշանն օրհնուեց. երեխայքն էլ վարժապետի հրամանովը տալով հաստատուեցին այս նշանադրութիւնը :

— Այ պսաիկներ, ծիծաղելով ասաց տանուտէրն երեխաներին, դուք որ ըսէնց քէֆի մէջ էք, բաս ըսկի ձեր քուերտանց ու մէրերի համար էլ հոգս քաշու՛մ էք, թէ նրանք ի՞նչ բանի են :

— Սաքի բարիկենդանին ո՞վ ա առանց քէֆի մնում, պատասխանեց մի աւելի համարձակը, սաքի ձեզ յայնի չի՞, որ մեր մէրերը հիմի մի քանի այլմաններում հաւաքոտուած՝ ձուածեղն ու հալվէն, հաւի միսն ու գաթէն առաջներին խօշի խօշի² են խաղում : Նանա ինձ իմ բաժինը տուեց, զրկեց հրնկերներիս կուշար՝ քուերս կանառտակը մի կապոց դրեց, զրկեց ազափ աղջկերանց մէջն ու ինքն

1 Համաձայն. 2 Հանգանակութեամբ խնձոյքներ անել :

էլ մի մենծ բողջայ¹ կապեց, վեր կալաւ զնոց Ազգենց այվանումը քէֆ անելու :

— Ապրիք, բալէք² ջա'ն, վերջապէս ասաց տանուտէրը, աւելք էս մի մին թիքայ հալուի ու զաթի կտորները, բերաններդ քաղցրացրէք ու զնացէք ձեր զովին³ արէք :

Երեսայքն երդելով ու եալլա՛ կանչելով յետ դարձան :

Նրանցից յետոյ նոյն հանդիսով այցելութիւն արին մեր իշխաններին մի քանի գիւղերի խաներ և գանաղան ուրախ խմբեր :

Ամբողջ բարեկենդանի շաբաթը ոչ միայն Աշտարակումը՝ բոլոր հայ գիւղերումն այս մի և նոյն ուրախութիւններն էին կատարուում :

Բ.

Ո Ւ Լ Ա Տ Ի Տ Ի Կ

Տասն և չորս կամ տասն և հինգ տարի այս նշանաւոր բարեկենդանից յետոյ՝ բուն բարեկենդան կիւրակի օրը կրկին աշխարհքն իրան մոռացել էր, քէֆն էր միայն մէջ տեղը ամէնքի ուշադրութեան առարկան դարձել :

Աշտարակու ջահէններն էլ մոտիկ չեն տալիս ծնկնահար նրստած ձիւնին, գեղեցիկ հագնուած՝ կանգնած են Ազգենց կալումը՝ ձիանց վերայ. նրանց զէնքի և հագուստների ոսկի ծուկերի փայլմունքը միայն ձիւնի պէծերի հետ, աչք են ծակում : Ոտարականը չի հաւատալ, թէ սրանք մի և նոյն տղայքն և ձիանքն են, որ յաճախ պատահում են մեծ ճանապարհներին՝ ցրնցոտիների մէջ կոլոլուած՝ մի ահագին փայլան էլ մի հասարակ ձիու վրայ դրած՝ մրգեղէնի, գինու, կամ արտղի բեռը վրէն գնում են քաղաք ծախելու :

1 Կապոյ: 2 Երեսայք: 3 Խնձոյք: 4 Ուլատիտիկ մի բլուր է Աշտարակու մօտ:

— Ե՛հ, ի՞նչ պտի տանինք էս աշխարհքիցը, աշխարհքիս մաշն աշխարհքումը պտի մնայ, թէ կուզ ջանդ էլ քանդի, մի լաւութիւնն ու լաւ կեանք քաշելը կը մնայ մարդիս, հերիք ա, մեռանք աշխատելով, էս բարիկենդանին էլս մի քիչ ուրախանա՛նք:

Այս խօսքերով երիտասարդները ոգևորուած՝ ոչինչ չէին խընայել իւրեանց հազուստը, զարդարանքն և ուրախութիւնը կատարեալ անելու համար: Գեռ աքլորականչին ամէն մարդ շուտ վեր է կացել, քորել, մաքրել իւր ձին, գարի տուել և սպասում լուսարացին, որ թամբը դնի վերան և քամակը թռչի. հրացաններն ու միւս զէնքերը վաղուց հաւի եղ քսած՝ պատի վրան քաշ են արած. էլ կարծիք չկայ ուրեմն, որ առաւօտեան ժամից յետոյ մեր անհամբերները մի քանի թիքայ խորովածի հետ քուֆթի¹ գունդը իւզի մէջ փշելել թունդրի մօտ, սպիտակ լաւաշ հացով վայելել են ու խնդրել իւրեանց ծնողներին, որ շատ չուշանան:

— Գնա՛, որդի՛, հէնց էս ա մի երկու թաս էլ խմեմ, բերանս օղողեմ, տեղիցս վեր եմ կենում: ամանուէրի օդումը պտի հաւաքուենք, որ ընտեղից դպա ձեզ գանք:

Այ միայն մեր երիտասարդների համբերութիւնը հառաւ, կարծես ձիանքն էլ շտապում են մի ժամ յառաջ ցոյց տալ իրանց շնորհքը. կանգնած տեղն ե՛րբ են հանգստանում: Արաբատանի նժոյգի նման առաջի ոտքերով այնպէս դարբ են հասանում ու քանդ անում, որ գետինը դրմբդրմբում է, ստուած՝ պնդացած ձիւնի կոտորներն եօթը կազ ծլունդ ծլունդ են լինում, խրինջոցի ձայնը, ինչպէս ասած է, օխորդ սարի քամակն է հասնում. և ընչի՞ պէտք է չհասնի, Աշտարակու երիտասարդն իրան կը զրկի, ձի առնելու և նրան դարմանելու համար ոչինչ չի խնայել:

— Տօ՛, ասում են Ղափանցոնց Վարօն մի թազայ ձի ա առել, որ ասաղերի հետ ծուլծուլ ա ընում, տեսել ե՞ս. հարցնում են իրարու:

— Ընչի՞ չի առնիլ, աշխատողն ինքը՝ փչացնողն ինքը, էդ ընչիցն ա, որ ես ու դուն լաւ ձի կունենանք, նա չի ունենալ: Էդ որ քո սիրար փառաւորուում ա, երբ որ իրիկները սանում ես ձուրումը, եա առուումը խտակ լուանում, պոչը քիբարի² կապում, վրէն թռչում ու խաղացնելով տուն գալիս, որ սիրուն աղջկները

1 Ծեծած մսով կերակուր է: 2 Կովիկ:

գոների սողնակներինքը քեզ վրայ հայել մայել ընեն¹, բա Կարծն էլ քեզ պէս ջահէլ չի²:

Այսպիսի եռանդեամբ և լաւ գնով առած ձիանքն են, որ անսովոր աչքը բեռի տակին չի կարող գովել, որ երևում են փալանի տակին ինչպէս մի յետ ընկած հարու³. բայց Աշտարակու երիտասարդի աչքը չի խաբուում. նա այլապէս չի ուզում իւր ձիուն աշուանել, եթէ ոչ «քեռ հլանս»⁴:

Մեր տղայքը խումբ խումբ եղած՝ իւրեանց այս օրումն անելու գործի վերայ են գառում, թէ ինչպէս Ուտիս տատին պար քէֆով տանին ընչանք Ուլտիտիկու կոնդր⁵ ճանապարհ գնեն, իսկ Մեծ պապ պապին համեցէք անեն. ամէն մարդ իւր գէնքը, ձին ու ջրիղն⁶ է գովում և իւր կռան զօրութիւնը Հաւատացողին մի ժամից յետոյ Ուլտիտիկի թմանը ցոյց տալ սպառնում:

Մի ուրիշ խումբ էլ մի փոքր հեռու քաշուած՝ հեռեկալ խօսակցութիւնն է անում շատ ծածուկ:

— Այ՛, թէ չգայ ու մեր խորհուրդը քամին տանի:

— Չէ՛, անպատճառ կը դայ, որ իրիկունը գնաց իր նշանանածի մօտ փքուի:

— Աս նրան փքուիլ կըտամ, թող մի Ուլտիտիկի գուզն ընկնինք:

— Տղէք, հէնց արէք, որ ուրիշները փահմեն ոչ⁶, թէ սարքովի եր. սաքի թէ ուրիշն խփելուս, նրան դիպաւ ջրիղը:

— Էդ նամարդութիւն⁷ ա, որ ամէնքդ հընկերանաք, մինն աչքէք. թէ ղօջաղ էք՝ աշկեարայ հետը մէյդան գուս եկէք, ո՛վ աւելի շնորհք ունի, նա թող տանի:

— Նրա հօրն օղորմի, հերիք չի, որ սող մհալի աղափների⁸ աչքը ջուր ա կտրացրել, Խէչանի ծովի պէս հարստութիւնի տէրն ա դառնել, հիմի էլ չէիր ուզել՝ որ գլխներիս նստոցներք:

— Մարդի զամթն⁹ էր ու ինքն էլ, ես իմ Աստուածը, արժանն ա:

— Տօ՛, թէ էն հարստութիւնը չէր ըլիլ, ոչ ով նրան էրնէլ

1 Զմայլին: 2 Հասարակ բեռնակիր ձի: 3 Նժոյգ: 4 Բլուր: 5 Ձիարշաւի ժամանակ ձեռքին բռնած հաստ փայտը, որ միմեանց վրայ արձակում են: 6 Չնկատեն: 7 Տմարդութիւն: 8 Ամուրեաց: 9 Բաղդն էր:

չէր տալ. ասկեք, տարածը մի հուրի փարին¹ չի, համա արտար ընչի՞ պաի հնքան միքերն ու փողը նրա ճանգն ընկնի է՞:

— Դէ Խէչանը ինքն էլ չէր իմանում, թէ իր օղորմածիկ արտարը պաի իրան հնքան հարստութիւնի տէր չինի ու մի օր վեր ընկնի մեռնի, թէ չէ Սմբատի պէս աղին ընչի՞ աղջիկ կտար. նրա աղջիկն ո՞վ չէր ուզել, դեռ նշանած ա՛ էս օրս քանի՞ գլուխ պատուողներ կան, թէ ո՛ր նշանած չընէր հօ՛ էլ մի ասիլ:

— Սաքի դրուստն ասեմ, մինն էլ ես եմ էն աղջկայ ուզողը, եղուց էլ օր էլ խնամիսս պաի ղրկենք, համա ես ուրախութիւնով կուզէի Խէչանի քուեր աղջկանը, թէ որ իր կարողութիւնի կէսն ինձ տալու ըլէր:

— Փէշդ պինդ բռնի, չվեր թափի, Հերիքնազի պէս սիրուներ թէ որ մի քիչ մուկք ունենար, էլ ո՞վ կը հարցնէր, հիմի մի քէր դուռը կոխած տարած կընէր:

— Եմօթ ա՛ ամօթ, դուք կնիկ էք ուզում, թէ փող:

— Է՛հ, արամախ, փորս կը ծակի՞, որ էն էլ ըլի, էն էլ:

— Ախպէր, թող Հեղնարին ինձ տան, ես Խէչանի միքերի տէրը դառնամ, թող աւելի գէշ ըլնէր, թէկուզ մի աչքն էլ քօռ: Համա հիմի փառք Ասածու, ի՞նչն ա պակաս, ինչ անենք թէ իր հօրաքուոր աղջկայ պէս սիրուն չի, մի պակասութիւն հօ չունի՞, ըսկի մի խօսաք, որ սաղ մհալումը Սմբատի պէս բաղդաւոր աղայ չկայ, տեսնում ես քանի հարուստների ու աղէքանց որդկերանց բերանն ա ցլտել էլ ուրիշների հետ ի՞նչ բան ունինք, մինն էլ մենք. աչքներս չի վերցնում, վաղն աղուէսի պէս դուռներս չի հասնում, ասում ենք թ[թու ա, ատամներս կաննի, նախանձու էս օր ընչե՛ր ենք միտք անում: Սկէք, ձեռք քաշենք, Աստուած իրան դամաթ անի, ի՞նչ անենք, թէ Սմբատը մեր պէս հարուստ հօր որդի չի, խօստովանուեցէք, որ մեր գեղի աղէքանց աչքն ա:

— Տղէք, ես ձեզ խօսք եմ տալիս, որ Սմբատն էն աղջկանն արժան չի ըլնիլ, ի հարկ է ես մի բան գիտեմ, որ Հեղնարն աչքով աչք չունի վրէն մտիկ տալու:

— Տեսնում չե՞մ, որ մութը գետինը կոխելու պէս դու ես մղմղալով Խէչանի դռնովը նեքսե պրծնում:

— Հեղնարն ըսկի ելկու խօսք չի խօսում հետը, ընչանքի վերջը Հերիքնազի հետ են դուռնչ գնչի տուած՝² ձաւար անում³:

1 Յաւերթահարսն. 2 Ունչ ընչի. 3 Վայրախօսութիւն:

— Բաս չէի՞ր ուզել, որ նշանածի հետ դուռն զնչի տար. դէ նշանած տղէն հէնց ըտէնց ա, չէ՞ս լսել, որ ասած ա՝ քենին մհա- նայ ա արել¹, ետրոջը տես ա էրթում. էնթաւուր քէնու ջանին մեռնիմ, ես Սմբատի տեղակ ընիմ, դըւխս նրա ծնկնիցը վեր չեմ ունիլ, թող հէնց նշանածս աչքերը պըտարակին արած՝ մտիկ տայ:

— Տղէք, դուք կը տեսնիք, թէ ո՞վ կը տանի Հեղնարին:

— Տօ՛, դէ ձէնդ կտրի՛, լօբբազ², Արշա՛կ, դու էլ քանի՞ փչես, ի՞նչ անենք, թէ Խէչանենց հարուսն էք ու դըրիջակ³ ունիք. ո՞վ գիտայ՝ մի մին գող կատուի պէս աչքդ ծակովը նրա վըէն ես քցում, նա էլ յանկարծ քեզ վըայ ա մտիկ տալի, դրանով սրտիդ յոյս ես գնում, թէ Հեղնարն իր նշանածին չի սիրում, քեզ վըայ աչք ունի:

— Ար տեսնենք, էդ յետուայ բան ա, մենք հըս էս օր Սըմ- բատի դուռն ու պռուռն արնոտած՝ չանա — մանկն կապած՝ զըկենք իր նշանածի մօտ, թող գնայ սիրուն Հերիքնագի ձեռքովն իր եա- րէքը⁴ կապտով տայ, էդ վերջի բանն ա:

— Ես ասում եմ, էդ մի՛ անէք, վայ թէ մեր փորած փոսի մէջը մենք ընկնինք, վայ թէ Սմբատը մեր քինթ ու պռուռնը փշրի ու սևերես յետ դարձնի. էս առաջի օրը չի՞ հօ նրա հետ ջերիդ խաղալը, չէ՞ որ շատ ենք տեսել:

— Էդ ա է՛, հէնց դրա համար մենք էլ թաքուն ենք անում, թէ չէ մենք չգիտե՞նք, օր նա ամէնքիցս էլ զօջաղ ա:

— Ես հիմիկուց ձեզ ասում եմ, որ ես ոչ ձի կը խաղամ, ոչ կը խառնուիմ:

— Բաս կերթաս կը մատնես էլի՛:

— Չէ՛, հեռուումը կը կաննեմ, ձեր նամարդութիւնին մտիկ կը տամ:

— Ա՛ւ, դու իրան բան մի՛ ասիլ, վերջը մեզ նամարդ կանչի՛:

Եթէ լաւ գիտեալ լինէինք, այս դաւաճանող խումբն ամէն բանով զանազանուում էր միւս ֆնայածներից՝ ամէն բանիցն խնայ- ւում էր, որ սրանք բոլորն ունեւորներ էին, որոնք անպատուու-

1 Պատրուակ է բռնել: 2 Պարծենկոտ: 3 Երկու պատկից դրացի- ների միջին պատումը մի փոքրիկ ծակ էր դրիջակը, որ տեղից միմիանց ճրագ կամ բաժին կը տային: Այժմ էլ չկայ: 4 Վէրքերը:

Թիւն համարելով իրենց համար աղքատ — ուղքուտի տղայոց հետ կանգնելը, բաժանուել նրանցից՝ մի կողմն էին հաւաքուել:

— Խնչ են էդ ամբարտաւանները մեզանից ջոկնուել, հեռու կաննել: Թքեմ դրանց հարստութիւնի վրայ, սաքի որ փողատէր են, մեզ ի՞նչ, ո՛ւմնից են աւելի, որ լայաղ չեն անում¹ մեր միջին կաննիլ. ասաց չքաւորներից մէկն իւր մօտ եղողներին:

— Չե՞ս իմանում, նրանք հէնց գիտեն, թէ փող չունեցողին Աստուած չի ստեղծել:

— Դրանց գլխի ճոթուո՛ցը, մենձ մենձ որ բրգում են, էգուց չզնան Ծվիկենց Աղաջանի տղի ձեռիցն իր նշանածին խլին:

— Ասում են դրանք ամէնքն էլ Խէչանի մօտ մարդ են զրկել, աղջիկն ուզել ու քնթով են մնացել, Խէչանը դռնովն էլ չի ներսև թողել:

— Բաս չէ՛ ու Խէչանը պտի Սմբատի մի մազը փոխէր դրանց գլխի հետ:

— Ափսոս չի՞ Սմբատը, նրա սիրտն ո՛վ ունի, ըսկի մի օր նրա բերնիցը մի պարծենկոտ խօսք լսել էք, որ ինքը Խէչանի պէս մարդի փեսէն ա, Խէչանի մալ ու դովաթը պտի վայելի:

— Տօ՛, նրան ո՛վ կը հասնի, տեսնում չէք ինչքան խոնարհ սիրտ ունի, նրա կշտին աղքատի տղէն էդ ուռած փքուածներիցը հազար փառքով լաւ պատիւ ունի:

— Գիտէք, տղէք, ի՞նչ կայ, մօտեցաւ դրանց մի երիտաւարդ, որ աւելի մօտ էր կանգնած հարուստների խմբին. իմ անկաջովս ընկաւ, որ էդ մեր քարովն ընկնելու² հարուստները միտք ունին էս օր Սմբատին ջերիդով ետրալու անել³, որ իր նշանածի ու քենու մօտ խայտառակ անեն: Սմբատը որ դայ, իմաց տանք իւրան, թող օյաղ կենայ⁴, նրանց հետ ձի չը խաղայ:

— Հազիր որ մենք բուսուն պահենք⁵, Սմբատի քամակիցն ընկնողն կռանն աչքենք, ջերիդը ձեռիցը վէր քցենք:

— Լա՛ւ, էդ էլ լաւ ասեցիր:

Այ, Սմբատը գալիս ա, տեսէք ո՞նց ա հաղնուած, ո՛վ կասի, թէ սա էլ իր համար մի քանի շահու տէր ա, ես թէ չէ էս օրէն

1 Արժան չեն տեսնում: 2 Գողոզ: 3 Վիրաւորել: 4 Զգոյշ: 5 Գաւան մտնենք:

օրս Խէչաննեց Խէչանի փեսէն ա. ես կուռս կը կարեմ, թէ որ նա զուգ մեզ մօտ չգայ:

— Բարի լիս, տղէք ջան, մօտ եկաւ Սմբատը ձիու վերայ նստած՝ դէպի չքաւոր դասը, շնհաւոր բարիկներդան. շատ տարիներ ըսէնց իրար հետ ուրախութիւն անենք: Սդա՛, փչած ակե՛ր¹ դուք ի՞նչ էք ջոկուել, վերի էծի պէս հեռու կաննել, ամօթ ա՛, ամօթ, մօտ եկէ՛ք, խառնուեցէ՛ք էս կտրիճներին, որ աեղ որ ա՛ մեր իշխանները կը գան, թող նրանք էլա չտեսնեն ձեր գոռոզութիւնը, ասաց Սմբատը հարուստներին:

— **2**է, հէնց ընէնց հաւաքուել խորհուրդ էինք անում, թէ ուրիսին ո՞նց ճամփու քցենք:

— Սաքի սրանք դրա համար չեն հաւաքուել:

— Պատրաստուեցէ՛ք, թուանքներդ վերի սար քաշեցէ՛ք, ձէն տուեց մի երկտասարդ:

— Եալլա՛, ձայն ձայնի տուին ամէնքն և հրացանների միանուագ արձակուելու ձայնը լռեցրեց մեր իշխանների առաջնին եկող դափ ու զուռներն:

Ծափ տալով, պարելով ուրախ ու զուարթ եկան մեր իշխաններն ու կանգնեցան Սպիւնեց կալումը. դաւերով դինին դրանց առաջին քաշուում էր. մի կողմից լցնում, միւս կողմից հազար օրհնութիւններով դարտակում էին:

— **Ա**մէն բան զըկա՞ծ ա Ուլախիտիկի գլուխը, որ մեր ջահէնները մի լաւ քէֆ անեն, հարցրեց տանուտէրին մի ծերունի:

— Խուրջինները լեքը լեքը առաջուց զըկել եմ. ձեզ տեսնե՛մ, ջահէններ, մի լաւ ուրախութիւն արէք:

— **Է՛**հ, դրանց ի՞նչ էրնէկ կը տամ, դրանց տարիքումն էն պէս քէֆեր ենք արել մէնք, որ սրանից յետո՛ւ իրանց օխտը պորտն էլ չի կարող անիլ, գնացի՛ն մեր օրերը, էն օրուան սէր ու սոհ-բաթն² էլ չկայ:

— **Ա**յրի՛ն իմ տղէքը, անօրինեց տանուտէրը. Ուտիս տատին լաւ ճամփու գրէք, տարէք ընչանք Ուլախիտիկու կոնդի գլուխը, ընտեղ մի լաւ վերջին քէֆ շանց տուէ՛ք, բաց թո՛ղէք՝ գնաց իր արեւի ձէնն ածի՛³ պատակեր Թուրքերի միջին, մին էլ ո՞վ սող՝ ո՞վ մեռած՝ ընչանք Զատիկ. Մենձ պաս պապին էլ համե-ցէք արէք, թող գայ էգուց առաւօտ օտներն երթկներիցը քաշանի:

1 Գոռոզներ: 2 Ուրախութիւն: 3 Իւր զլխի հոգսը քաշի:

Ինչ ա՛հ հա՛, Մենք՝ պատ՝ պատ՝ հիմի Ուրաթիտիկի գլխին հասնո՞ղ զոմէի կաշուց տրեխները՝ հագեւ, տրեխչուաններն ա՛ կապում, համա մեր Ուտիս տատը զգգգոտուած, ոտները բոբիկ՝ գլուխ ա՛ տունուա՛՛ պապի ձեռիցը փակւում, որ դնայ թուրքերի աներումը տափ կենայ։ Խեղձ՝ Ուտիս, ի՞նչ պաի գանի քաղցած թուրքերի մօտ, մի կտոր չորթան էլ չկայ, որ բերանին քսի։ ճարը կարած՝ ինքն էլ պաի պատ՝ պահի։

Ոչինչ, մի օր էլ պատի տրեխները կը ծակուին։

— Դէ՛ զնացէք, զնացէք, Աստուած՝ ձեզ հետ համա մեր տղէք, առաջ կարուկ արէք, ով որ ձեզանից թէզ բարձրանայ Ուրաթիտիկի գլուխը, նա ազափ՝ աղջկերանց սիրեկանը կը ընի, ասոց տանուտէրը։

— Ե՛ս կը բարձրանամ, ե՛ս ամէնքից շուտ կը քշեմ իմ ձին, ե՛ս ձինը կը ճղեմ, մի քանի ձայներ իմիասին բարձրացան։

— Հրէ՛ հա՛, Ուրաթիտիկի գլխին մեր տղէքը բայդաղը՝¹ տընկել են, եկէք մի երկու գլուխ էս թմբան վրայ ձի քշենք, ու կարգով կանգնենք իրար հետ, ձիանոնց գլուխը բաց թողանք, տեսնենք ո՛վ կը ընի էս երկու օրուան աղջկերանց բերնի խօսելէքը, արնօրինեց ազափբաշի՝² Սմբատը։

— Դէ՛ առաջուց դու ձիուդ գլուխը բաց թո՛ղ, ես էլ քամակիցդ դալիս եմ, Սմբա՛տ, ասաց նրան Արշակը, ջերիդիցս վախեցի՛, մի՛նչան չթողայ վրէդ, էս իրիկուն Դշանածիդ մօտ տամնչես ո՛չ։

— Համեցէք, ասաց Սմբատն ու ձիու գլուխը բաց թողեց։

Իեռ երկու քայլ նա չէր հեռացել, մի քանի ջերիդ այն և այն կողմից բարձրացան, որ իջնեն նրա գլխին. բայց մեր դաւածանները զարմացած մնացին՝ երբ իւրեանց ջերիդները տեղ չհասան, առաջներին վէր թափուեցին ու իւրեանց կռները ցաւեցան։

Թթո՛ւ էր, աղապատէք՝³ նամարդութիւնը լաւ չի, ջերիդ խաղալ ուղղող, թող մէյրան դուս գայ, խօսքն Արշակինն էր, որ Սմբատի քամակիցը քշեց, ջերիդը քցեց, համա նրա խելքի բանը չէր Սմբատի պէս տղե վրէն նշան թողալը. էդ որ ձեր մաքուամն ա՛ մեր կրնդի տակին ա՛, մի մին դուս եկէք մէյրան, դեռ առաջ մեզ հեա՛ յետոյ Սմբատի. ասացին նախապատրաստուած երխասարկներն և դաւածանների լեղունները կապուեցան։ Նոքա ամօթից ոչինչ չասացին։

1 Դորօշկ։ 2 Ամուրիների գլխաւոր։ 3 Ազատանիք։

— Հիմի դո՛ւ գնա, ես եմ գալիս, ձայն տուեց Սմբատն Արշակին, երբ որ ձիու մանգղիքը² հասան ու Արշակի ջերիւդը կիսաճանապարհին վայր ընկաւ, առանց Սմբատին դիպչելու:

Արշակը մկան նման կուշ եկած՝ յետ քշեց իւր ձին: Տասը քայլ չէր հեռացել նա, որ Սմբատի ջերիւդը կալաւ նրա միջքին ու գլխի վերայ ձիւնի մէջ գետին փռեց: Ձին փախս ընկաւ, Արշակի մի ոտքն ասպանդակի մէջ իւր հետ քարշ տուեց:

— Օգնեցէք, օգնեցէք, հիմի ձորը կը քցի, գոռացին ամէնքն և մեծ դժուարութեամբ ձիուն կանգնացրին, Արշակին ազատեցին, որ ուշագնաց՝ երեսը բոլոր արիւնոտուել էր. բարեբաղդաբար գետինը կէս գաղ ձիւնով ծածկուած էր, ապա թէ ոչ, քարերի մէջ գլուխը կը փշուէր:

Ամէնքից յառաջ վրայ հասաւ Սմբատը, գրկեց Արշակին և ձիւնով երեսը տրորեց. նրա սիրտը կտոր կտոր էր լինում, որ իւր ձեռքովն այս դէպքը պատահեցաւ: Ընկերներից մի քանիսը կորազլուխ լռել էին, ոմանք ուրախացած՝ արդարութեան վճարքն էին համարում:

Սերջապէս Արշակն ուշքի եկաւ, վերքերը կապեցին, ձիւ վրայ դրին և բարձրացան Ուլտախիկ:

— Ձեզ եմ թողում մէյուսներ, աղէք ջան, ասաց Սմբատը, ես Արշակի հետ կամաց կը բարձրանամ, դուք քշեցէք, առաջկտրուկ արէք:

— Որ ըտէնց ա, մենք էլ չենք քշել, հրաժարուեցան ամէնքն և ծանր ծանր բարձրացան բլրի գլուխը:

Մի մեծ սեղան ամենայն բարիքով լի սպասում էր մեր կըտրիճներին բլրի գլխին:

Երեկոյ էր, որ տղայքը յետ դարձան հրացաններ արձակելով և երգեր ասելով Ուլտախիկի գլխից: Նրանք գտան իշխաններին և ծերերին էլի Ազգենց կալումը, ուր նոքա փոքր ժամանակ յառաջ եկել սպասում էին՝ ամբողջ օրը տանուտէրի վերի կտերը ուրախութիւն անելուց յետոյ:

Երիտասարդները շնորհաւորեցին իշխաններին մեծ պսսը և ամէն մարդ գնաց իւր տունը:

(Շարունակուելու է:)

ՊԵՐՃ ՊԻՕՇԵԱՆՑ

1 Ձիու փախսը դադարած տեղը:

ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽՂՃԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՔՈՒ ՓԱՐԸ ՆԱԽՆԻ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

(ՓՈՐՁ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆ)

Ե.

Երրորդ դարում, Ք. յետոյ, Արևմտեան Ասիայի քաղաքական զործերի մէջ մի այնպիսի փոփոխութիւն ընկաւ, որով փոխուան և այն ժամանակուայ ազգերի յարաբերութեան պայմանները, Յայտնի է, որ 226 թուին ընկաւ Պարթևաց թագաւորութիւնը, որ Հինգ դարու չափ ժամանակ առաջին դերն էր խաղում Արևմտեան Ասիայի քաղաքական տապարիպում: Այդ տէրութեան աւերակների վերայ հաստատուաւ նոր Պարսկական կամ Սասանեան պետութիւնը, որի անդրանիկ ներկայացուցին էր մի Սասանացի Պարսիկ իշխան Արտաշէր Սասանեան անունով:

Քանի որ Պարթևներն էին իշխում Արևմտեան Ասիայի վերայ, Արևելեան ազգերն՝ իւրաքանչիւրն իւր շրջանի մէջ՝ ապրում էին իրենց սովորական կեանքով. նոքա պաշտում էին իրենց ազատ կրօնը, վայելում էին քաղաքական ազատութիւն և արտաքին զործերի մէջ միաբանութեամբ հետևում էին Պարթևների առաջնորդութեանը. որոնք, ինչպէս յայտնի է, հասարակաց շահերի պաշտպանութեան համար միշտ պատրաստ էին զինու զօրութեամբ դիմադրելու հասարակաց ոտխին՝ լինէր այն Յոյն կամ Սելևկացի աշխարհականներից մէկը կամ լինէր այն նոյն իսկ զոռոզ Հռոմէացիներն: Բնական է, որ այս իսկ քաղաքական միաբանութեան շնորհիւ ոչ միայն Արևմտեան աշխարհականների փնտաւար միտումներն ի

դերև էին եղնում, այլ և երկրի խաղաղութիւնը մնում էր անվեր-
գով և քաղաքական նշանակութիւնն էլ պատկառելի :

Այլ էր Արևելքի քաղաքական վիճակը, երբ իշխանութեան
լեկն անցաւ Պասկական ազգի ձեռքը. այս ազգը չունէր Պարթե-
նորի երկայնմտութիւնը դէպի իւրաքանչիւր կրօն և ազգութիւն.
այս ազգի համար օտարի սրբութիւնքը պիղծ էին և օտարի ազա-
սութիւնը երկրի թշուառութիւն. Հերոդոտոսն ասում է, որ Պար-
սիկները զարշում էին օտար ազգերի աստուածապաշտութիւնից,
սիրում էին այրել նոցա տաճարները, տապալել կամ գերի վարել
նոցա կռուքերը, խոչընդոտն լինել նոցա տօներին և կրօնական հան-
դէսներին, սրակոտոր անել նոցա սրբազան կենդանիներին և մինչև
անգամ ձեռնամուխ լինել նոցա գերեզմաններին : Ոչ միայն դրացի
ազգերի սրբութիւնքը անարգ էին այդ ազգի համար, այլև իրանց
իշխանութեան ներքոյ ապրող ջանասէր և շինարար ժողովրդի կը-
րօնը. Եբրայեցիք, որ դարերէ հետէ Բաբելոնի մէջ անարգել պաշ-
տում էին իրենց նախնական կրօնը, մեծ յուսահատութեան և սգի
մէջ ընկան՝ լսելով Արտաշէր Սասանեանի զահակալութիւնը, որով-
հետև այս նոր իշխանը արգելեց նոցա անասուն մորթելու, մաք-
րութեան աւազան ունենալու և մեռելներին հողի մէջ թաղելու,
որ ինչպէս գիտենք՝ Մովսիսական օրէնքի զօրութեամբ անհրաժեշտ
էին :

Պարսկական ազգի մէջ այս տեսակ քաղաքական խստաբարոյու-
թեան հետ միասին զարգացած էր և մի քաղաքական անյագ փա-
ռասիրութիւն, որն երևում էր նորա աշխարհակալութեան լայն
միտումների մէջ. այդ ազգը չէր բաւականանում իւր ներքին ոյժե-
րի հաստատութեամբ. նորան աշխարհներ աւ տէրութիւններ էին
պէտք, նորա իշխանութիւնը պիտի ծաւալէր անդր քան զԾովն,
նա մինչև անգամ սիրում էր իւր իշխանութեան երասանակով սան-
ձել ծովերի կատաղի ալիքները :

Պարսկական ազգի բնաւորութեան այս յատկութիւնները օ-
տար ազգերի և տէրութիւնների խաղաղութեանը չէին կարող հաս-
տատուն գրաւական լինել, ընդհակառակը՝ մենք կը տեսնենք, որ
այդ ազգի տիրապետութեան նշանաբանն էր հալածանք և պատե-
րազմ :

Այս տեղի էր գտնում մանաւանդ այն պատճառով, որ Պարսիկ-
ներն հինգ հարիւր տարի յետոյ կրկին անգամ քաղաքական աս-
պարէզ գալով՝ առաջնորդուում էին մոգական դասի սահմանափակ

գաղափարներով. նոցա այնպէս էր երևում, որ իրենց տէրութեան հաստատութիւնը մոգական գաղափարների հաստատութեան մէջն է միայն. արտաքոյ այդ գաղափարների նոցա աչքին ոչ տէրութիւն կարող էր լինել և ո՛չ աշխարհակալութիւն:

Այս սահմանափակ տեսութիւնը արուեստական և ժամանակաւոր չէր, այսպէս էր սնուել պարսկական ժողովուրդը և մանաւանդ նորա առաջաւոր դասը Պարթէների տիրապետութեան դարերում, հինգ հարիւր տարուց աւելի էր, որ այդ ազգը չունենալով քաղաքական ինքնուրոյնութիւն՝ ճնշուած էր օտարի լծի տակ, սակայն բնաւ մոռացել չէր իւր նախնական փառքը և Նիւրոսի նման Պարսիկ աշխարհակալների փառաւոր յիշատակը, չնայելով որ նորա նախնական կրօնն իբրեւ հպատակ ազգի կրօն ընդհանրացած չէր Պարթէների տիրապետութեան օրով և նորա ազգային աւանդութիւններն էլ մոռացութեան տակ թաղուած մնացել էին, սակայն օտարի լծի ծանրութիւնից անդադար վառում բորբոքում էր նորա ազնուականների և քրմական դասի մէջ խորին ատելութեան բոցը և ազգային ինքնուրոյնութեան ձգտումը. այս արտայայտուում է մինչև անգամ ապագայ Պարսիկ պատմիչների և բանաստեղծների բանահիւսութեան մէջ, որոնք՝ ի հարկ է ժողովրդական աւանդութիւնների և զրոյցների ազդեցութեան տակ՝ ձգտում էին բաւականութիւն տալ Պարսից ինքնասիրութեանը. նոքա այն ինչ լուծեց Պարթէների այնպիսի դիւցազնական գործերի վերայ, որոնք շարժել են Յոյն և Հռոմայեցի պատմիչների գարմանքը, խիստ կրակոտ և ջերմ զգացմունքներով են խօսում Սասանեան տան վերայ. որովհետեւ այս տան նախահայրն Արտաշէր, թէ և Պարթէաց թագաւորութեան մէջ մի գաւառի կուսակալ էր, բայց իր ծագումով Պարսից երկու նշանաւոր դասերին՝ ազնուականներին և քրմերին ցեղակից էր համարուում, այսինքն՝ այն ժամանակուայ մոգպետի թոռն էր և Պարսից հին թագաւորական տոհմի շառաւիղը: Պարզ է ուրեմն, որ աւանդութիւնն ազնուական և քրմական դասերին է վերագրում ժողովրդի ազատութիւնը դարեւոր ստրկութիւնից: Սակայն նշանաւորն այդ չէ, որ ժողովրդի մի կամ երկու դասը աւելի բարեխաջող պայմանների մէջ գտնուելով՝ մի այդպիսի մեծ գործ է գործել. նշանաւորն այն է, որ այդ դասերից մէկն՝ այսինքն քրմականը բարոյապէս իշխում էր բոլորի վերայ, ուստի և ամենայն ժամանակ նորա գաղափարներով էր դառնում պետութեան ճախարակը, և այս շատ բնական է. որովհետեւ դարերով մթերուած ատելու-

Թեան ոգին, որ մնանում էր փառասիրութեան և աշխարհակալութեան գաղափարներով, մարմնացած էր զրադաշտական մոգերի վարդապետութեան մէջ. նոքա էին Պարսից ազգային աւանդութիւնների հաւատարիմ աւանդապահներ. նոքա էին առաջնորդում ազնուական դասի առաջաւորներին. նոցա ձեռքն էր ժողովրդի բարոյական ուղղութեան երասանակը. ի վերջոյ նոքա էին, որ նախապատրաստեցին Պարսկական ազգի վերակենդանութեան վարադրութիւնը: Մեր ասածներին ապացոյց է այն, որ երբ Արտաշէր Սասանեանին յաջողեցաւ իւր համազգիների դործակցութեամբ Պարսկաց Արտաւան Դ. Թագաւորին սպանել և տապալել պարսկական դահը, նորա առաջին կարգադրութիւնն այն եղաւ, որ հին Պարսից զրադաշտական կրօնը վերահաստատեց, քրմական պաշտօնը մոգերին յատկացուց և իւր տէրութեան օրէնքերը մոգական աւանդութիւնների հիման վերայ հաստատեց: Սորանից հետեւում է, որ Սասանեան Արտաշէրը քաղաքական իշխանութեան գաղաթնանքներով չէր կարող ճողոպրիլ մոգական դասի ազդեցութիւնից և իւր զահի ապահովութեանը միակ գրաւական էր համարում այդ դասի պաշտպանութիւնը:

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ այդ մոգական գաղափարների տակ եղած կատարուած իրողութիւնը միւս տէրութիւնների քաղաքականութեան վերայ: Որովհետեւ Արտաշէր Սասանեանն իրեն համարում էր հին Պարսից Թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգ և ձգտում էր վերականգնել Վիւրոսեան և Դաւրիհեան պետութիւնն իւր նախնի սահմաններով, ուստի, բնական է, որ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նորա առաջին դործը պիտի լինէր պատերազմներ վարել դրացի պետութիւնների հետ. այս նպատակով նա դեռ 227 թուին արշաւեց Հռովմայեցւոյ կայսերութեան սահմանների վերայ և ուզում էր տիրել Վասպուրական գաւառին:

Արտաշէրի այսպիսի աշխարհակալ միտումները բնականապէս զրգուում էին սահմանակից ազգերի թշնամութիւնը: Թէպէտեւ ներսից ոչ ոք ծանր հակառակութիւն ցոյց չտուեց Սասանեանների հաստատուելուն և ամէնքը, մինչև անգամ Արտաւան Թագաւորի ազգականներն էլ, հնազանդեցան նոր թագաւորին, սակայն զրոյց արտաքին տէրութիւնների կողմից հակառակութիւնն անպակաս եղաւ:

Առաջինը դուրս եկաւ Հռովմայեցւոյ կայսերութիւնը, որի

սահմանները կոխել էր Արտաշէր . իսկ 230 թուին Աղէքսանդր Սեւրուս կայսրը անձամբ առաջնորդեց (230 — 234) իւր լեզէոններին և մտնելով Պարսկաստանի խորքերը իւր արշաւանքներով ծանր վնասներ հասուց Սասանեաններին . նորանից յետոյ՝ որովհետեւ Հռոմէացեաց կայսերութիւնը մինչև Դիոկղետիանոսի թագաւորութեան օրերը՝ գրէթէ մի յիսնամեայ ժամանակում անդադար աղմուկների մէջ էր ի ներքուստ, վասն որոյ չկարողացաւ եռանդով հետևել Աղէքսանդրի օրինակին :

Հայոց թագաւորութիւնը, որ անմիջապէս սահմանակից էր Պարսից, աւելի շատ կարիք էր զգում Սասանեաններին դիմադրելու . և մեծն Խոսրով (218 — 259) Հայոց թագաւորը առաջինն եղաւ, որ հանդէս եկաւ շարունակելու Հռոմէացեաց կայսեր սկսած մաքառման գործը . բացի այն՝ որ, ինչպէս Տակիտոսն էլ նկատած է, Հայերն աւելի շատ համակրութիւն էին զգում դէպի Պարթևները քան թէ դէպի ուրիշ ազգեր, երկու գլխաւոր պատճառ ևս կար, որ գրգռում էր Խոսրովին այդ գործին ձեռնամուխ լինելու : Մէկ որ նա իբրև Արշակունի և արեւակից Պարթևաց թագաւորների պարտական էր իւր ազգականի արեան վրէժը խնդրելու Արտաշէրից . մէկ էլ որ նա Սասանեանների յաջողման մէջ տեսնում էր մի մեծ վտանգ Հայոց Արշակունեաց գահի համար, որովհետեւ Սասանեանների գլխաւոր միտումներից մէկն էլ այն էր, որ բնաջինջ անելով Պարթևաց Արշակունիներին բնաջինջ անեն կամ նուաճեն նաև այն Արշակունիներին, որոնք, ինչպէս յայտնի է, քաղաքական ինքնուրոյնութիւն էին վայելում Հայոց, Քուշանաց և Մասթթաց գահերի վերայ . խօսք չկայ, որ Սասանեանների այսպիսի մի միտումն ունենալն ուղղակի վերաբերում էր և Հայոց թագաւորութեան գահին, որն այն ժամանակուայ Արշակունի թագաւորների մէջ ամենից զօրեղն էր : Այս երկու գլխաւոր պատճառներից ահա սկսւում է այն ծանր մաքառման գործն այդ երկու զրացի թագաւորութիւնների մէջ, որն հետզհետէ հասնում է աւելի ծանր հետևանքների, ինչպէս տեսնելու ենք մի փոքր յետոյ :

Ականջ դնենք այժմ ու տեսնենք թէ ի՞նչ է պատմում մեզ Հայոց պատմահայր Խորենացին այդ ծանր գործի սկզբնաւորութեան մասին . ճիշդ Խոսրով թագաւորը լսեց թէ աղմուկ է բարձրացել Պարթևաց երկրում, ասում է Խորենացին¹, դիմեց

1 Տես Խորենացի, Պատմութիւն Գիրք Բ. Գլ. 71 — 74 :

Արտաւանին օգնելու . և հասնելով Ասորեստան՝ լսեց այնտեղ , որ Արտաւանը մեռել է , Պարթևաց զօրքն ու նախարարները միացել են Արտաշէի հետ , նաև միացել են նորա հետ իւր ազգական Պարթևներն ու Պահլավիները : Այս ամէնը որ լսեց , մեծ տրամուլ թեամբ էլ յետ եկաւ Հայաստան : Յետոյ իմաց արաւ Հռովմայեցւոց Փիլիպպոս կայսերը¹ և նորանից օգնութիւն ուզեց . բայց որովհետև Փիլիպպոսի թագաւորութիւնը խռովութեան և աղմկի մէջ էր , կարելի չեղաւ Հռովմայեցի զօրքերից ուղարկել , այլ գրով օգնութիւն տուեց Փիլիպպոս՝ հրաման հանելով , որ ամէն կողմերից Խոսրովին օգնութեան գան , այսպիսի մի հրաման ստանալուց յետոյ գալիս են Խոսրովին օգնելու Եգիպտոսից և անապատից² : Խոսրովն այսչափ բազմութեան հետ միասին գնաց Արտաշէի վերայ և կռիւ բանալով նորա հետ՝ փախուստի ստիպեց նորան և ինքը տիրեց Ասորեստանին ու մի քանի արքայանիտ գաւառներին . այստեղից դեսպան ղրկեց իւր ազգականներին և բոլոր Քուշանաց զօրքերին , որ նորա մօտ գան և միասին վրէժ պահանջեն Արտաշէից — և իրենց միջից մէկ արժանաւոր իշխանի թագաւոր դնեն , որ չլինի թէ այդ տէրութիւնն իրենց ձեռքից գնայ , իսկ նոքա՝ այսինքն ազգականները յանձնառու չեղան . Խոսրովը վերադարձաւ Հայաստան՝ ոչ այնքան իւր յաղթութեան վերայ ուրախ լինելով , որքան իւր ազգականների անհամաձայնութեան վերայ տխրելով : Այստեղ եկան ոմանք իւր դեսպաններից և սասցին թէ ահա՛ քու ազգականդ Վեհաճանը Կարնան Պահլավի ցեղից իւր գերդաստանով միասին չհնազանդեցաւ Արտաշէին , այլ քու հրաւերդ լսելով գալիս է դէպի քեզ . Խոսրովը թէպէտև ուրախացաւ այս բանի վերայ , բայց ուրախութիւնն երկար չժաւեց , որովհետև անմիջապէս բօթ հասաւ նորան թէ Արտաշէին իւր զօրքերով վերայ հասաւ և կոտորեց Կարնան Պահլավի բոլոր ցեղը : Այս բանի վրէժն էլ պակաս չանեց Խոսրով : Թէպէտ այդ ժամանակ Փիլիպպոսը մեռած էր և Հռովմայեցւոց թագաւորութիւնն այնպիսի աղմուկների մէջ էր , որ մէկը միւսի ձեռքից խլիւղւմ էին տէրութիւնը , ուստի Խոսրովին էլ օգնող չեղաւ , բայց նա իւր զօրքերովն ու սի-

1 Փիլիպպոս թագաւորեց 244 — 249 թիւը :

2 Անապատ ասուում է այն տարածութիւն , որն այժմ Սիրիա է կոչուում . այսինքն հին Ասորիքը մինչև Եփրատի արևմտեան ափերը Միջերկրական ծովից սկսած :

րեյիներով և հիւսիսային ազգերի հետ միասին գնաց յաղթեց Արտաշէին և քշեց նորան մինչև Հնդկաստան:

Մեծ յաղթանակով իւր երկիրը վերադարձող Խոսրովը հրամաններ է ուղարկում ամէն տեղ նախնական կարգերով յաղթութեան տօն կատարելու և իւր Արշակունեաց տոհմի սրբութիւնները զանազան զոհերով և պատարագներով մեծարելու¹: Եւ եթէ նորան չ'յաջողուեցաւ Արշակունեաց ձեռքը պահել Պարթևաց թագաւորութիւնը կամ ազատել իւր ազգականներին Սասանեան դահլճների ձեռքից, այնու ամենայնիւ նա յանուն Արշակունեաց զինուորեալ միջամտութիւն անելով՝ մի դիւցազնական մեծ պարտք կատարեց՝ լուծելով նոցա արեան վրէժը, որով և աւելի ամրապնդեց Արշակունեաց յիշատակն Հայոց երկրում. իսկ հանդիսապէս մեծարելով իւր ցեղի հայրենական աստուածապաշտութեան տեղերը կամ բազիլիկների և քրմերի զոհերն: ու պարգևներն աւելացնելով՝ անշուշտ վերանորոգեց նա իւր նախնեաց փառաւոր ժամանակների յիշատակութիւնը, որով և վառեց բոլորեց Հայոց աստելութիւնը դէպի Սասանեաններն ու նոցա մագական կրօնը: Սորանից յետոյ Սասանեան թագաւորներն այնքան կորուցին իրենց համարձակութիւնը, որ, ինչպէս միաբերան վկայում են Հայոց պատմիչները, էլ չ'կարողացան միամտութեամբ թագաւորել իրենց երկրում, մինչև որ նոցանից կաշառուած Անակ Պարթևը ազգականութեան անուշով իբրև փախստական եկաւ Խոսրովի հիւրասիրութեանն ապաստան եղաւ և իր դաւաճանութեան սրով վերջ դրեց այն անձի կեանքին, որը պարթևական անուան համար այնքան սրեր սրել տուեց և այնքան արիւններ թափել: Հայոց նախարարները որ անմիջապէս գետալէժ և սրակոտոր արին Անակին և նորա գերդաս-

1 «Հրաման տայր, ասում է Ագաթանգեղոս, ընդ կողմանս կողմանս դեսպանս արձակել, հրովարտակս առնել, յեօթն բազինս մեհենիցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կռոց դիցն պաշտաման. սպիտակ ցլուք և սպիտակ նոխազօք, սպիտակ ձիովք և սպիտակ ջորովք, ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք և վերջաւորս փողփողեալս՝ նշանակապ պալարակապ մետաքսիւքն և ոսկովք պսակօք և արծաթի զոհարանօք յանօթս ցանկալիս ակամքք պատուականօք, ոսկով և արծաթով ի հանդերձս պայծառս և ի զարդս գեղեցիկս զիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէբ: Նաև հինգերորդ ևս հանէր (բաժին) յամենայն մեծամեծ աւարացն ածելոց և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր:»

տանը, մեծ սուգ ու կոծ դրին իրենց քաջ թագաւորի վերայ, թէպէտեւ նորա արեան վրէժը լուծելու չափ անձեռնհաս էին:

Խոսքովի մահը Սասանեանների համար յաջող պայմանների մէջ պատահեցաւ. նախ որ՝ Խոսքովը չափահաս որդի չունէր, որ անմիջապէս ժառանգէր իւր նախնեաց գահը, երկրորդ որ՝ Հայոց նախարարները չունենալով բաւականին զօրք՝ Փռիւզիայից Յունաց զօրք բերին, որ նոքա պահպանեն Հայոց երկիրն և ընդդիմանան Պարսիկներին. և երրորդ որ՝ Հռովմայեցւոց կայսերութիւնն էլ այդ միջոց միանգամայն խառն և շփոթ վիճակի մէջ էր և Արևելքի իրողութիւնների վերայ ուշադրութիւն դաձնել չէր կարող: Ուստի Սասանեաններին դժուար չեղաւ՝ ոչ միայն հաստատուիլ Պարսից գահի վերայ, այլև մոնել Հայոց տէրութեան սահմանները, հալածել Յունաց զօրքերին, որոնք այնտեղ կային, և միանգամայն տէր դառնալ Հայոց թագաւորութեանը: Թէպէտեւ Հայոց նախարարներն երկար ժամանակ հակառակեցան և հնազանդութիւն ցոյց չը տուին, այլ մինչև անգամ դիմեցին Հռովմայեցւոց օգնութեանը, բայց ոչ մի նշանաւոր հետևանքի հասնել չ'կարողացան, որովհետև Հռովմայեցւոց կայսրներից մէկը հաշտութիւն խօսեցաւ Պարսից թագաւորի հետ և Հայաստանը մնաց Պարսից տիրապետութեան տակ մինչև Դիոկղետիանոսի կայսերութեան օրերը:

Այսպէս ուրեմն Սասանեաններն իրենց աշխարհակալութեան գաղափարների առաջին յաջողումը Հայաստանի վերայ տեսան, որովհետև Խոսքովի մահից յետոյ Հայաստանը Պարսից տէրութեան գաւառ եղաւ: Այնուհետև նոքա ամենայն ճիղն թափեցին միացնելու այդ երկիրը Պարսկաստանի հետ: Չհնազանդող նախարարական ցեղերին նուաճեցին, դադլթականներին կրկին յետ դարձուցին, բերդերում ամրացածներին դուրս բերին. բոլոր երկիրն հեշտութեամբ գրաւելու համար՝ այն Արշակունիներին, որոնք թագաւոր լինելու և Այրարատում բնակելու իրաւունք չունէին՝ թողնել իրենց տեղերումը մնալու իրենց ռոճիկներով ու եկամուտներով, ինչպէս որ կային. հալածում էին միայն Խոսքովի դեռահաս զաւակներին, որոնք իրաւունք ունէին Հայոց գահը ժառանգելու: Առատունների պաշտամունքն էլ թէև թոյլ տուին համարձակ կատարելու, ինչպէս յառաջ, բայց մի և նոյն ժամանակ Որմզդական հուրը, որ մոգութեան նշանն էր, հրամայեցին Բագաւանի բազնի վերայ անշէջ պահելու. իսկ այն արձանները, որ կանգնել էր Վաղարշակ Պարթևն իբրև իւր նախնեաց պատեր, նաև արեգակի և լուսնի պատկերը,

որոնք յառաջ Արմաւիր էին և ապա զանազան տեղեր փոխադրուան, այն ամէնը հրամայեցին խորտակել: Նրկրի բնակիչներին էլ գրով համարով հարկի տակ դրին. ամէն բան իրենց անուանն հաստատեցին ու ամէն մի յիշատակարանի վերայից էլ, ուր որ կարող էին, ջնջեցին Արշակունի թագաւորների անունը և իրենցը դրին նոցա փոխարէն¹: Այս կերպ տիրեցին նոքա մօտ երեսուն տարի Հայոց Արշակունիների ժառանգութեան երկրին՝ կառավարելով, ինչպէս ասում է Խորենացին, «իբրև զմի յաշխարհացն իւրոց Պարսիկ գործակալօք»:

Բ.

Այն ժամանակ, երբ Սասանեանները լիազօր տանտիրութիւն էին անում Հայաստանում, Հռովմում մթերուում էր նոցա զէմ մի նոր հակառակութեան ոգի: Դիոկղետիանոսի կառավարութեան տակ վերակազմուած Հռովմայեցւոց կամ Բիւզանդեան կայսերութիւնը կրկին ձգտում էր իւր զօրութիւնը վերականգնելու Արևելքում: Մեծն Խոսրովի որդին մանուկ Տրդատը, որին Արտաւազդ Մանգաւունի նախարարը փախուցել տարել էր Հռովմ դաստիարակելու, արդէն չափահաս եղած՝ իւր քաջութիւններով կարողացաւ զանել Դիոկղետիանոս կայսեր պաշտպանութիւնը: Այն մաքառումը, որ Մեծն Խոսրով սկսել էր, կրկին վերանորոգուաւ Սասանեանների զէմ նոր անձերի և նոր պայմանների մէջ այն ժամանակ, երբ Տրդատը Դիոկղետիանոսի լէգէոններով մտաւ Հայաստան և արտաքսեց Սասանեան գործակալներին ու զօրքերին, երբ Հայոց նախարարներն և Սասանեան կարգերին հակառակ բազմութիւնը սիրով յօժարու թեամբ գլուխ խոնարհեցուցին իրենց նախնի թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգի առաջ, երբ Տրդատն «Նրազապէս բազում ճակատաւ տուեալ՝ նախ ՚ի Հայս և ապա ՚ի Պարսս իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւնն և անդր ևս քան զՏիգրան յարձակէր»²:

Այսպիսով Հայոց աշխարհն ազատուաւ Սասանեան Պարսիկ-

1 Տես Խորենացի Գիրք Բ. ԳԼ. 77.

2 Տես Ազանթանգ.

ների տիրապետութիւնից . նոր քաղաքական պայմանները խոստանում էին երկրին և նոր ապագայ . ապագայ, որ պիտի միանգամայն ընդմիշտ ապահովէր Հայոց ազգի վիճակը Սասանեանների նման ռիսկալիների ձեռքից . ապագայ, որի մէջ պահուած պիտի լինէր և Հայոց ազգի դոյութեան հաստատուն գրաւականը : Տեսնե՛նք թէ կարո՞ղ էր արդեօք Տրդատ իրեն շրջապատող պայմաններից ստեղծել Հայոց այդ ապագան և թէ ի՞նչ վիճակի մէջ էր արդեօք նորա վերականգնած Հայոց թագաւորութիւնը :

Ներքորդ դարի վերջերը, ինչպէս բոլոր Արեւմտեան Ասիայում, Հայաստանումն էլ արդէն թագաւորած էր մի համառարած կրօնական անտարբերութեան ոգի դէպի հին հեթանոսական կրօնը, որն ինչպէս գիտենք, միակ ուղղութիւն տուողն էր հին աշխարհի հասարակական կեանքին : Այս անտարբերութիւնն արտայայտուում էր նախ քաղաքական գործերի խանդարման և մինչև անգամ անիշխանութեան վիճակի մէջ և երկրորդ այն տարօրինակ և ստէպ կրկնուող հալածանքների մէջ, որ հանում էին քրիստոնեաների դըլ խին այս և այն երկրի իշխանները իբրև միջոց պատասպարելու իրենց բարոյապէս ընկած ժողովուրդին նորադանդ վարդապետութեան փնտիից : Եթէ քննելու լինինք այս կրօնական անտարբերութեան պատճառները Հայաստանում, մենք կը տեսնենք հետևեալը :

Նախ որ՝ Հայն սկսել էր արդէն ծանօթանալ մի այլ կրօնի, որն իրեն աւելի վսեմ էր երևում և այդ կրօնն էր քրիստոնէութիւնը : Նրեք դար անընդհատ ներգործում էին Հայաստանում Աւետարանի լուսաւոր սկզբունքները, Վանդուխտ կոյսի և Ոսկեանց նման շատ մարտիրոսների արիւնով ողողուած էին արդէն Հայոց լեռներն ու դաշտերը : Փոքր Հայքի Աեսարիա քաղաքն արդէն մայր և դայեակ էր դառել Արևելեան քրիստոնեաների համար . ինչպէս այնտեղ՝ Հայաստանի այլևայլ խորշերումն ևս՝ յայտնի և ծածուկ կերպով հրնչում էր արդէն Աւետարանի քարոզիչների ձայնը : Բնական է, որ կռապաշտութեան դժոխային դադափարներով տոգորուած ժողովուրդը, որի սրտի մէջ կարող էին արձագանք գտնել այդ քարոզիչների վարդապետացած մարգասիրական դադափարները, չպիտի սպրդուէր նոցա ազգեցութիւնից . և մենք գիտենք, որ քրիստոնեաների ցոյց տուած անձնուրացութիւնն ու ընչառեցութիւնը, ընկերսիրութիւնն ու երկայնմութիւնը շատ անգամ կարողացել են գրաւել թշուառ և անպատասպար աղքատներին կամ հալածեալնե-

րին, որոնցով և օր ըստ օրէ սկսում էր աճիլ ու զարգանալ մանուկ եկեղեցին :

Երկրորդ որ՝ Հայոց աշխարհը քրիստոնէութեան առաջին դարերից սկսած իւր մէջ ընդունում էր շատ եկամուտ տարրեր, որոնք զանազան աշխարհներից զանազան գաղափարներ էին բերում իրենց հետ: Այսպէս առաջին դարերից սկսած Հայաստան ոտք էին դնում Պաղեստինից և նորա մօտիկ աշխարհներից քարոզութեան եղող Քրիստոսի տշակերտները. սորա մոնում էին Հայաստան թէ իրենց քարոզութեան ճանապարհի վերայ գտնուելով և թէ հալածուած գոլով այս և այն իշխանների մոլեռանդ բռնութիւններից. թէ որքան սպառնով ապաստարան է եղած եղել Աւետարանի նորահաս աշակերտների համար մեր մայր Հայաստանը, այդ երևում է և նորանից, որ Խոսրով մայրաքաղաքի մէջ ծնած զարգացած և պատրաստ գտած կոյսերը — Ս. Հովսիփեանք և Ս. Դայիանեանք իրենց ապաւինութեան ապաստարան Հայոց լեռներն ընտրեցին: Եւ թէ սոցա վերայ աւելացնենք և այն փախստականներին, որոնք Հռոմէականացւոց կայսրների յարուցած հալածանքների երեսից հարկադրուած էին աւելի ապահով երկիրներ գիմելու, այն ժամանակ կը տեսնենք, որ երեք դար անընդհատ Հայոց աշխարհի նորադանդ հիւրերն անպակաս էին: Այս եկամուտ տարրերը բերում էին իրենց հետ մի խորը համոզմունք կապալաշտական ուսմունքների ստութեան վերայ. սորա այն տարրերն էին, որոնք զարթեցնում էին կապալաշտական ձեւապաշտութիւնների լծի տակ ճնշուած ժողովուրդի մէջ թերեհաւատութիւն և կոսկած գէպի նոյն իսկ աստուածների զօրութիւնը: Նոյն իսկ հալածանքներն անգամ, ինչպէս գիտենք, շատ կողմով նպաստում էին քրիստոնէական սկզբունքների ծաւալման և հեթանոսական ճշմարտութիւնների նսեմանալուն:

Եւ երրորդ բացի քրիստոնէական տարրերը՝ ներդրածում էր հեթանոս Հայերի վերայ նաև զրադաշտական վարդապետութիւնը. յայտնի է, որ Սասանեանների տիրապետութեան օրով Հայոց այլևայլ սրբութիւնների շարքում գտնուում էր նաև Որմզդական անշէջ հուրը՝ Բազաւանի Բազնի վերայ, ոչ միայն այս երևոյթը, այլ նոյն իսկ զրադաշտական մոգերի միտումներն և քարոզութիւնները, կամ Սասանեան թագաւորների քաղաքական նորամուծութիւնքը մի այնպիսի խառն անիշխանութեան ժամանակ այնքան զօրաւոր էին, որ եթէ չփոփոխէին, դոնէ կարող էին բաւականին թուլացնել Հայոց նախնական հայեցումաւորների ամբողջութիւնը:

Այսպիսի նշանաւոր պատճառներից զատ՝ խօսք չկայ, որ Հայոց վերայ ևս ներգործում էր նոյն իսկ ժամանակի ոգին. աշխարհիս հոսանքը Հայերին ևս քշում էր դէպի այն կողմը, ուր դիմում էին Հռովմայեցիք և նոցա հպատակ քաղաքակրթեալ ազգերը: Հռովմայեցւոյ¹ ահարկու կայսրները որքան և աշխատում էին իրենց տէրութեան ցաւերը մեհենական պաշտամունքների յաճախելովը դարմանել (և այն հարկադրաբար), այնուամենայնիւ նոքա սխալւում էին. ոչ թէ կռապաշտական աստուածներն էին, որ պատճառ էին լինում շատերի անյաջողութեանը, այլ այն երկմտութիւնը, որն արդէն բուն էր դրել հեթանոս մարդու մէջ. ոչ թէ քրիստոնեաներն էին, որ հեթանոսական աստուածներին անարգում էին ու նոցա դերազոյն զօրութեան առաջ ըմբոստանում, այլ նոյն իսկ կրօնապաշտական ուսմունքների անզօրութիւնը՝ ժամանակի բերած հասուցած կենսական պահանջների առաջ. ոչ թէ ամբոխի ջերմեռանդութիւնն էր պակասել, այլ հաւատը դէպի նորա նախնական կրօնն ու սրբութիւնը:

Թէ Տրդատն յիրաւի այս դրութեան էր գտած իւր նախնեաց երկիրը, այդ երևում է նորա առաջին կարգադրութիւններից: Երիտասարդ Թագաւորը Սասանեանների դրած օտարոտի կարգերը ջրնջելուց յետոյ՝ հրովարտակներ հանեց ու Արշակունեաց աւանդութիւններն ու կռապաշտական սրբութիւնքը նորից պատուելու հրաման արաւ. «Ողջոյն հասեալ, ասում է, և շինութիւն դիցն օգնականութեամբ: Լիութիւն պարարտութիւն յարւոյն Արամազդայ: Խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ: Նւ քաջութիւն հասցէ ձեզ 'ի քաջն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս: Խմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց: Նւ 'ի մեր դիւցախառն Պարթեւաց հասցէ այցելութիւն 'ի փառաց Թագաց և 'ի քաջ նախնեաց: Մեք, ասում է, հրաման շինութեան կամեցեալ, ձեզ հոգացեալ. զի և ձեզ ամենալըիւքն ամենաբարիքն 'ի դիցն բազմացին: Զի 'ի ձէնջ պաշտօն նոցա և փառաւորութիւն (եղեցի). և 'ի նոցանէ շինութիւն, լիութիւն և խաղաղութիւն:» Հայոց աշխարհի փրկութիւնն արի Արամազդից, Անահիտ տիկնոջից, քաջ Վահագնից ու դիցախառն Պարթեւների յիշատակից սպասող Տրդատը մինչև անգամ հրամայում է, որ ոչ ոք զանցառու չլինի վա-

1 Տես Ագաթանգեղոս երես 43, 52.

յերուչ պատիւը տալու նոցա . ուստի «Որ զղիսն անպատուեացէ, հրամայում է նա , կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք և կապեալ պարանոցաւ 'ի դուռն արքունի ածցի , և' տուն և' կեանք և' աւրաք և' ստացուածք և' գանձք՝ այն ամենայն այնոցիկ լնցի , որ զայն պիտիսն 'ի մէջ ածցէ ¹ : »

Որքա՛ն և ահարկու են Տրդատի այս խօսքերը , որքա՛ն և սուրբ են նոքա նոցա զօրութեանն հաւատացող կռապաշտ մարդու համար՝ մանաւանդ մի երիտասարդ և վրէժխնդրութեան զգացմունքներով յափշտակուած թագաւորի բերանից , այնքա՛ն թոյլ և անզօր էին նոքա մի այնպիսի բազմութեան համար , որն , ինչպէս տեսանք , արդէն ընկղմած էր կրօնական անտարբերութեան մէջ : Եւ ի՞նչ զարմանք : Մէկ կողմից մենք տեսնում ենք , որ թագաւորը քրիստոնեաներից զգուշացնում է իւր հպատակներին . «Ով որ , աւսում է , քրիստոնեայ մարդուն թաղցնելու լինի և այդ բանն յայտնուի , այնպիսի մարդը մահապարտ է և արքունի հրապարակ պիտի բերուի ու մեռնի ² : » Միւս կողմից՝ մենք տեսնում ենք , որ նոյն իսկ Հայոց մայրաքաղաքի կողքին՝ հնձանների մէջ կարող էին դեռ երկար ժամանակ անվտանգ պահուիլ անզօր և փախստական քրիստոնեայ կոյսերը — և նոյն իսկ թագաւորի դրանը դանտում էին Գրիգոր Պարթևի սէս սպասաւորներ , որոնք կռապաշտութեան ստույգութիւնն ապացուցանելու համար չէին պատկառում ո՛չ մի ահեղ սպառնալիքներից ու չարաբանքներից :

Եւս ամենից հետևում է , որ Տրդատ համոզուած էր՝ թէ հարկաւոր է յեղափոխութիւն անել Հայոց կեանքի մէջ . բայց այդ յեղափոխութիւնն այն չէր ինչ որ նա իւր հրովարտակներով էր թելադրում : Որովհետեւ ի՞նչ կարող էին օգնել իւր տէրութիւնը վերակազմել ձգտող թագաւորին իւր գիւցախառն Պարթևները , արի Արամազդը , Անահիտ տիկինը , քաջ Վահագնը և այլ հոյակապ աւանդութիւններն Արշակունեաց վերայ , երբ հաւատացող չկար , երբ նոքա կորուցել էին արդէն իրենց ողևորիչ զօրութիւնը : Քանի՛ որ այդ ամէնն անզօր էին փրկելու Տրդատի թագաւորութիւնը և Հայոց ազգի ապագան ապահովելու , ապա ուրեմն զարմանալի չէ թէ ի՞նչու այնպիսի հեշտութեամբ ընդունելի եղան Տրդատին իւր հօր

1 Տես Ագաթանգեղոս եր. 109 :

2 Անդ. եր. 111 :

կեանքը դաւաճանօղի որդու օտարոտի քարոզութիւնները, և այն որ կուսակաշտական սրբութեանց համար այնքան ահեղ հրամաններ ուրօտաց, ինչո՞ւ այդ քարոզութիւններն ընդունելուց յետոյ «Մեծահաստատ իշխանութեամբն տայր հրաման հնազանդ լինել ա մեն ահեշտ լծոյ ծառայութեանն Քրիստոսի» և ինչո՞ւ ինքն իւր լուսաւորչի ու գործակցի հետ միասին շրջում էր ամենայն տեղ և կործանում այն սրբութիւնները, որոնցից մի փոքր յառաջ «շինութիւն, լիութիւն և խաղաղութիւն» էր ապաստում իւր տէրութեան համար: Տրդատն անկասկած միմիայն քրիստոնէութեան մէջն էր տեսնում այն վերանորոգիչ տարրը, որով կարելի էր վերակազմել իւր թագաւորութիւնը և միացնել հասարակաց ոստի զէմ:

Եւսպէս՝ մենք տեսնում ենք, որ Չորրորդ դարի սկզբներում, թէ՛ ժամանակի բերած հասուցած անհրաժեշտ պահանջներն և թէ՛ Հայոց ներքին քաղաքական պայմանները պատճառ եղան, որ քրիստոնէութիւնը հաստատութիւն դառաւ Հայոց թագաւորութեան մէջ: Քրիստոնէութեամբ սկսւում է Հայոց համար մի նոր դարադրութիւն. այդ դարադրութիւնը նշանաւոր չէ աշխարհակալութեան և փառասիրութեան ձգտումներով: Այդ դարադրութիւնը ոչ մի դրացի ազգի ապահովութեանը վտանգաւոր չէր. այդ դարադրութիւնը չարեց Հայոց սլաքներն օտարի դէմ: Հ' վառեց Հայոց մոլեռանդութիւնը մի որ և իցէ անցեալի անունով. այդ դարադրութիւնը բերեց Հայերի համար լուսաւորութեան տարր և միջոց տուեց նոցա համեմատաբար մի աւելի ընդարձակ հասարակական շրջան ստեղծելու. Սուրբ Գրիգորն յօժարացնում էր թագաւորին, ասում է Ագաթանգեղոս, որ ամէն կողմից զանազան տեղերում մանուկներ ժողովէն և ուսում տան նոցա. և թագաւորն հրամայեց «յաշխարհաց և 'ի գաւառաց բազմութիւն մանկաւոյ ածել յարուեստ դպրութեան և կարգել 'ի վերայ հաւատարիմ դարապետս. և յերկուս բաժանեալ՝ զմանս յԱսորի դպրութիւն կարգել և զմանս 'ի Հելլէն. որ և անդէն վայրենամիտքն և դատարկասունքն և անասնաբարոյ աշխարհքն՝ մարգարէադէտք և առաքելաւորութիւն և աւետարանաժառանգք լինէին. և բազում և անհամար գունդս վանականաց 'ի շէնս և յանշէնս հաստադէր Սուրբ Գրիգոր. և զմանս յորդեոց քրմայն առեալ փոյթ ուսման 'ի վերայ ունէր¹: » Խօսք չ'կայ, որ այսպիսի փոփոխութեան են-

1 Տես Ագաթանգեղոս եր. 626:

Թարկուած երկիրը նման չէր այն երկրին, ուր Արշակունեաց սրբութիւնները կողքին պաշտելի էր նաեւ Սասանեանների Որմըգական հօւրը. այստեղ Թադաւորում էր այժմ այն Աւետարանը, որն իւր լուսաւոր և շինարար գաղափարներով, ինչպէս յայտնի է, ամէն ազգի պատմական վիճակի բարեփոխմանը նպաստող է եղել միշտ:

Եթէ քրիստոնէութիւնն Հայոց հասարակական վարդապետն համար անգնահատելի բարիք պատրաստեց, Հայոց քաղաքական գործերի վերայ էլ այն ազդեցութիւնն ունեցաւ, որ Թադաւորներն այնուհետեւ իրենց երեսը դարձուցին դէպի արեւմուտք և աշխատում էին սերտ կապելով կապուել Բիւզանդեան կայսերութեան հետ: Հայոց քաղաքականութիւնն այսպիսով մի որոշեալ ուղղութիւն գտաւ. և այդ ուղղութեանը պաշտպան համդիսացան նաեւ Հայոց եկեղեցու հայրապետները, որոնց ազդեցութիւնն, ինչպէս բոլոր հասարակական գործերի վերայ, քաղաքական գործերի վերայ ևս շատ մեծ էր և անփոխարինելի: Կասկած չկայ, որ Հայոց քաղաքականութեան այսպիսի ուղղութիւնն ունենալուն համակրում էին Բիւզանդեան կայսրները. և երբ պէտք էր, Բիւզանդիան պատրաստ էր օգնութեան ձեռն կարկառելու Հայոց Թադաւորներին, ի հարկ է, առանց մոռանալու և իւր սեպհական շահերը:

Սասանեաններին ընդհակառակը ո՛չ մի կերպով հաճելի չէին կարող ո՛չ Հայոց կեանքի վերանորոգութիւնը և ոչ իսկ Հայոց քաղաքականութեան արեւմտեան ուղղութիւն բռնելը: Նոքա իրենց ձեռքից կորուցին մի երկիր, որն երբեմն իրենց սեպհականութիւնն էր. նոքա տեսան, որ այդ երկիրը Բիւզանդեան կայսրների օգնութեամբ անցաւ մի այնպիսի մարդու ձեռք, որն Արշակունի գոյով՝ Սասանեանների բնական ռոյնն ու ակոյեանն էր. նոքա չէին կարող սառն աչքով նայել, որ այդ Արշակունին Հռոմի քաղաքակրթութեան ծնունդն էր, որ նա վերանորոգութեան գործին ձեռնամուխ լինելով՝ երկրի բարոյական երասանակը տալիս է նոյնպէս Բիւզանդիոյ քաղաքակրթութեան տակ սնուած մեծացած պարթեւական շառաւիղներից մէկի ձեռքը. նոքա, որ Արշակունիներին և Պարթեւականներին իրենց անհաշտ թշնամի էին համարում, չէին կարող չբորբոքուել մի անհնարին նախանձով, որ իրենց ռոյնները Բիւզանդիոյ բարեկամներն են և Բիւզանդիոյ պաշտպանութեան տակ քաղաքական ինքնուրոյնութիւն են վայելում իրենց սահմանակից Հայոց երկրում. նոքա չէին կարող չկասկածել, որ այդ Արշակունիները մի օր կարող են վտանգաւոր լինել նոյն իսկ Սասանեան

պետութեան համար. ուստի բնական է, որ նոքա պէտք է ձգտելին Բիւզանդիոյ զօրութիւնն ընկճելու համար վերստին տէր դառնալ այն երկրին, որն այնպիսի յաջողութեամբ խլեց նոցա ձեռքից մեծն Խոսրովի որդին Տրդատ:

Գ.

Միայն երկաթեայ սուրը չէ այն հատու զէնքը, որով զլուխ է գալիս թագաւորների զիտաւորութիւնը. մի այլ զէնք ևս կայ՝ այն է քաղաքագիտութիւնն իւր աներեւոյթ մեքենայութիւններով, որի առաջ տկարանում է ամենայն մի նիւթեղէն զէնք:

Սասանեան թագաւորները, որ զիտաւոր էին վերստին տիրանալու Հայոց թագաւորութեանը, զանազան պատճառներ ունէին խոյս տալու երկաթէ սրից. այդ զէնքով նոցա զժուար էր նպատակին հասնել, որովհետեւ նոցա դործը միմիայն Հայերի հետ լինելու չէր, այլ և Բիւզանդացւոց հետ: Ուստի նոքա նախադասելին քաղաքագիտութեամբ դործելու, այսինքն ծածուկ կերպով զողանալու նախարարական դասի համակրութիւնը, ծածուկ կերպով ցոյց տալու Հայոց թագաւորներին իրենց սպառնական մատր, ծածուկ կերպով նպաստելու Հայոց թշնամիներին. և այլն և այլն:

Այսպէս՝ մենք տեսնում ենք, որ Տրդատի մահից յետոյ Սասանորուկը Փայտակարան գաւառի մէջ զլուխ բարձրացուց և օտար ազգերի օգնութեամբ ուղղում էր թագաւորել բոլոր Հայերի վերայ. նմանապէս Աղճնիքի բղէշը Բակուր ուղեցաւ ինքնազլուխ իշխանութիւն վարել՝ բաժանուելով Հայոց միաբանութիւնից և միանալով Պարսից Որմիզդ արքայի հետ: Իսկ Տրդատի որդու Խոսրով երկրորդի թագաւորութեան օրով՝ մենք տեսնում ենք, որ Պարսից Շապուհ թագաւորի ծածուկ հրամանով հիւսիսային ազգերն արշաւում են Հայաստան և ոսնակոխ անելով նորա հիւսիսային գաւառներն՝ հասնում են մինչև Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:

Այս տեսակ մեքենայութիւնների շնորհիւ Պարսիկների առաջին վատտակն այն եղաւ, որ կարողացան մղորեցնել Հայոց թագա-

ւորներին իրենց քաղաքականութեան ուղիղ ճանապարհից: Եւ այս հետեւեալ եղանակով:

Ինչպէս յայտնի է, քրիստոնէութեան հաստատուելուց յետոյ Հայոց Արշակունի թագաւորների քաղաքականութիւնն էր՝ Բիւզանդիոյ հետ բարեկամութիւն վարել: Այս քաղաքականութեանն հետեւեցաւ Տրդատ. ապա Խոսրով Բ-ին ապստամբ իշխանների և ներքին աղմուկների դէմ պաշտպանուն ու թագաւորական զահ բարձրացնողը նոյնպէս այս քաղաքականութիւնն եղաւ: Խոսրով Բ-ը մինչև անգամ ամրապնդեց այդ քաղաքականութեան կապերը Բիւզանդացու հետ և «իմանալով որ Պարսից Շապուհ թագաւորի ձեռքը Հայոց թշնամիների հետն է, Յունաց զօրքերը բերել տուեց և պատերազմ բացեց նորա հետ» Խոսրովի որդին Տիրան Բ-ն էլ մինչև իւր թագաւորութեան վերջերը հաւատարիմ մնաց իւր նախնեաց քաղաքականութեանը. նա ոչ միայն օգնութիւն տուեց Յուլիանոս կայսերը Պարսից դէմ, այլև ինքն անձամբ հալածեց այն Պարսիկներին, որոնք բռնել էին Եփրատի անցքը. և իւր հարազատ որդուն էլ պատանդ տուեց Յուլիանոսին իբրև իւր անփոփոխ հաւատարմութեանը գրաւական: Բայց երբ Յուլիանոսն յաղթուաւ, Տիրանը՝ ոչ մի առաջնորդ չունենալով Հայոց հայրապետներից՝ այնքան անփորձ գտնուաւ, որ յաղթուած Բիւզանդացուց թողնելով՝ անցաւ յաղթող Սասանեանների կողմը և հաւատ ընծայելով Շապուհի կեղծաւոր խօսքերին, որ հրաւիրում էր նորան իբր թէ «հասարակաց օգտի վերայ խորհելու համար» գնաց նորա մօտ: Իսկ Շապուհը իւր լարած որդապիթի յաջողութեան վերայ ուրախացած՝ Տիրանի աչքերն հանել տուեց և թագաւորութիւնից զրկելով նորա որդուն Արշակ Բ-ին կարգեց թագաւոր Հայոց:

Եւսի օրից Հայոց թագաւորութիւնն եղաւ խաղալիք երկու զբացի տէրութիւնների մէջ. և այս բանին աւելի նպաստում էր ժամանակը. որովհետև Բիւզանդեան կայսերութեան սահմաններն ամենայն կողմից ոտնակոխ էին լինում վայրենի ազգերից, որոնք հեղեղել նման թափուել էին այդ ժամանակ Եւրոպայի վերայ. մի և նոյն միջոցին՝ Արիոսեան և այլ աղանդաւորները մի երկու կայսեր համակրութիւնը վաստկելով՝ կարողանում էին որդապիթներ լարել և ուղղափառ եկեղեցու հովիւների դէմ, որոնք ժողովուրդեան և տէրութեան միակ հաւատարիմ մշակներն էին: Սասանեան Պարսիկների քաղաքականութեան համար այս ամենը մեծ յաջողութիւն

էր. ուստի և չէին զլանում այդպիսի յուզուած պարագաների միջեց իրենց շահը դուրս բերելու:

Բիւզանդացիք տեսնելով Պարսիկների յաջողութիւնը և ժամանակի բերմունքներից նեղի գալով՝ բարեկամութեան պատրուակով՝ սխեցին նորից միջամտել Հայոց գործերի մէջ, որպէս զի կարողանան մէկ կողմից յափշտակել Պարսիկների ուշադրութիւնը և միւս կողմից հրաւիրել վայրենի ազգերին Պարսից սահմանները կոխելու: Վաղենտինոս կայսրը՝ վերանորոգելով պատերազմը Պարսից հետ, թուղթ է գրում Արշակ Բ-ին և պահանջում է, որ նա իրեն զօրք տայ և հարկ. «Պարտ էր քեզ, գրում է մի և նոյն ժամանակ Վաղենտինոս, յիշել զչարիսն, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից և գերատիսն, որ ի մէնջ ՚ի վաղնջուց մինչև ցքեզ և հեռանալ ՚ի նոցանէ և մօտել ՚ի մեզ:» Արշակը Վաղենտինոսի պատգամը չէ ընդունում. Բիւզանդեան զօրքերը Թէոդոսի առաջնորդութեամբ մօտենում են Հայոց սահմաններին. հազիւ յաջողում է ներսէս Մեծին հաշտութիւն խօսել Թէոդոսի հետ՝ լիովին վճարելով բոլոր այն հարկերը, որ մինչ ցայն պարտաւոր էին Հայերը Բիւզանդացոց: Այնինչ Շապուհը կատաղում է Արշակի այս վարմունքի վրայ և գործը պատերազմի հասնելով Հայոց թագաւորն ընկնում է այն մարդոց ձեռքը, որոնք նորան գահ էին բարձրացուցել և վերջացնում է իւր կեանքը Սասանեանի Անյուշ բերդում: Այնուհետև Սասանեանները Մեհրուժան Արծրունի նախարարին են խոստանում Հայոց թագը և մեծ զօրքով ուղարկում են Հայաստան, որ միանգամայն նուաճէ Հայերին և Յունաց ազգեցեցութեան տակից հանէ, բայց Մեհրուժանին չէ յաջողում այդ, որովհետև Հայոց նախարարները Մեծն Ներսէս հայրապետի առաջնորդութեամբ միաբանում են և Բիւզանդացոց օգնութեամբ թագաւոր են դնում Արշակի որդուն Պապին:

Թէպէտև այսպիսով վերանորոգուաւ Բիւզանդիոյ հովանաւորութիւնը Հայոց թագաւորութեան վերայ, բայց այդ յարատև չեղաւ. որովհետև ո՛չ Պապը, ո՛չ նորան յաջորդող Վարազդատը չ'կարողացան հաւատարմութեամբ կառավարել: Ի վերջոյ Հայոց թագաւորների փոփոխամիտ քաղաքականութեան առաջն առնելու համար՝ մեծն Թէոդոս կայսրը մի թագաւորի տեղ մի և նոյն գահի վերայ երկուսին կարգեց՝ այն է Պապի երկու որդւոցը Վաղարշակին և Արշակին:

Այսպէս ուրեմն՝ Սասանեան քաղաքադիտութեամբ այնքան

խճողուան Հայոց գործերը, որ ի վերջոյ մի երկուութիւն մտաւ Հայոց քաղաքական կեանքի մէջ. այդ երկուութիւնն արտաքին և ձեւաւոր չէր, այլ ունէր իւր հիմքը Հայոց նախարարական դասի մէջ. որովհետեւ այն օրից՝ երբ Հայոց թագաւորների քաղաքականութեան ուղեցոյցը Բիւզանդիան էր եղած, Պարսիկներին յաջողել էր իրենց քաղաքականութեանը կողմնակիցներ որսալ Հայոց նախարարների միջից. և այդ պատճառով է, որ մենք երկու ուղիւթեան նախարարներ ենք տեսնում Հայաստանում, որոնցից մէկը ձգտում էր դէպի Արեւմուտք, միւսը դէպի Արեւելք, մէկը թագաւորներին կամ տիրապետող ուղիւթեանն հաւատարիմ, միւսը հակառակ, մէկը Վահան և Մանածիհր, միւսը Սանատրուկ և Բակուր, մէկը Սմբատ, միւսը Մերհուժան, մէկը Սամէլ միւսը Գաղաւոն, մէկը Վարդան և միւսը Վասակ: Իսկ երբ խարդախ Բիւզանդիան մի անձի փոխարէն երկուսի բազմեցուց Հայոց զահի վերայ, այն ժամանակ այդ արմատացած երկուութեան պտուղն այն եղաւ, որ Բիւզանդեան կայսրներից մէկը ձանձրացած լինելով նախընթաց պատերազմներից՝ չորրորդ դարի վերջերում խաղաղութեան դաշն կուեց Պարսից հետ. այդ դաշնադրութեամբ Հայոց թագաւորութեան երկիրներն երկու բաժին արին, արեւելեան մեծագոյն մասը Այրարատ գաւառովն հանդերձ Պարսիկներին հասաւ, իսկ արեւմտեանը Միջագետքով հանդերձ Յոյներին:

Այդ բաժանումից յետոյ Արեւմտեան Հայերի վերայ թագաւոր եղաւ Պապի որդին Արշակ Գ. բայց որովհետեւ Յոյների աչքի համար մեծ փուշ էր իրենց տէրութեան մէջ քաղաքական ինքնուրոյնութեամբ ապրող մի ազգ ունենալ, ուստի Արշակի մահից յետոյ, նոքա ջնջեցին Հայոց զահը և մի առանձին գաւառապետ կարգելով թագաւորի փոխարէն՝ սկսեցին կառավարել Հայ ժողովրդին իրենց գաւառական օրէնքներով: Իսկ արեւելեան Հայոց վերայ դեռ քառասուն տարի ժամանակ այդ բաժանումից յետոյ դարձեալ Արշակունի թագաւորներ էին նստում. որովհետեւ Պարսիկները նախարարներին կատարելապէս նուաճելու համար չէին վստահանում ջնջել թագաւորական զահը, կամ ուրիշ ցեղից նշանակել թագաւոր: Բայց այդ Արշակունի թագաւորների իրաւունքները կամ ինքնուրոյնութիւնը սահմանափակ վիճակի մէջ էր. նոքա չէին կարող ինքնազուլ կարգադրութիւններ անել քաղաքական գործերի մէջ. նոցա իշխանութեան միակ նեցուկը նախարարական դասը պէտք է լինէր, որովհետեւ այրուձին նախարարների իշխանութեան

և առաջնորդութեան ներքոյ էր. սակայն նոքա չունէին միջոց նախարարներէ վերայ ազդեցութիւն ունենալու, որովհետեւ արքայից արքային էր անցել նախարարներին բարձուպատիւ շնորհելու արտօնութիւնը, որ յառաջ Հայոց թագաւորների գլխաւոր իրաւունքներից մէկն էր: Այսպէս Արևելեան Հայաստանն էլ թէև ունէր իւր թագաւորները, բայց չունենալով ազատ և ինքնուրոյն քաղաքականութիւն, եղել էր Սասանեան պետութեանն հարկատու տէրութիւններից մէկը: Իսկ Սասանեան թագաւորներն այս կերպ վերստին տէր դառնալով Հայաստանին էլ չէին պատկառում Հայոց քաղաքականութիւնից, որովհետեւ նոցա ձեռքն էր այնուհետև երկրի կառավարութեան ղեկը, որով յոյս ունէին իրենց շահերին ծառայեցնելու նոյն իսկ թագաւորներին և նախարարներին անդամ:

Ընդ հակառակն անկարելի էր այս կերպ նայել Հայոց կրօնի վերայ: Յեկեղեցին մի այնպիսի բաժանօր պատուէշ էր հպատակ և հովանաւոր տէրութիւնների մէջ, որ նոյն իսկ քաղաքական գործերումն անգամ չէր կարող հաշտեցնել Հայերին Պարսից հետ. ինչպէս որ դժուար է լոյսը խաւարի հետ հաշտեցնել կամ ջերմութիւնը սառնամանեաց, այնպէս և դժուար էր եկեղեցու սնուցած մարդուն հաշտեցնել մոգական հայեցողածներով կենցաղավարօղ մի ազգի հետ: Միւս կողմից Հայոց ազգը չէր կարող խզել իւր կապը Յոյների հետ. ոչ միայն կրօնն էր, որ կապում էր այդ երկու զրացի ազգերին, այլև քաղաքակրթութեան և զարգացման աստիճանը: Կրօնական պաշտամունքների համար յունարէն լեզուի ուսումն անհրաժեշտ էր Հայերին, քանի դեռ չկային Հայոց նշանագրերը. երբ զրերը գտնուան, այն ժամանակ անհրաժեշտ պահանջ դառաւ նաև լուսաւորութեան կեդրոններ դիմելն ուսման համար. իսկ այդ կեդրոններն՝ Աթէնք, Ալեքսանդրիա, Եդեսիա, Բիւզանդիա և այլն, ինչպէս յայտնի է, Յունաց կայսերութեան մէջ էին. երբ Պարսիկները մեղադրում էին Վիւտ կաթողիկոսի հելլենաստութիւնը, նա պատասխանեց թէ ես չեմ կարող բարեկամութիւն չ'վարել Յոյների հետ, որովհետև Յունաց երկրներումն եմ ուսում առել, ունիմ այնտեղ շատ ծանօթներ և ուսումնակիցներ. նմանապէս «եկեղեցականներիս հագուստն էլ, ասում էր նա, Յունաց երկրումն է պատրաստուում, որովհետև ոչ յայլ աշխարհի գտանի սա ուրեք, բայց անդ¹:» Այսպիսի բանաւոր պատճառներով Յունաց

1 Տես Փարպեցի, եր. 345:

ազգի լուսաւորութեան և տէրութեան հետ հաղորդութիւն ունենալն անհրաժեշտ էր Հայերին : Բացի այն Հայերը քրիստոնեայ լինելով՝ հաղորդութիւն ունէին և այն ազգերի հետ, որոնք Սասանեան պետութեան զանազան խորշերում յայտնի և ծածուկ կերպով Աւետարանի աշակերտ էին եղած. ոչ միայն Ասորեստանի քաղաքներն ու Խուժաստանի լեռնափակ հովիտներն, այլև Սասանեան պետութեան հեռաւոր արևելեան գաւառները՝ մինչև Քուշանաց աշխարհն ու այն տեղից հարաւ միջև Հնդկաստան լը էին այգալիսի քրիստոնեաներով : Նոյնչէն յիշում է նաև Շահուլ գաւառի քրիստոնեաների մասին, որոնք Հայոց աքսորեալներին ընդունեցին ու ինամեցին. Փարպեցին Գիւտ կաթուղիկոսի վերայ խօսելիս՝ Տիգրոնի և Խուժաստանի եպիսկոպոսի հետ միասին՝ յիշում է և Հրեայ եպիսկոպոսի, էրեցների և ժողովրդի մասին : Տիգրոն մայրաքաղաքն էր բոլոր այս քրիստոնեաների արք-եպիսկոպոսի աթոռը, այնտեղ քրիստոնեաներն այնքան վստահ էին, որ մինչև անգամ եկեղեցիք էին շինում իրենց պայծառութեամբ աւելի բարձր քան թագաւորական ապարանքները, և չնայելով թագաւորների անհնարին հարուածներին ու հալածանքներին աճելով աճում ու բազմանալով բազմանում էին առհասարակ : Թէ որքան զգալի փոփոխ էր Սասանեանների համար այս քրիստոնեաների ներկայութիւնը մենք տեսնում ենք նորանից, որ շատ մոզեր թողնելով զրադաշտական կրօնը դառնում էին դէպի քրիստոնէական հաւատ, որով և մեծ գայթակղութիւն էին պատճառում հասարակ ժողովրդին. այդ պատճառով և իշխանութիւնը չարաչար պատժում էր այդ նոր հաւատացեալներին. այսպէս՝ Նոյնչէն յիշում է մի մոզի, որ Քրիստոսին հաւատարմով մոզութեան դէմ գրեց և Որմիզդ արքայի հրամանով քարկոծ եղաւ. Մենանդրը յիշում է մի մոզի, որ քրիստոնեայ եղաւ և խաչի վերայ դրաւ իւր պատիժը. մի քանի մոզերի մասին, որոնք հաւատացին 'ի Քրիստոս և մարտիրոսական մահով կնքեցին իրենց կեանքը, խօսում է և Աստէմանին : Իսկ այն մոզաբաւին, որն, ինչպէս վկայում է Նոյնչէն, իւր դիմնականութեան համար համակրէն պատուանուին էր կրում, այսինքն՝ բոլոր մոզական վարդապետներէից բարձր էր, և Հայոց բանտարկեալ քահանաների շնորհիւ քրիստոնէական հաւատն ընդունեց, ինչպէս դիտենք, տարաշխարհ հանեցին անձանապարհ տեղերով, որպէս զի մոզական վարդապետութեան մէջ պատակաւորմն չ'ընկնի : Նթէ զրադաշտական կրօնի վարդապետների վերայ այսպիսի մեծ ազդեցութիւն կարող էին գործել.

այդ ցիրուցան ընկած քրիստոնեաները, որքան առաւել մեծ վտանգ պիտի հասնէր մոգութեանը, երբ Պարսից տէրութեան համայն քրիստոնեաները միանային Հայաստանի նման մի բազմամարդ քրիստոնեայ երկրի հետ: Խօսք չկայ, որ ոչ միայն այդ կողմով, այլ մանաւանդ քաղաքական նկատմամբ, որ Սասանեանների համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր, քրիստոնեաների բազմանալը Պարսից պետութեան սահմաններում, նաև նոցա ազատութիւնը աստուածապաշտութեան մէջ, շատ վտանգաւոր էր Սասանեանների քաղաքական ասպարէզին. վտանգաւոր այն պատճառով, որ Բիւզանդիան էլ քրիստոնեայ տէրութիւն էր, որի համար թէ Հայերն Հայաստանում և թէ միւս քրիստոնեաները Պարսից տէրութեան մէջ՝ բաւական զօրեղ նեցուկ էին Սասանեանների դէմ քաղաքականութեամբ մարտաւելու: Ուստի որքան և ապահով էին Սասանեան թագաւորները Հայոց նախարարութեան և թագաւորների կողմից, այնքան աւելի խէթ աչքով էին նայում Հայաստաննայց եկեղեցովերայ, որն ինչպէս թագաւորի նոյնպէս և ռամկի վերայ հաւասար ազդեցութիւն ունէր, թէպէտև ո՛չ զէնք կար ձեռքը և ո՛չ զինուորութիւն:

Իսկոր այս պատճառներից խրախուսուած, բնական է, որ Սասանեաններն իրենց քաղաքական դիրքը ապահովելու համար պիտի ձգտէին «ի մի օրէնս» դարձնելու իրենց բոլոր հպատակներին. որովհետև կարծում էին թէ իրենց հպատակներն այն թագաւորին կ'ուզենան հաւատարիմ մնալ, որի հաւատը որ պաշտումէն: Այսպէս մտածելով նոքա որոշեցին իրադրութեւ այն գաղափարը թէ «զոր օրէնս տէրս ձեր ունի զնոյն և դուք կալարուք»:

(Շարունակութիւնը հետևեալ համարով):

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ՄԻ ԵՐԵՍ ԿԱՐՆՈՅ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

(Շարունակութիւն) 1)

Սեպտեմբ. 12.

Առաւօտը եկել էր մի վերարկուի մէջ փաթաթուած այն աշ-
է Կարապետը, որին վերաւորել էին Օգոստոսի 31-ին: Յանցաւոր-
ները բանտարկուած յանձնուեցան օսմանեան կառավարութեան, որ
խոստացաւ կատարել դատը ռուսաց ներկայացուցչի ներկայու-
թեամբ: Գեներալ Դուխովսկոյն կամենում էր, նախ քան Կարնից
գնալը, կախել դոցա, բայց Յարութիւն եպիսկոպոսը և շատերը մե-
ղանկ խորհուրդ տուեցին, որ յետաձգուի պատիժը մինչև օսման-
ցոյ դալը, որովհետև նոցա ռուսաց ձեռքով խեղդելը գուցէ աւելի
զրգուէ մոռուլմաններին և կրակի վրայ կրակ աւելացնէ: Այժմ
Կամսարականը կուզէ որ այս դատը իմ ներկայութեամբ կատարուի:

Արկին վրդովմունք հայոց մէջ. պատմում են որ երեկոյեան երբ
մի հայ կին սայլի վրայ նստած Հասան-Ղալայ կամեցել է երթալ,
«Ղարսի» անուանեալ դռների զինուորները կնոջը բռնութեամբ ներս
են քաշել զինուորանոցը և չարաչար անպատուել. այնուհետև կնոջը
դուրս են քշել բերդի դռներից և մինչև հիմայ կինը կորած է ու
ոչ ոք չգիտէ, կենդանի՞ է նա, թէ մեռած: Կնոջ ճանապարհոր-
դակիցները սաստիկ ծեծուած են:

Կամսարականի առաջարկութեամբ, ես ձիով և կողակների ըն-
կերակցութեամբ գնացի Մուսա փաշային և մի առ մի պատմելով
իւրեան վերջի օրերի անցքերը, խնդրեցի որ խիստ միջոցներ գործ
դրուին մանաւանդ զինուորների կրքերը զսպելու: Յայտնեցի նմանա-
պէս որ անդադար լսում ենք թէ Բայրամի երրորդ օրը մոռուլման
ները պատրաստվում են մէկ ժամի մէջ ջարդել բոլոր քրիստոնեանե-

1) Տես «Փորձ» համար Ա. 1879 թ.

րին. «Վասնարական էֆէնդին հաւատ չէ ընծայում այդպիսի մի չար դիտաւորութեան, ասացի ես, բայց այնու ամենայնիւ պարտք է համարում յայտնել այդ մասին ձեզ և խնդրում է իմաց տաք թէ, ի՞նչ ու ի՞նչ միջոցներ էք գործ դնելու քաղաքը անկորրութեան մէջ պահելու համար»: Մուսան շփոթուած պահանջեց վաղի-վէքիլ Հաջի Հիւսէյին փաշային, որ ներկայացնէ իւրեան, թէ ահա քանի անցքեր են եղել, որոնց մասին վերջինս իւրեան ոչինչ տեղեկութիւն չէ տուած. պատասխան բերեցին, որ Հաջի Հիւսէյինը մզկիթ է գնացել աղօթելու: «Ուս կուզէի ձեր առաջ անպատուել իւրեան, ասաց ինձ «Մուսան, բայց փոյթ չէ, սառնածին էլ կը կատարեմ, բոլորը կը քննեմ «Լե ձեզ հաշիւ կտամ թէ ինչ միջոցներ գործ դրեցի: Խսկ ինչ որ «վերաբերում է այն սպառնալիքին, թէ մուսուլմանները պիտի ջարդեն քրիստոնէից, պատուով երդվում եմ, որ այդ սուտ լուր է. ես «կը ձանաչեմ իմ Արզրումի թուրքերին. նոքա ոչ այդքան սիրտ և ոչ «ոյժ ունին: Նթէ թուրքերը ուզենային գեաւուրներին ջարդել. նոքա նախ ինձ պիտի սպանեն, որովհետեւ իւրեանց աչքում առաջի «Լե մեծ գեաւուրը ես եմ: Այսպիսի մի ընդհանուր յեղափոխութեան «շնորհքի տէր մարդիկ չկան այստեղ: Բայց ահա ինչ կարող է «պատահել, որի մասին իրաւ որ վախ ունիմ. մի հարբած թուրք կարող է պատահել փողոցում մի խենթ հայի. դոքա խօսք ու զրոյց «կը բանան, կը կռուին և դոցա կռուի մէջ հարիւրաւոր ուրիշները «խառնուելով բանը կը մեծանայ: Սորա առաջն առնելու համար դուք «քերին հրամայած եմ որ զիշեր ու ցերեկ պտրտին փողոցներում. . . . »

Երկու ժամից աւելի խօսում էր Մուսան. յիշում էր իւր անցեալը, մտաբերում էր Ռուսաստանի մէջ անցուցած կեանքը և իւր ծանօթներին ու ամէնքի ներկայ վեճակի մասին երկար ու բարակ հարցութիւններ անում:

Սեպտեմբ. 13.

Երեկոյեան օրը Կարնից ոչ հեռու գտնուող Գինարիում գիւղում քանի մի զինուորուած ամազասկներ, տան կառուր ծակելով, մտել են տեղացի քահանայի տունը և սկսել են թալանել: Քահանան ինքը, որին ուղեցել են սպանել, ապատուել է դարմանոցի մէջ թաքնւելով, բայց նորա որդւոյ գլուխը ձղել են և ձեռքը վերաւորել:

Այսուհետեւ բոլոր տունը թաւանել են և աւարը ձիւ վրայ բարձելով — հեռացել: Գողերի ով լինիլը յայտնի չէ:

Դարձեալ երեկոյեան քանի մի սուարի զինուորներ գնացել են Ուստաձոր գիւղը և պահանջել, որ իւրեանց լաւ հացկերոյթ տան. քանի մի ոչխարներ մորթելուց և լաւ զուարճանալուց յետոյ, յայտնել են հայ գիւղացիներին, որ տէրութեան հրամանով ով ինչ զէնք ունի, պէտք է անմիջապէս իւրեանց յանձնէ: Այդպէսով քանի մի գիւղացոյց տան գանուած հին հրացանները, ատրձա՛նակները և սուրերը ժողովելով, հեռացել են ծեծով և սպառնալիքներով: Այսօր այդ զինուորները բանտարկուեցան, իսկ խլած զէնքերը տէրերին վերադարձրեցին: Բանտարկուեցան նմանապէս Ղարսի դաւան հայ կնոջ բռնաբարող զինուորները:

Ուսաները Կարնայ նահանգից հեռանալով, թողեցին մեր հիւպատոսարանի իրաւասութեան տակ իւրեանց հեռագրական գիծը, որպէս զի մեր յարաբերութիւնը Կարսի հետ չը կտրուի: Դժբաղդաբար երկու օր առաջ թերը, յայտնի չէ թէ ուր, կտրուել է: Մուսայ փաշայի և մեր կողմից ուղարկած պաշտօնեայները գնացին թերը վերականգնեցնելու և այսօր վերադարձան, լուր բերելով, որ ոչինչ քաղաքական նշանակութիւն չունէ թերի կտրիլը, որ գործել են Հասան-Ղալայի կողմերը երկու տաճիկ գիւղացիք, վառելիքի պակասութեան պատճառով հեռագրական փայտերը գողանալով: Յանցաւորները տեղիւնտեղը սաստիկ պատժուել են: Աւրախ ենք շատ, որ բայրամի տօներին, երբ սպասվում է տաճիկաց սպառնալիքների իրադործումն, մեր ձեռքին հեռագրական թել կլինի: Այս լուրէիւ լուր հասաւ մեզ, որ Բաթում գտնուող Գերվիշ-փաշան նշանակվում է Անատոլիայի ընդհանուր մուշիր և սպասվում է շուտով Նիզնիայ, Խամայիլ-փաշան գալու է Կարնայ վայր, Մուսայ-փաշան մնում է Կարնայ զօրքերի հրամանատար, իսկ վալի-վէքիլ Հաջի Հիւսէյին փաշան իբրեւէ գնալու է Բայազէթ:

Այս երեկոյ մեզ հիւր եկան մեր դրացի Փրանսիական հիւպատոսարանի կառավարիչ պ. Կաստանին, իւր աղջկիւր և քոյրը: Պարոնը սորանից առաջ Տրապիզոնի հիւպատոսարանի քարտուղար է եղած երկար ժամանակ, հիմայ եկած է այստեղ ժամանակաւոր կառավարիչ: Խեղճի կինը քանի մի տալի առաջ վախճանել է, թողնելով ամուսնոյն մի աղջիկ գաւակ, որ արդէն 15 տարեկան օրիորդ է: Վերջինս մեծացել է հայ դայեակի ձեռքով, որ հիմայ էլ անբա՛ժան է իւրեանից և մայրութիւն է անում: Օրիորդը շատ լաւ գիտէ

հայերէն խօսել, կարգալ, գրել, որ ուտած է Տրապիզոնի հայոց աղջկանց զպրօցը երթեկեկելով: Փրանսերէն շատ քիչ է խօսում և այժմ պիտի շարունակէ իւր ուսումը Կարնոյ մէջ գանձուող կաթոլիկ «Ողորմած քոյրերի» դպրոցում:

Պարոն Կաստանին վրդովուած պատմում էր, որ այսօր իւր խոհարարին, որ մի տրապիզոնցի յոյն է, տաճիկ մօափաճառները միտքէն կամեցել ծախել, ասելով որ այսուհետեւ «գեափուրներին ոչինչ չը պիտի տան»: այդպէս կռիւ է սարգուել և տաճիկը դիտենալով, որ խոհարարը հիւպատոսարանի ծառան է, համարձակուել է նորան ծեծ տալ: Պ. Կաստանին իւր թարգմանի ձեռքով դանդաղուել է Մուսայ փաշային, բայց խնդրում է որ քրիստոնէից վերաբերեալ բողբոքներում մենք ևս աջակցինք իւրեան: Վճռուեցաւ, որ վաղը նորից գլխաւորութիւն Մուսայ-փաշան տաճկաց սպառնալիքների վերաբերութեամբ մեր և Ֆրանսիական հիւպատոսարանի կողմից միտան:

Սեպտեմբ. 14.

Ըռւաւօտ վաղ վաղ եկել էր Կամսարականին մնաս բարեւ ասելու Բայազէթ գաւառապետութեան պաշտօնով դնացող Յուսուֆ փաշան, որ միջին տարիքի տէր մարդ է: Նա այսօր մի ժամից յետոյ ճանապարհ է ընկնում, հետը տանելով մօտ 100 ձիաւոր (սուսարի): Կամսարականը փաշայի առանձին ուշադրութեանը յանձնեց Արշակերտի և Բայազէթի հայերին, յիշեցնելով նորան քուրդերի արած բռնութիւնները պատերազմի ժամանակ: Տաճիկ փաշան, առաւ խոստմունքներ տալով, դնաց:

Օգարմանայի անհոգութիւն: Ռուսաց զօրքերը դեռ ևս Սգոստոսի վերջերին կամ Սեպտեմբերի սկզբին թողած պիտի լինէին Բայազէթը և սահմանը անցած, իսկ տաճիկ վարչութիւնը իւր պահապան զօրքերով այսօր է միայն գնում, որ ասել է թէ վեց եօթը օրից հազել տեղ հասնի: Ուրեմն մօտ տաս տասնուհինգ օր Բայազէթի գաւառը պիտի մնացած լինի առանց որ և իցէ իշխանութեան, երբ վայրի քուրդերը մնացած հայերին կարող են խաղաղ ոչնչացնել . . . : Այստեղի հայերը Յուսուֆ փաշայի վրայ շատ յոյս չեն դնում:

Դարձեալ գանգատներ, դարձեալ տաճկաց բարբարոսութիւններ: Զիթահոյ գիւղից եկել են երեկուան հետեւեալ անցքերը պատմելու: 1) Զիթահոյ բնակուող տեղացի կարւաճատէր Ահմէդ

աղա Ալե-օղլին ծեծելով խլել է նոյն գիւղի բնակիչ Սուքիասից չորս ուսւբի, ասելով թէ այդ այն խոտի փոխարէնն է, որ ամառը իրանից ուսի կողակները տարել էին և փողը իբրև թէ չը վճարել։ «Նս ի՞նչ պարտական եմ ուսասց ձրի ապրանք տալ. հիմայ քեզանից կառնեմ գինը, իսկ դուք գեաժուրներ էք, ձեր մէջի հաշիւը «դուք գիտէք : »

2) Նոյն Ահմէդ աղան, այդ գործից յետոյ, մանոււմ է այրի Հոփսիսմէ Գաւթեանի տուն և դանակոծում է սորան զրպարտելով իբրև թէ յիշեալ կնոջ որդին (որ ուսասց մօտ զապտիս էր գրուել) ուսասց ժամանակ իւրեանից 29 մանէթ է խլել :

3) Մինչդեռ տաճիկ աղան աջ ու ձախ ծեծ է տալիս, հասնում է նոյն Զիթահօղ գիւղը Կարնոյ մէջ բնակուող Ժերունի Բէսուլ-փաշայի ծառայ Մուստաֆան և հայհոյանքով, սպառնալիքներով և ծեծով խլում է հայերի մօտ գանուած շինութեան համար պիտանի փայտերը՝ միայն այն իրաւունքով, որ փաշայի գիւղական տունը ձրմեռը, պաշարման ժամանակ, ուսաները քանդել են և փայտը գործածել վաւելիքի տեղ :

Այս բոլոր եղելութիւնները Մուսայ-փաշային յայտնելու համար Կամարականը ուղարկեց պ. Նդիշէ Հազարապետեանին (որ հիւսպատոսարանի գործակաւարն է) : Մուսան անմիջապէս հրամաններ է ուղարկել բանտարկել և բերել քաղաք վերոյիշեալ տաճիկներին :

Երեկոյեան Յարութիւն եպիսկոպոսը եկաւ և պատմում էր, որ Օլթիի ճանապարհին գանուած Ղլլքիլիսայ գիւղի հայ և տաճիկ բնակիչները միասին եկել են այսօր և կառավարութեանը դանդառուել քանի մի տաճիկ աւաղակների ձեռքից կրած զրկանքների մասին : Մուսան հրաման է ուղարկել սոցա ևս բանտարկելու :

Վարսից Գեներալ Լազարեվը հեռագրել է Կամարականին, որ Օլթիից իրան հաղորդում են թէ Նարմանու հայ գիւղերի (Ագրակ և այլք) վրայ, որոնք օսմանցուց են մնում, թափել են նշանաւոր Մէհրալին իւր մօտ 30 հոգի աւաղակ ընկերակիցներով և բոլորովին ուներել :

Սեպտեմբ". 15.

Առաւօտը սովորաբար լիքն են լինում մեր հիւսպատոսարանի դռները բողբոջատու գիւղացիներով. այսօր բացի աշէի Կարապետը, որի պատճառով եղան Օգոստոսի 31-ի անցքերը, ոչոք չկայ : Մեր

Հայ զաւասները որ սովորական հարցին թէ «ի՞նչ կայ», միշտ ժրպտալով պատասխանում են նախ «ողջութիւնդ» և ապա երկար ու բարակ տաճկաց նորանոր բռնութիւնները պատմում. այսօր նաքա ևս ոչինչ նոր լուր չունին, բայց այն որ Մուսայ-փաշան սաստիկ հրաման է արել այս քանի օրը քաղաքիս բոլոր զինեառները դուրս ելն և օղն բնաւ չը ծախել. նոյնպէս նորից կրկնած է գիշերը տանից դուրս չգալու հրամանը:

Այսօր տաճիկ մտաւաճառները դուրս են իւրեանց խանութները միւս չունենալու պատճառով: Մենք ևս մնում ենք առանց մըսեղէն կերակուրի: Քուրդերը, տաճկական թղթադրամի անկման պատճառով, Կարին ոչիտար կամ տաւար չեն բերում ծախելու, այլ տանում են Կարս — այնքան սիրել են ռուսաց թղթադրամը:

Գնացի Մուսայ-փաշային և յայտնեցի Լազարեվի հեռագրածը նարմանու Հայ զիւղացւոց մասին: Ինչպէս երեւոյաւ փաշան արդէն գիտէր այդ անցքը: «Նա, ասաց նա, քանի մի օր առաջ ստացայ «այդ լուրը և անմիջապէս 10 ձիաւոր ուղարկեցի աւաղակներին «ձերբակալելու: Այսօր տեղեկացայ, որ աւաղակները ընդամենը 20 «հոգի են ոմն խալիբցի Իսմայիլի առաջնորդութեամբ. 12-ը արդէն «բռնուել են և մնացած ութին բռնելու յոյս կայ: Մէհրալին ամենեւին մասնակից չէ և ոչ այն կողմերն է դռնվում, բայց նորա աւաններ այնպէս հաշակուել է, որ ով ինչ գործէ, ուր ինչ պտտա-«հի, բոլորը Մէհրալիի վրայ են բարձում. . . . »

Մուսայի մօտից վերադառնալու ժամանակ տեսայ մեր առաջնորդարանից ոչ հեռի, գլխաւոր փողոցում, բաւականի մեծ բազմութիւն հայերի: Կէս ժամ առաջ մի տաճիկ հայ, խանութպանին հայհոյել է. հայն ըստ կարգին պատասխան է տուել. տաճիկը իւրեան օգնութիւն է կանչել անցնող մուսուլմաններին. վերջը բացուել է մի փառաւոր կռիւ. ամէն կողմից վազել են հայերը և մուսուլմաններին սաստիկ դանակոծել ու փախցրել:

Երեկոյեան դէմ Կամսարտիանի հեռ ձիաններով զնացինք տաճկական թաղերը պտրտեցանք, և յետոյ մէկ առ մէկ անցանք հայոց թաղերը: մուսուլմանները խոժոռ դէմքով են նայում մեզ, բայց քնթի տակ բնթբնթալով շտապում են ճանապարհ տալ: Իսկ հայք . . . երբ միայն երևում ենք փողոցում, ամէնքը դուրս են թափում աներից և հապարում մէկ օրհնանքներ ուղարկում մեր ետեւից. . . :

Սեպտեմբ". 16.

Մօտ 50 հոգի վաճառական և արհեստավոր ռուս հպատակներ են մնացած այստեղ, մեծ մասը Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի կողմերից, բոլորը հայք։ Այս առաւօտ դոքա, համաձայն ռուսական օրէնքին, ալեքսանդրապոլցի Վարդիրոս աղա Յիսօղղեանին ընտրեցին իւրեանց համար մեծ կամ աւագ, որ միանգամայն պէտք է լինի իւրեանց ատւորական շահերի պաշտպանը, վէճերի ժամանակ դատաւորը, հիւպատոսարանում — ներկայացուցիչը և այլն։ Կամարականը հաստատեց այդ յաջող ընտրութիւնը։

Երեկոյեան մօտ ժամի 5-ին, մուսուլմանները տեսան նորածին լուսինը. ներոնաբերդից որոտացին թնդանօթները բայրամը աւետելով. մօլլաները բարձր մինարեների վրայից սկսեցին իւրեանց փառաբանութիւնը. տաճիկները ուրախ են տօնին, հայք միայն անհանգիստ են։ Մենք ևս 'ի պատիւ տաճկաց բացինք հիւպատոսարանի դրօշակը։ Դիշերը Կամարականի հետ ելանք փողոցները պտրտելու. ամէն տեղ լուրթիւն է և հանգստութիւն . . . :

Սեպտեմբ". 17.

Ախօրին մօտ էր, որ Կամարականը հիւպատոսարանից հանդիսաւոր կերպով ելաւ — զնաց բայրամը շնորհաւորելու Մուսայփաշային, որ արդէն բնակվում է Սէրայ անուանեալ արքունական մեծ տանը, ուր ժողոված են տէրութեան բոլոր գատարանները։ Մուսան այսօր զուարթ էր և ուրախ, բայց, ի հարկէ, ոչ տօնի պատճառաւ. երեւի Պօլսից մի հաճելի լուր ունի, որ մենք դեռ չը դիտենք։ Սովորական խօսակցութեան մէջ Մուսան շտապեց յայտնել Կամարականին իւր շնորհակալութիւնը իւրեան հետ անկեղծ վարուելուն համար։ Եւ ճշմարիտ, որ մինչև այսօր մենք անկեղծօրէն ամէն մի անցք, ամէն մի զէպք ուղղակի յայտնած ենք իրան և նա միշտ շտապել է ձեռքից եկածը կատարել առանց յետաձգութեան։ Բայցի սովորական պաշտօնական թուղթերից, դեռ ոչ մի գործի համար մենք թագրիւր չենք գրած և կամ գրաւոր պատասխան պահանջած։ Մուսայփաշային շատ դուր է գալի մեր պարզ յարաբերութիւնը։ Մօտ երկու ժամ նստած էինք իւր մօտ և բոլոր ժամանակ խօսում էինք ռուսերէն, որ ներկայ եղող տաճիկ փաշաներին շատ անդուրեկան էր։

Այսօր, դեռ մեզանից առաջ, Մուսային ներկայացել են հայոյ առաջնորդը իւր ազգի իշխաններով և կաթողիկաց եպիսկոպոսը իւր ժողովրդով: Այդ միջոցին փաշայի մօտ են եղել և մուֆտին ու մուսուլմանների կրօնաւորաց զասը: Յարութիւն եպիսկոպոսը, որ շատ գեղեցիկ տաճկերէն և արաբերէն գիտէ, բայրամը շնորհաւորելուց յետոյ, իւր ժողովրդի բերանից շնորհակալ է եղել փաշային, որ ամէն ջանք գործ է դնում բոլորին խաղաղութեան մէջ պահելու: Մուսայի պատասխանը, որքան խնայայ, եղել է այս. «Մեր վեհափառ սուլթանի պատիւը պահանջում է, որ մուսուլմանները քրիստոնէից հետ սիրով վարուին և ամէնքը առաջուանից աւելի սիրով լինին միմեանց հետ: Աս, իբրև քաղաքական իշխանութեան գլուխ, և դու, մուֆտի, իբրև կրօնականաց գլուխ, միատեսակ տիտի աշխատենք արգարացնել և իրագործել այն խոստումները, որ մեր վեհապետը յայտարարեց ամբողջ աշխարհքի առաջ: Իսկ, եթէ հակառակ մեր ահրութեան յոյսերի, որ և իցէ թշնամական շարժումն լինի ընդդէմ մեր հայրենակից քրիստոնէայ ժողովուրդին, այն ժամանակ լաւ հաւատացած լինիս, մուֆտի, որ առաջ քեզ կախաղան կհանեն, որ դու քո մուսուլմաններին պէտք եղած եղբայրսիրութիւնը չը քարոզեցիր, ապա ինձ կ'աւան, որ ես չկարողացայ կրօնամոլութիւնից առաջ եկած կրքերը սրով և թրով զսպել . . . » Այս ճառը, ասում են, շատ գիպել է տոճկաց և շատ ուրախացրել է հայերին: Ինքը Մուսան մեզ պատմեց, որ երեկուան օրը կանչել է տուել զիւղերի մուխտարներին (տանուաշխներին) և նշանաւոր անձանց, նոյնպէս քաղաքիս թաղապետներին ու ստորագրութիւն տուել, որ եթէ իւրեանց զիւղում կամ թաղում որ և իցէ անկարգութիւն պատահի, իւրեանք են պատասխանատու: Նմանապէս մօլլաներին հրամայել է մզկիթների մէջ քարոզել նոյն մտքով: Իսկ այսօր բոլոր փողոցները լեքն են պահապան գորքերով:

Մուսայ-փաշայի մօտից գնացինք Հաջի-Հիւսէյին փաշային, որ իւր տանը աղաւթաբար նստած էր և նարգիլէ էր ծխում: Մեր ներս մտնելը նորա համար անսպասելի էր. խեղճ ծերունին տեսնելով մեզ հանդիսաւոր պատուազգեստներով, իսկոյն ինքն էլ վեր թռաւ և շտապով հագաւ իւր պատուազգեստը, բայց մեր այնտեղ եղած բոլոր ժամանակը նա աշխատում էր կռնակել իւր այդ զգեստը և չէր կարողանում, նա արիւնքրտինք մտաւ աշխատութիւնից, իսկ մենք ծիծաղում էինք և ծիծաղում: Ոսկէկար պատուազգեստը հա-

գած, ծերունին մոռացաւ հագնել մեր աստղ կօշիկները ու մինչև վերջը մնաց իւր բրդէ հասա գուլքաներով: Իսկոյն երևում է որ Հիւսէյին փաշան գիւղացիի չափ պարզ է և անսովոր այն քաղաքավարական կանոններին և պահանջներին, որոնց սովորաբար անուանում են այստեղ ալաֆրանկայ: Այդ ալաֆրանկային առելի ծանօթ է Ալի-էֆէնդի-Արաբգադէն, որին մինչև անգամ կոչում են այստեղ հարամգադէ: Վերջինս պատուազգեստը հագած և պատարաստ ընդունեց մեզ և բոլոր ժամանակը իւրեան վստահ էր պահում, այն ինչ Հիւսէյին փաշան հասարակ խօսակցութեան մէջ էլ կոտես ողորմութիւն է խնդրում մեզանից:

Գնացինք և Մահմէդ Ալի բէգին, որ ուստաց ժամանակ քաղաքապետ իս էր: Նա դարձեալ սկսեց վրացերէն լեզուաւ բամբասել տաճկաց փարքն ու բարբը, որ կանանց հետ արգելւած է տեսութիւնը. «Թէև ես կնոջս էլ, նշանելու աղջկաս էլ պատուիրում եմ «միշտ չքաշուիլ ու չը փախչիլ բարեկամներիցս. ասում էր նա»: Այս աղատամտութեան հետևանքը այն եղաւ, որ միւս սենեակից, առանց դուրս դալու և երևալու, սանտիկիները հարցրին մեր առողջութիւնը, բարեւներ ուղարկեցին մեր կանանց և այլն:

Սեպտեմբ. 18.

Ահա քանի օր է ոչ մի բողոք չէ լսվում, ոչ մի հարստահարութեան ձայն չկայ: Նրանի թէ այսպէս շարունակուէր միշտ:

Նրեկեան օրը ուսումնարանի գահլիճում ժողովուել էին Կարնոյ հայ երիտասարդները, որոնք միտք ունին Կարնոյ մէջ հաստատել հայ թատրոն, տպարան, լրագիր և մի ընթերցարան: Նկող կիւրակի օրը թատերական ներկայացումն պիտի լինի և զոյացած ստակը յիշեալ նպատակին պիտի ծառայէ:

Սեպտեմբ. 19.

Այսօր վերջին օրն է, երբ իբրև թէ մուսուլմանները պիտի ջարդեն քրիստոնեաներին: Զգուշացնող եղաւ մեզ, իբր թէ ջարդը մեզանից պէտք է սկսուի: Բայց ահա լուսացաւ, հայերը իւրեանց դործին գնացին, մա սուլմանները նմանապէս սկսեցին իւրեանց սովորական պարագմուէրը և ամենայն ինչ հանդարտ է: Կամարտակներ

փոքր ինչ տկարացաւ և ինձ ուղարկեց զնալ պարտել տաճկաց թաղերը:

Առաջի անգամն է այսօր ձիւն գալի, որ քաղաքիս մէջ շուտով փոխուեց անձրևի. արդեօք անցեալ տարուայ սարսափելի ձմեռը պիտի կրկնուի⁶: Չը նայելով օդի վառութեանը, մեզ փոխադարձ այցելութեան եկան Մուսայփաշան, Հաջի-Հիւսէյին փաշան, Ալի էֆէնդին, պարսից հիւպատոսը, Մահմէդ Ալի բեդը և ռաւիկանութեան տեսուչը (ալարէյ):

Սեպտեմբ. 20.

Ամասրականը ամբողջ զիշեր չը քնեց, մենք նմանապէս. հիւանդութիւնը խտանում է. հրաւիրուած են տաճկաց զինուորական բժիշկ Եպամինօնդասը, որ յոյն է, և հայ բժիշկ — Աբահիւրեանը — որ հայ կաթողիկէ է և Պօլսոյ արքունական բժշկարանում աւարտած: Վերջինս այստեղ բժիշկ լինելով միւլանոյն ժամանակ զեղանոց ունէ. ինքը նշանակում է զեղերը, և շուտով վազում իւր գործարանը, պատրաստում գեղօրայքը ու վերադառնում հիւանդին իւր տաաջ ընդունել տալիս:

Շատ ճորպրկի է իւր գործի մէջ և Կարնեցւոյ շատ օգուտ է տուած, միայն մէկ պակասութիւն ունէ, եթէ միայն կարելի է այդ պակասութիւն համարել. նա սկսում հիւանդին մի պատմական դաս կարդալ. «Հիպոկրատը այս հիւանդութեան մասին տասնիկ կըսէ, «միջնադարեայ բժիշկները անանկ կըսեն, մեր ժամանակները ասանկ «ալ ըսող կայ, անանկ ալ, բայց մենք վերջին մեթօդին պիտի հեռուինք, վասն զի ձեր հիւանդութիւնը և այլն». և այս ճառի մէջ հազարումէկ գաղղիերէն կամ լատիներէն բառեր՝ էնտրօդուքսիօն, պօզիտիֆ և այլն: Եւ և իցէ շատ ջերմեւանդութեամբ խնամք է տանում հիւանդներին:

ճաշի ժամանակ երկու արգվինցի հայ երիտասարդներ եկան հիւպատոսարան և յայտնեցին, որ երեկուան օրը Օլթիի ճանապարհով Կարին գալու ժամանակ Նիփէկ և Ազըլքիլիսայ զիւղերի մօտ վեց զինուորեալ տաճիկներ յանկարծ թափեւ են սոյա վրայ և թալանել են ոչ միայն սոցա, այլ և հետերնին եկող Կարնոյ քահանայ Տէր Պետրոսին ու իւրեանք հեռացել են Քորթումի ձորով: Տէր Պետրոսը Օլթիի վեճակից բերելիս է եղել անցեալ տարուայ առաջնորդական հասոյթը, որ այժմ բոլորը ձեռքից առել տարել են:

Ընդամենը թալանուածների մասը հասնում է մօտ 600 մանէթի: Որովհետեւ Արդուինցի հայք ուստի հպատակ են և ուրեմն հիւստոտոսարանի ուղղակի պաշտպանութեանը կարօտ, վասն որոյ անմիջապէս զնացի Մուսայ-փաշային, որ իսկոյն ձիաւոր զօրականներ ուղարկեց աւազակների ետեւ:

Կամարականի հիւանդութեան մասին տեղեկութիւն առնելով, Մուսայ-փաշան իմ առաջ կանչեց իւր հետ բերած մի կիսասլափօն) կիսայոյն բժշկի և պատուիրեց իւրեան առանց ժամանակ կորցնելու շտապել զնալ Կամարականին բժշկելու, «վասն զի նորան ես իմ « երկու աչքիս պէս կը սիրեմ, ասաց փաշան:»

Սեպտ. 21.

Կամարականը դեռ ոչինչ թեթեւութիւն չըզգաց, բժշկները անդադար այս կամ այն դեղն են փորձում և մօտից չեն հեռանում, բայց դեռ օգուտ չը տուին: Քաղաքիս մէջ էլ ուրիշ բժիշկ չկայ: Ի՞նչ անենք...: Հիմայ շատ թուալի է այսպիսի ասիական քաղաքների մէջ բնակուելու անյարմարութիւնը...:

Երեկոյեան դէմ քանի մի հինացած հեռագիրներ ստացանք: Ամոյս 15ից հեռագրում է Նազարեւր, որ Երեւանի կողմերից իւրեան լուր է եկել, որ իբրեւ թէ ուսանների Բայազէթից հեռանալուց յետոյ, քուրդերը թափել են քաղաքի վրայ և մնացող հայերին բոլորովն ջարդել. նոյնը գրում է Կարսի նահանգապետ Ֆրանկինին և խնդրում է տաճկական իշխանութիւնից պէտք եղած հոգը տանել:

Սեպտ. 22

Երեկ երեկոյ Միւղութիւն դիւղում տեղացի տաճիկները մտել են նոյն դիւղն բնակիչ Տէր Յարութիւնի, Յովակիմի և Պետոյի տունները և ձեռքերնին հասածը տարել են:

Առաւօտը կանուխ ես հաղորդեցի Մուսայ-փաշային Բայազէթի մասին Կարսից ստացած հեռագիրները և նմանապէս հեռագրուեցաւ Խլմայիլ-փաշային Երզնկայ: Տաճկաց հեռագրատունը մեր այս հեռագիրը կամեցաւ ձրի ընդունել ինչան երեւի բարեկամութեան և սիրոյ: Մուսայ-փաշան շատ վըզովուեցաւ իմ հաղորդած լուրից, բայց ըստ երեւոյթին այդ ջարդը կարելի բան է համարում: Բարկանում է Եոսուֆ-փաշայի վրայ, որ փոխանակ շտապելու, տեղ հասնելու, այնքան ժամանակ կարին նստած էր և այլն: Անմիջապէս մարդ ուղարկեց Մուսան Եոսուֆ-փաշայի ետեւից, որ քանի մի օր առաջ

ճանապարհ ընկաւ և պատուիրեց որ եթէ դեռ չէ հասել Բայազէթ, շտապի, հասնի, պաշտպանէ քրիստոնէաներին և խոտիւ պատժէ մեղաւոր քուրդերին ու վերջապէս անցքերի մանրամասնութիւնը առանց յետաձգութեան հաղորդէ իւրեան:

Այսօր եպիսկոպոսը, փաշաները, հիւպատոսները և շատ ուրիշ մարդիկ եկան Ամմարականին այցելութեան, որ արդէն լաւ է զգում իւրեան, թէ և շատ թոյլ է:

Երեկոյեան ժամի Թին մեր տանից ոչ շատ հեռու հրդեհ պատահեցաւ. դա մի մեծ ախոռ էր, ուր իջնում էին իւրեանց ջորիներով և ձիաներով պարսից չարվաղարները: Չարվաղարներից մէկը անզգուշութեամբ ճրագը դրել է դիզած խոտի մօտ, որ և յանկարծ կրակ է ընկել, մինչև անգամ խեղճի երեք ձին մնացել էին դեռ ախոռի մէջ կապած և այնպէս այրուեցան: Նրակի բոցը սաստիկ էր և հրդեհը կարող էր տարածուիլ: Իսկոյն հիւպատոսարանի մէջ ծառայողներս կօղակները առած շտապեցինք օգնութիւն հասնելու: Այրուող շինութիւնը մի հայի էր պատկանում, որ այստեղ ամբօխի մէջ կանգնած բարձր ձայնով լաց էր լինում և դռում: Հազիւ մենք հասանք և կարգադրեցինք զբացի տուների ապահովելու մասին, ահա հասան տաճիկ զօրքերը և ոստիկանութիւնը, բայց խեղճերը բացի կացինը ոչինչ գործիք չունին հրդեհը մարելու: Մի տաճիկ հաղարապետ, որ խրամահատ (սապէօր) զինւորների հրամանատարն էր, փայտը ձեռքին և այս և այն զինւորին զարնելով, ամէնքին ուղարկում էր կրակի մէջը գործ շինելու... Շուտով եկաւ Մուսայ-փաշան չէրքեղի մի զեղեցիկ սպիտակ ձիու վրայ նստած: Երկու ժամի չափ տեւեց հրդեհը, կրակը, ինչ որ միայն կարող էր, լափեց, բայց այրուող շինութիւնից այն կողմը չանցաւ և համեմատաբար վնասը մեծ չէր: Մեր ներկայութիւնը ոչ միայն հայերին հոգի տուեց, այլ և գուցէ շատ չարամիտ տաճիկների դիտաւորութեանց առաջն առաւ. տաճիկ զօրքերը և ոստիկանները շատ կարգ ու կանոն էին պահում և մեծ ջերմեռանդութիւնով աշխատում: Սակայն նոյն իսկ Մուսայ-փաշան նկատեց, որ զլխաւորապէս մեր ներկայութեանն են պարտական կրակը յաջողութեամբ մարելուն:

Այն զիշերը անց էր որ վերադարձանք տուն: Ամմարականը Թարգմանին պատուիրեց դնալ վաղը և իւր շնորհակալութիւնը յայտնել այն տաճիկ հաղարապետին, որ այսօր կրակը մարելու վրայ այնքան ջերմեռանդութեամբ աշխատեց:

Սեպտ. 23.

Կամսարականի առողջութիւնը փոքր առ փոքր վերականգնում է: Ժողովուրդից շատերը այս երեք օրը անդադար գալիս էին և ծառաներից տեղեկանում հիւանդութեան ընթացքի մասին. հիմայ իմանում ենք, որ հայոց մէջ լուր է տարածուել, իբրև թէ Ալի էֆէնդին, որին այցելեցինք բայրամի տօնը շնորհաւորելու, թունաւորել է Կամսարականին, որպէս զի զրկէ Կարնեցի հայոց իւրեանց քաջ պաշտպանից: Այսօր նշանաւոր հայերից շատերը գալիս են իմանալու թէ ի՞րաւ է արդեօք այդ լուրը:

Հիւպատոսարանի թարգմանը, վերադառնալով երեկուայ տաճիկ հազարապետի մօտից, պատմում է որ խեղճ զինուորականը շատ ուրախացել է Կամսարականից շնորհակալութիւն ստանալով. «քսան» «ուերկու տարի է, ասել է նա, ես Օսմանեան տէրութեանը ջերմե» «ռանդ ծառայում եմ և ոչ մի անգամ շնորհակալութեան ար» «ժանի եղայ. այսպիսի տէրութիւն միթէ կարող է բարեկարգուիլ...»:

Լուր ստացանք որ անցեալ գիշեր, դարձեալ Սիւզուլի գիւղում, տաճիկ զոդերը կտուրը ծակելով մտել են դաթրջի Մկոյի տունը, բայց վերջինս զէնքով քշել է նոցա դուրս:

Սեպտ. 24:

Զարմանալի խառնուփնդրութիւն է այստեղի տաճիկական վարչութեան մէջ. դեռ ոչ մի դատարան չէ կազմակերպուել, ոչինչ դործ չէ տեսնվում: Յանցաւորները և առհասարակ բանտարկուածները մնում են քրէական դատարանի բացուելուն, որի նախագահը և անդամները դեռ չեն եկել Երզնկայից: Սակայն ներկայ եղող պաշտօնեայների մէջ մի կուսակցութիւն է կազմուել, և յայտնի կերպիւ ղէմ է դնում Մուսայ փաշայի այն ամէն կարգադրութեանց, որ յօգուտ քրիստոնէից է: Երեկեան օրը, ասում են, Մուսան մեծ անբաւականութիւն է ունեցել նահանգական խորհրդարանում չաջի-չիւսէյին փաշայի և Մուֆտիի հետ, որոնք յայտնի պաշտպան են հանդիսանում ամենամեղաւոր տաճիկներին, որոնց դատախազը քրիստոնէայ է: Մուսան բարկացած դուրս է եկել ժողովից և հեռագրել է Խամայիլ-փաշային, որի կրօնամոլութիւնը նմանապէս յայտնի է:

Երբ այսօր Մուսայ-փաշայի մօտ էի, սա չկարողացաւ պահել երեկուայ անցքը և դառը կերպիւ դանդատուեց իւր պաշտօնատարներու վրայ: «Աշխարհքիս վրայ, ասաց նա, հազիւ թէ կայ մի այլ

« Երկիր այնքան զեղեցիկ, այնքան հարուստ բերքերով, այնքան յա-
 « ջողակ յառաջադիմութեան համար, որքան Ասիական ճամկաստանը,
 « և սա այսօր այս դրութեան մէջ է միայն մարդիկ չունենալու պատ-
 « ճառաւ. ժողովուրդը լաւ ժողովուրդ է, մեր տաճիկ զինուորի նման
 « քաջ և դիմացկուն ես զինուոր չեմ տեսած— և ասա մարդ չու-
 « նինք, պաշտօնեայ չունինք, կառավարիչ չունինք և այդ պատ-
 « ճառով այսպիսի դրութեան մէջ ենք հիմայ: (Փոքր ինչ լուծիւնից
 « յետոյ) Ես չեմ հասկանում ինչու մեր նախարարները այնքան
 « ոյժ, ստակ, ժամանակ և մարդ վատնեցին Բումբէլայի վրայ՝ Ասիայի
 « այս պատուական զաւառները առանց ուշադրութեան թողնելով:
 « Ինձ մնար, ես Բումբէլան ու Բօլզարիան բոլորովին իրանց կոտորէի
 « ու բոլոր խելքս միտքս կտայի այս ասիական զաւառների բարե-
 « կարգման.....»

Երկար խօսեց նա իւր այս միտքը պաշտպանելու համար և
 վերջացրուց ակուսակալով և հառաչանքներով: Ինձ զարմացնում էր
 նորա հայրենասիրութիւնը և անկեղծ ցաւը դէպի Օսմանեան կա-
 ռավարութիւնը, որի հպատակութիւնը վայելում է նա ընդամենը
 13 տարի: Վերադիմելի մէջ կայ, ասացի ես, որ Միտհադը պիտի
 « վերադառնայ.....»

«— Միտհադը, պատասխանեց փաշան, ֆուստիար է աւելի,
 « քան թէ օգտակար. զոնէ մեր ներկայ դրութեան մէջ, երբ շինող
 « պէտք է և ոչ թէ քանդող, Միտհադը իւր յեղափոխութիւններ
 « բով պիտի նորանոր դժուարութիւններ ծաղիցնէր տէրութեան
 « համար.....» Զէ, մեզ Այի և Գուադներ պէտք են.....»

Եւ արդէն լսած էի որ Մուսայ-փաշան Միտհադի հակառակ
 կուսակցութիւնից է: Երբ պատրաստուեմ էի բաժանուել, փաշան հրա-
 չիրեց ինձ քիչ մի ևս նստել. «Ես ձեզ ամէնքիդ այնքան սիրեցի,
 « որ յատուկ միլիթարութիւն եմ ղգում, երբ անկեղծօրէն կարո-
 « ղացիլ եմ խօսք ու զրոյց անել ձեզ հետ...» Եւ նա նորից սկսեց
 դանդատուիլ, որ մարդ չունի:

Այդ միջոցին թիկնապահ սպայներից մէկը ներս եկաւ և յայտ-
 նեց փաշային, որ այս ինչ անուն գորապետը, որ Ռուսաստան ղերի է
 եղիլ և այժմ վերադարձել է, կամենում է ներկայանալ: Հրաման
 ստանալով, ներս մտաւ մի կմախք դարձած տաճիկ գորապետ ա-
 ռանց ձախ թևի և առանց մի աչքի: Աչքը և ձեռքը կորուցել էր
 նա այս վերջի պատերազմում: Մուսան ոտքի ելաւ, մօտեցաւ սպանեց

և արտասուեց. «ահա այսպիսի հայրենասէր մարդիկ ունինք, ասաց «փաշան ինձ դառնալով, իսկ աշխարհավար, կառավարիչ մարդիկ «չունինք...» Ապա սկսուեցաւ վերաւորում՝ զօրանելաւ պատմութիւնը, որին մեծ հետաքրքրութեամբ և արտասունք աչքին լսում էր փաշան...

Տուն վերադարձած ժամանակս մի տաճիկ ոստիկան, ծագեալ հագուստով՝ գաղտնաբար յայտնեց ինձ, որ եթէ իւրեան վարձատրեն, նա այս բոպէիս կը ներկայացնէ հիւպատոսարանը երեք ռուսի զինւորներ, որ փախած են մեր բանակից և այժմ քաղաքումն են: Իրաւ որ, կէս ժամից յետոյ, նա բերեց մեզ մօտ այդ փախստական ռուս զինւորներին. դոքա տաճիկի շորեր ունէին հագած և ֆէսերը գլխին ներին ծածկած: Երեքն էլ 20 կամ 22 տարեկան երիտասարդներ են Ռուսաստանի թաթարներից և պատերազմի սկզբներում զինուոր առնուած: Մի ամիս առաջ, երբ լսել են ռուսաց յետ քաշուելու լուրը, մոքերնին դրել են փախչել Տաճկաստան, ի հարկէ բոլորովին մնալու մաքով—ահա որքան մեծ բան է կրօնքը և կրօնական համակրութիւնը: Կարսի ռուսական բանակից փախչելով, Օթիի ճանապարհով հասել են նոքն Կարին, ուր պահուել են տեղացի տաճիկների տներում: Իսկ վերոյիշեալ ոստիկանութեան պաշտօնեայն, իւր մի քանի ռուսի վարձատրութեան համար, արհամարհեց կրօնական համակրութիւնը և ներկայացրեց նոցա մեզ, գուցէ անձանօթ լինելով զինուորական օրինաց խտուութեան պատերազմական ժամանակները: Վաղը առաւօտ մեր կօզակների և տաճկական սուլթանների հսկողութեան տակ այդ փախստական զինւորները կուղարկուին Կարս...

Սեպտ. 25.

Կամսարականը դեռ սենեակից չէ դուրս գալիս: Հասան-Ղաւ լայից լուր ստացանք, որ այնտեղի ղայմաղամբ (գանառապետը) վստէ վարվում բասենի հայերի հետ և պէտք եղած պաշտպանութիւնը չէ ցոյց տալիս: Այս մասին պ. Հազարապետեանի ձեռքով հաղորդուեցաւ Մուսային, որ խոստացել է պէտք եղածը տնօրինել:

Երգնկայից Իամայիլ-փաշան հեռազրեւ էր Կամսարականին, որ Բայազէթի ջարդի լուրը իւր համար նոր է և թէ պէտք եղածը արդէն տնօրինել է ու ինքն էլ վաղը ճանապարհ է ընկնում դէպի Կարին:

Սեպտ. 26.

Մանուկը լուր ստացանք որ այս օրերս Կովկասու Փոխարքայ Մեծ Խշխանը այցելելու է Կարսը և Սարաղամիշը, իսկ նախկին հիւ-

պատուս պ. Թբէրմիլէրը Բարձրագոյն հրամանով նշանակուել է Կարնոյ ընդհանուր հիւպատոս:

Կամսարականը կամեցաւ փոքրինչ պարտել և մենք միասին գնացինք քրիստոնէից թաղերը. հայ կանայք տներից դուրս են վազում և ուրախութեամբ մեր առաջ փառաբանում են Ստուծոյ, որ Կամսարականը ազատուել է հիւանդութիւնից և «թունաւորող Ալի էֆէնդիի երեսը սկսեցել» մենք ի հարկէ ծիծաղում ենք այդ պատմութիւնը լսելով, բայց որքան պիտի զարմանայ խեղճ Ալի էֆէնդին, որին ի զուր տեղը զըստարտում են: Երբ մտանք նեղ փողոցների մէկի մէջ, տեսանք մի տեղ բազմութիւն ժողոված: Մեզ տեսած ժամանակ քանի մի հայ կանայք և մի ծերունի մարդ վազեցին ու Կամսարականի ոտքերը ընկան «ոտացդ մեռնիմ, օգնէ...»: Նոցա բացազանչութիւններից բան չէր խմացուիլ և ահա եկանք մենք այն տունը, որի առաջ ժողովուել էր ամբոխը: Ներսը գտանք մենք քանի մի տաճիկ ոստիկաններ և թաղապետին: Գործի էութիւնն այն է որ վերջի երկու ամսուայ մէջ, միս քիչ ծախելու պատճառով, քաղաքիս մէջ ամենեւին ճարպ (ճրաքու) չէ գտնուում և ճարպի մամը շատ սուղացել է, որ աղքատ գերդաստանների համար շատ զգալի է. քանի մի մարդիկ եղած ճարպը առել ժողովել են ու սպասում են աւելի թանկանալուն: Քաղաքային վարչութեան հրամանով, ոստիկանները, զաղտնի խուղարկութեամբ, քանի մի տեղ գտել են այդպիսի պաշարներ և այժմ ստիպում են տէրերին տանել փողոց և աէրութեան նշանակած դնով ծախել: Մի այդպիսի պաշար ճարպի գտել են ոստիկանները յիշեալ ծերունի հայի տանը և հիմայ, սայլը բերել, բարձում են, որ տանեն փողոց ծախելու, ստակը խոստանալով տալ տիրոջը: Բայց ծերունին, իւր կինը, հարսները և աղջիկները մինչև այն աստիճանի ընդդիմանում են ոստիկաններին, որ պատրաստ են մեռնել, քան թէ ճարպը տալ: Կամսարականը ոստիկանների առնունքը նշանակեց և հրամայեց որ ճարպը տանեն ու ծախեն, միայն թէ ստակը լրիւ տան տիրոջը, որին պատուիրեց իւր ապրանքի հետ դնալ: Միևնոյն ժամանակը պ. Հազարապետեանին ուղարկեց վալի—վէբիլ Հաջի—Հիւսէյին փաշայից խնդրելու, որ ծախած ճարպի գինը հրամայէ անպատճառ տալ տիրոջը:

Հազիւ այս փողոցից անցանք միւս փողոցը, որ մի այլ կին վազեց մեր առաջ և յայանեց, որ կէս ժամ առաջ երկու տաճիկ զինուոր իւր կարպետը դռան առաջից դրոպեցել են: Երբ Կամսարա-

կանը պատուիրեց կնոջը, որ դայ հիւպատոսարան, ուր տեղից իւրեան մարդ կուտան, որ զնայ տաճկաց վարչութեանը և գողերը զանել տայ, խեղճ կինը փոքրինչ մտածեց ու ապա հրաժարուեցաւ գողերը փնտրել, յայտնելով իւր վախը, որ յետոյ վրէժխնդիր լինելով կամ իւրեան կսպանեն և կամ տունը կայրեն...:

Սեպտ. 27.

Կարպետ կորցնող կինը եկաւ առաւօտ ու յայտնեց, որ զիշերս տաճիկ զինուորը բերել է իւր կարպետը, վերադարձրել, և յանդիմանել է նորան, թէ չէ ամաչում մէկ կարպետի համար դիմում է ուռւաց կամսարա կանին: Այստեղ թէ հայք, թէ տաճիկները դեռ ևս կարծում են որ Կամսարական բառը ոչ թէ ազգանուն է, այլ պաշտօնի անուն: Ինչ և իցէ, դուրս է գալիս որ կարպետ գողացող զինուորին լուր են տուել կնոջ մեզ գանգատուելու մասին և նա իւր վախից շտապել է վերադարձնել յափշտակածը:

Կարպետի պատմութիւնից յետոյ այսօր հերթը եկաւ ճարպին: Հաջի Հէւսէյին փաշան ուղարկել էր ոստիկանութեան վերատեսչին (պա-բէյ) ներողութիւն խնդրելու Կամսարականից երեկուայ ճարպի գործի մասին և իւր յատուկ շնորհակալքը յայտնելու, որ նա չէ ձանձրացել փաշային անմիջապէս հաղորդելու տեսած անօրէնութիւնը (?), և վերջապէս խնդրում է այսուհետեւ ևս անպակաս անէ իւր հսկողութիւնը և խնամքը և ամէն բան հաղորդէ իւրեան: Գալով ճարպին՝ երբ փաշային յայտնում են ոստիկանները Կամսարականի պատուէրների մասին և յետոյ նոյնը խմանում է նա մեր ուղարկած մարդուց, Հաջի Հիւսէյինը, չզիտեմ ի՞նչու, պատժում է ոստիկաններին և ճարպը, փոխանակ փողոցում ծախելու, ամբողջութեամբ վերադարձնում է տիրոջը—ծերունի հային: Կամսարականը երկար ու բարակ բացատրում էր ոստիկանութեան վերատեսչին, որ, ընդհակառակը, հասարակութեան օգտի համար իրաւունք է այդ տեսակ ապրանքների և պաշարների ծախիլը և այլն:

Այսպէս ահա ծերունի փաշան կարպետ գողացող զինուորից աւելի է վախում...:

Սեպտ. 28.

Դեռ ևս յունիս ամսին, երբ ոռւսաց վարչութիւնը ժողովում էր քաղաքիս տաճկաց մօտ գտնուած զէնքը, մի օր տեղեկութիւն ստացուեցաւ, որ այս ինչ մզկիթի մօլան ամէն անգամ ոռւսաց հակառակ քարոզող թիւններ է անում և թէ նոյն իսկ մզկիթի մէջ

մեծ քանակութեամբ զէնք ունէ պահած: Մի առաւօտ մեր ոստիկանութիւնը վրայ հասաւ մոլսութեանների կրքերը զրգուող քարոյին, բանտարկեց մօլային և մօտ 150 հրացան դուրս բերաւ մզկիթից: Այնուհետեւ, զենեքալ Ղազարեւի հրամանաւ, այդ մօլան, որ ինքն ըստ ինքեան նշանաւոր անձն էր Կարնոյ մէջ, կոպակներով շրջապատած ուղարկուեցաւ Կարս և այնտեղից, կարծեմ, Ալէքսանդրապօլի բերդը: Մոլսութեանների վրայ այդ բանը շատ մեծ տպաւորութիւն գործեց: Քանի մի օր թէ տաճիկները և թէ քրիստոնեայք ռուսաց «Միբիրի» մասին երկար ու բարակ պատմութիւններ էին անում: Վերջապէս գնացին այստեղից ռուսները և մօլան չը դիտեմ թէ ուր մնաց: Այսօր յանկարծ Մուսայ-փաշան մի բարեկամական նամակ է գրում Կամսարականին և շատ աղաչում, որ բարեխօսէ Ղազարեւի առաջ յիշեալ մօլային Կարին վերադարձնելու մասին: Կամսարականը խօսք տուեց Մուսային, որ իւր ցանկութիւնը կը կատարէ և հեռագրեց այս մասին Կարս:

Երեկոյեան դէմ գրաւոր հրաւեր ստացանք Մուսայ փաշայից վաղը իրիկուն իւր մօտ ճաշելու. հրաւիրուած են հիւպատոսարանիս բոլոր պաշտօնեայները: Պատմում են, որ Պօլսից յատուկ պատուէր կայ մի այդպիսի հանդիսաւոր ճաշ տալու մեզ, բայց որպէս զի այդ դիտաւորութիւնը յայտնի չերեւայ — հրաւիրել և միւս տէրութեանց ներկայացուցիչներին: Միւսոյն ժամանակ հրամայած են՝ աշխատել ամէն կերպ թէ մեր, թէ իւրեանց քրիստոնեայ հպատակների համակրութիւնը և սէրը գրաւել:

Ճամարիսն ասեմ, ամենքս շատ հետաքրքիր ենք տեսնելու վաղուան մեզ արուելքը հրաւերքը...:

Սեպտ. 29.

Մուսան իւր թիկնապահներից մէկին առաւօտը վաղ ուղարկել էր մեզ բերանացի կրկնելու այսօրուայ հրաւերքը: Երեւի վախում են որ մոռանանք, իսկ ես անհամբեր սպասում եմ երեկոյեան եօթը ժամին: Կէսօրի ժամանակները եկաւ ոստիկանութեան վերատեսուչը և յայտնեց որ փաշան խնդրում է մեզ առանց պատուազրկման շնորհ բերել և թէ ուրախ կլինի տեսնել մեզ ընտանեբար: Այնուամենայնիւ, մեր մէջ վաշտիկներ լինել պատուազրկեատով:

Երեկոյեան ժամը եօթից տասն րոպէ պակաս մենք ամենահանդիսաւոր կերպիւ ելանք մեր տանից: Երկու ձիաւոր զաւաս և չորս ծառայ, մեծամեծ լապտերները ձեռքին, առաջնորդում էին մեզ:

խակ տասը հոգի զինւորուած ձիաւոր կողակներ հետեւում էին մեր ետեւից: Հազիւ քանի մի քայլ արեցինք, ահա մի ձիաւոր տաճիկ սպայ շտապաւ հասնում է մեզ և յայտնում, որ սպասում են ու նորից վազացնում ձին հաղորդելու ում պէտքն է՝ թէ զայն կեն: Կէս ճանապարհը աւելի էինք անցել, երբ քանի մի ուրիշ սպայք նորից դիմաւորեցին մեզ, նորա ևս զայն էին իմանալու թէ ի՞նչու ուշացանք: Ծիծաղելի էր տեսնելը, երբ մենք շտապացրինք մեր ձիաները ու տաճիկ զօրականները ոտքով վազում էին մեր առաջ: Երբ մօտեցանք Սարայ անունով մեծ շինութեանը, ուր բնակւում է Մուսան և ուր պատրաստած էր ճաշը, ռստիկանները յետ մղեցին ամբողջը, երկու կարգ շարուած զինւորները մեզ «սալամ» տուեցին, իսկ բակի մէջ կայնած զինւորական երաժիշաները թնդացրին օդը իւրեանց երաժշտութեամբ: Ոստիկանութեան վերատեսուչը և երկու թիկնապահ — սպայք դիմաւորեցին մեզ սկզբում և կամսարականին թեւերից վեր քաշելով, իբրև մի վեհափառի, բարձրացուցին լայն տանգուխների վրայից: Ծայրին սպասում էր մեզ Ալի էֆէնդին, որ առաջնորդեց մեզ դահլիճը, այստեղ Մուսան սիրով ընդունեց մեզ և մինչև անգամ պարզութեամբ հարցրեց «Չանըմ, ինչո՞ւ այսպէս «ուշացաք» վախեցայ թէ մի անսպասելի արգելք չլինի պատահած.....»: Միևնոյն հարցը առաջարկեց ինձ յետոյ Յարութիւն եւ պիսկոպոսը, իրաւ սր մենք ամբողջ կէս ժամ ուշացել էինք, որ առիթ էր տուել վաղուց ժողովուած հանդիսականներին տեսակ տեսակ մեկնութիւններ տալու: Քանի մի րոպէ հանգիստ առնելուց յետոյ, Մուսան հրաւիրեց ամէնքիս դրացի սննեակր, ուր պատրաստուած էր փառաւոր նախաճաշիկ տեսակ տեսակ օղիներով: Այստեղից անցանք այն լայն և ձիգ սրահը, ուր ամենայն շքեղութեամբ սեղան էր բացուած: Երբ մտաբերում էինք, թէ մեզ հրաւիրողները տաճիկին և մենք վերջապէս կարին ենք գտնվում, ուր տասը մարդու եւրոպական ճաշակի սեղան պատրաստելը դժուար է, — չէինք կարող չզարմանալ այսօրուայ այն պատրաստութեան վրայ: Մօտ հարկը հոգի սեղան նստեցան, ամէնքի համար: Թուղթերի վրայ դրած էր ազդանունը և նշանակած թէ ով որ տեղ պիտի նստի: Ինքը Մուսան նստեց մէջ տեղը, աջ կողմը կամսարականը, ձախ կողմը Ֆրանսիացոյ հիւպատոսը, կամսարականի մօտ Յարութիւն եպիսկոպոսը, ապա հայ և տաճիկ էֆէնդիներ, իսկ սոցա վերջը երկու մօլայք: Մուֆտին չկար: Ֆրանսիացոյ հիւպատոսից ցած նստած էի

եւ, ապա ոստիկանութեան վերատեսուչը, յետոյ զինւորական զլխաւոր բժիշկը և այլն: Մուսայի զիմացը նստած էր Հաջի Հիւսէյին փաշան, աջ կողմը պարսից հիւպատոսը, Ալի էֆէնդին և մեր պաշտօնեայք՝ Եանուշը, Հապարապետեանը և Զարաֆանկոն: Իսկ ձախ կողմը՝ Տերունի Բէսուլ-փաշան, յետոյ Մելքիսեդէկ եպիսկոպոսը և այլք: Յուսաց քահանան և միսոր Վօլլը բացակայ էին: Ամէն երկու երեք հոգւոյ համար մի ծառայ կար, մաքուր հագնուած և սպիտակ ձեռնոցներով: Ուրախ և սրբզ կերպիւ սկսուեցաւ հացկերոյթը, ամէնքը խօսում էին, ծիծաղում, խմում և զուարճանում առանց միմեանցից քաշուելու: Տասնութօթը տեսակ կերակուր տուին հետևեալ կարգով 1.) ապուր իւր սլարազայքով, 2.) մի տեսակ բազուկ ձուածեղով, 3.) հաւեղէն խորոված, 4.) քաղցր խմորեղէն, 5.) մի այլ տեսակ բազուկ, 6.) ձուկը խորոված, 7.) մաքարոնի ձուածեղով, 8.) ամբողջ դառը խորոված և փորը փլաւով լքցրած, 9.) քաղցր խմորեղէն, 10.) մի բան, որի ինչ լինելը ոչ ոք մեղանից չը հասկացաւ, բայց շատ համեղ պատրաստած, 11.) տանձը և խնձորը շաքարի մէջ եփած. 12.) ամենաընտիր եփած փլաւ քաղցրեղէնով, 13.) վայրի թռչուններ խորոված, 14.) ծեծած միս խորոված (կաթէթ), 15.) խմորեղէն քաղցր, 16.) կրէմ, 17.) շաքարէ հաց և ապա պտուղներ՝ խաղող, դեղձ, տանձ, խնձոր, փորսուղալ, սեխ և ձմերուկ: Այս բոլորը տեսց չորս ժամ: Թէև կերակուրները մէկ մէկ էին բերում և չգիտէինք թէ երբ է լինելու վերջը, այնու ամենայնիւ անկարելի էր ի հարկէ ամէնից ճաշակել. դորա համար Տերունի Բէսուլ-փաշայի ակնորժակը ունենալու էր, որ ամէն տեսակից առատ առատ լքցնում էր իւր թաբալը և մինչդեռ ուրիշները երկար ու բարակ ճառեր էին ասում, նա զլուխը կախած ուտում էր: Նրբեմն երբեմն Բէսուլը, առանց քաշուելու, բերանից անքաղաքավարի ձայներ էր արձակում, որից յետոյ ամէն անգամ իւր դրացի Հաջի Հիւսէյինը պարտականութիւն էր համարում բարձրաձայն կրկնելու «մարտողական լինի»: Տաճկաց այս սովորութիւնը Վարնոյ մեր հայերի մէջ էլ շատ գործածական է: Դանակ, պատառաքաղ Բէսուլը չէր դործածում և իւր մատները նախ լեզուով էր մաքրում, ապա իւր սեպհական կապտազոյն թաշկինակով: Այս նահապետ տաճիկը սեղանի ժամանակ մի զուլաթ կտորեց, մի անգամ փլաւով լեզը թաբալը ցած նետեց անզգուշութեամբ և վերջապէս աջակողմի դրացոց ամբողջ հացը գողացաւ, կերաւ: Խեղճ Հաջի Հիւսէյին փաշան, որ

առանց այդ էլ ողորմելի է, այժմ նահատակվում էր զբացւոյ ձեռքից, բայց Բէսուլի ձախակողմեանը— Մօնսինեօր Մեղքսէդէկը ամենայն զգուշութեամբ հեռուէր նստել շատակեր փաշայից և հեռացրել էր նորանից իւր թաբախը, հացը և դաւաթները: Ինձ աւելի այն զարմացրեց, որ Բէսուլը ոչ միայն գինի չը խմեց, այլ և շարքաթին ձեռքը չը տոռեց և ոչ շամպանիայ կամեցաւ: «Ինչպէս պիտի մարսէր այս զիշեր առանց զինու» անդադար կրկնում էր ինձ գաղղիացի կատանին և փոխարէն անդադար լքցնում էր իւր և իմ բաժակը խարբերդու գեղեցիկ զինով: Սեղանի վրայ առատօրէն շարուած էին երկու տեսակ խարբերդու գինի, մէկօկ, շատոյ-լաֆիտ, մադերայ, խերէս, էլ, պօրտէր և Վիէնայի գարեջուր: Իսկ շամպանեան հինգերորդ կերակուրից սկսուելով շարունակուեց մինչև վերջը: Սրահի ծայրում կանգնած էր զննորական երաժշտութեան երկրորդ խումբը, մօտ 60 հոգիից բաղկացած, որ բոլոր ժամանակ տաճիկերէն և եւրոպական եղանակներ էր ածում, իսկ իմ գրացի ալաբէյն և տաճիկ սպայներից մի քանիսը, շուտով զինոյնալով, բարձր ձայնով երգում էին երաժշտութեան հետ Մինչդեռ ներկայ զոնուող տաճիկները անխորաբար խմում էին ամեն տեսակ զինիներից, ինքը Մուսան, ներդամութեամբ նայելով նոցա վրայ, կամ շարքաթ էր խմում կամ շամպանիայ: Սորա օրինակին հետևեցան պարսից հիւպատոսը, Հաջի Հիւսէյին փաշան և սեղանի ծայրին նստող երկու մօլլաները: Այլ էֆէնդին զինու վերաբերութեամբ իւրեան չէր զրկում և մեր Եանուշն հետ մի քսան անգամ միմեանց կենացը խմեցին տեսակ տեսակ զինիներով: Միմեանց լեզուն չը հասկանալով, դոցա սէրը այնքան շատացաւ, որ մինչև անդամ պաքուեցան սեղանի վրայ....: Այլ էֆէնդին ըմպելիքների դոլորշից կասեա թէ մոռացաւ իւր ստեղծութիւնը դէպի ռուսները: Իսկ պ. Եանուշը, որ սկզբում Այլի հետ ամէն պազուելուց յետոյ ռուսերէն փնթփնթում էր «ужасный и подлый» (շատ անախտան) վերջը արդէն կոչում էր «очень хороший человек» (շատ լաւ մարդ):

Մեր կամսարականը, որ ճառեր խօսելու մասին շատ շնորհալի մարդ է, սեղանի ժամանակ, հէնց որ երրորդ կերակուրը— խորոված հաւը բերին, կարծեց թէ մեր սովորութեամբ ճաշկերոյթը վերջանալուն մօտ է և այդ պատճառաւ կամեցաւ կենացների առաջարկել, որովհետև նա այսօր շատ պատրաստուած էր խօսելու....: Նրխտասարդ մարդ, փառաւոր զրութիւն, ճարտար լեզու... ինչո՞ւ չը ազդել տղէտ

տաճիկների վրայ...: Կամսարականը պատրաստուել էր, դարձեալ մեր սովորութեամբ, իւր կենացները վեհափառ սուրբանից սկսել, բայց շատ լաւ տրաւ, որ այս մասին խորհրդակցեց Մուսայի հետ. փաշան փնթփնթաց Կամսարականի ականջում, որ իւրեանց մէջ չէ ընդունուած կայսերաց կենաց համար բարեմաղթել հացի ժամանակ...: Երբ հինգերորդ կերակուրից յետոյ լցուեցան բաժակները շամպանիայով, Կամսարականը ոտքի ելաւ և իւր թուրքերէնով, Մուսային այնպէս նկարագրեց, որ մինչև անգամ Բէսուլ փաշան շտապեց դռնէն սրբել և քանի մի բոպէ առանց բան ուտելու լսել տեղած գովաբանութիւնները: Մուսան նախ ռուսերէն, ապա տաճիկերէն ոչ պակաս նոյն ձևով պատասխանեց Կամսարականի կենացը խմելով: Այնուհետև անթիւ եղան կենացները: Սկսած մեր Լազրեակց և նոյա Խամայիլ փաշայից, մինչև Կարնոյ հասարակութեան, եղբայրական սիրոյ և այն և այլն. ամէն բանի համար խմուեցաւ: Նախկոպոսները անգամ բարեկամացան մօլլաների հետ...:

Վերջապէս ելանք սեղանից և ցրուեցանք դահլիճների մէջ: Եւրոպական և տաճիկական ձև եփած սուրճը և ծխախոտը առատապէս բաժանուում էր հիւրերին: Երաժշտութեան վերատեսուչ տաճիկ սպայն, որ ազատամիտ—ալաֆրանկայ լինելով, պակաս չէր մեղանից զինեմնութեան մէջ և որ մինչև անգամ իբրև թէ գաղտնի, քանի մի շէշ զինի գողցաւ սեղանից և տարաւ իւր երաժիշտ զինուորներին, այժմ հրամայեց նուազել «la belle Helène» և «madame Angot» և այնուհետև ամենայն ինչ կատարեալ էր...: Սուրճից յետոյ տուեցին սպողապալի, ապա քանի մի ժամանակից յետոյ թէյ: Աէս զիշերը անց էր որ մենք դարձանք տուն, նոյնպէս հանդիսաւոր կերպով, ինչպէս որ եկանք:

Սեպտ. 30.

Որքան մեծ էր մեզ վրայ ունեցած տպաւորութիւնը երեկուայ հացիկերոյթի ժամանակ տաճկաց մէջ ցոյց տուած սէրն ու քաղաքավարութիւնը, այնքան ցաւալի է այսօր մի իրողութիւն, որի երեկուան տպաւորութեան հետ հաշտեցնել անկարելի է: Մուշիր Խամայիլ փաշան, որ քանի մի օր առաջ Նրզնկայից դուրս էր եկել, երեկեան օրը, դեռ ևս առաւօտեան ժամանակ հասել է Ելիջայ գիւղը, քաղաքիցս մօտ 3 ժամ ճանապարհ հեռու, և ուրեմն մինչև ճաշ կարող էր մտնել քաղաք: Բայց իւրեան զիմաւորող Ալի-էֆէնտիից և շատ ուրիշ անձերից, որոնք շտապել էին երեկեան օրը ա-

առջ երթալու, տեղեկանալով, որ Պօլսից պատուիրած ճաշը այն օրն է նշանակած (որովհետև, ինչպէս լսեցինք, յետաձգուել էր Կամսարականի հիւանդութեան պատճառով), չէ կամենում ներկայ լինել և «գեաւորներին» զինի խմելը տեսնել, ու հրամայում է իւր քաղաք մտնելը յետաձգել այսօրուան, իսկ դիմաւորողներին — դառնալ քաղաք ու ներկայ լինել ճաշին, ապա առաւօտը զալ իւր առաջ:

Մենք շատ ենք լսած Խամայիլե կրօնամոլութեան մասին, բայց այս աստիճանի լինելն չէինք կարծում: Վախում ենք, որ սորա հետ նոյն մտերմական յարաբերութիւնները չպահենք, որ ունինք Մուսայի հետ: Այնու ամենայնիւ, որովհետև այսօր կէսօրին հանդիսաւոր մուտք ունի Մուշերը, Կամսարականը առաւօտից ուղարկեց դիմաւորելու իւրեան մեր հիւպատոսարանի կողմից պ. Ե. Հազարապետեանին չորս հատ կողակ և մի զաւաս հետը: Ժամի մէկն էր, որ որոտացին թնդանօթները — ասել է թէ Խամայիլը մտաւ քաղաք: Մենք չը զնացինք հանդէսը տեսնելու, բայց ասում են, որ բաւականի փառաւոր է եղել. մանաւանդ տաճիկների ուրախութեանը չափ չկար, այն ինչ հայ վաճառականներից և արհեստաւորներից ոչ որ զոցեց իւր խանութը, ոչ որ զնացել էր առաջ, բացի էջէնդիկներից և եպիսկոպոսներից: Ի պատիւ Մուշերի գալստեան մեր և զաղղեացւոց հիւպատոսական դրոշակները բացուեցան: Պ. Ե. Հազարապետեանը թողնուած յետ եկաւ և պատմեց, որ քաղաքի դուռներից կէս ժամուայ ճանապարհ առաջ երթալով, դիմաւորել է Խամայիլին, վերջէնս խիղիւ կառքից ցած է եկել, լսել նորա ասածը և շատ շնորհակալ եղել: Այս անհամբեր ցանկանում եմ անձամբ ծանօթանալ Կամսարական էջէնդիի հետ, որի մասին այնքան շատ գովեստներ լսած եմ ասել է փաշան: Երեկոյեան դէմ քանի մի նշանաւոր հայերի հետ տեսնուելով, տեղեկացայ, որ երբ Մուշերը հասել է տուն և այնտեղ ցարութիւն եպիսկոպոսը ճառ է ասել, շնորհաւորելով իւր գալուստը, Խամայիլը պատասխանել է «վեհափառ « Մուլթանի հրամանը կատարելով, թէև ստիպուեցայ ես ընդունել « այս պաշտօնը, բայց շատ ծանր է դա ինձ համար մանաւանդ ներս « կայ ժամանակներում, որովհետև ես անձամբ գիտեմ, թէ որքան « նեղութիւններ կրեցիք այս մօտիկ անցեալում դուք, Կարնեցիք, և « որքան զոհաբերութիւններ եղան ձեր կողմից, իսկ ես թող եմ « համարում ինձ ձեր վէրքերը շուտով բուժել, ձեզ կատարելապէս

« բաղդաւոր տեսնել: Աղօթեցէք ինձ համար...»: Յարութիւն եւ պիսկոպոսը պատասխանում է, որ ժողովուրդի վստահութիւնը իւր վրայ մեծ է այսպիսի նեղ ժամանակին, մանաւանդ այն պատճառով, որ փաշան անձամբ ծանօթ է արդէն նոցա ամէն կարօտների հետ և ուրեմն ժամանակի կորուստ չպէտք է լինի ամէն ինչ նոր ի նորոյ ուսումնասիրելու...:

Այնուհետև Մուշիքը բարեհաճել է մէկ առ մէկ խօսելու և դրութիւնը հարցնելու արդէն իւրեան ծանօթ ներկայ գտնող մեր հայ երևելներին: Յարութիւն էֆէնդի Բաստուրմաճեանին ասել է իսմայիլը հեզնական կերպիւ.

— Յարութիւն էֆէնդի, ի՞նչ է պատճառը որ այդպէս զեւրացել ես:

Վերջինս զիտենալով, որ իւր մասին ամէն ինչ մանրամասնաբար և թշնամարար հաղորդած են փաշային պատասխանել է՝ — Ռուսների հետ շատ զինի խմեցի. այն է պատճառը:

Մուշիքին հաճելի է թուացել Բաստուրմաճեանի պատասխանը և շատ ծիծաղել է...:

(Շարունակելի)

Ա. ԵՐԻՅԵԱՆ

ՍԻՐՈՅ ԶՈՀԵՐ

Լըճի մէջ նաւակը
Մեղմ հողմով կը տանի,
Նորա մէջ նըստած է
Սիրահար պատանի:

Պատանին ձեռքն ունի
Կիւթարայ ու կերգէ,
Իսկ քամին կը փախցնու
Նաւակը եզերքէ:

Լըճակի մէջը կայ
Քարաշէն մի ամրոց,
Սիրուհւոյ բնակարան
Հանապազ փակ ու զոց:

Պատանւոյ նաւակը
Դէպ ամրոց կը վազէր,
Ուր նորա անձկալին
Սրտատրուի կը սպասէր:

Մեղմ հողմը աւելի,
Աւելի սաստկացաւ,
Երկինքը թուխտ պատեց,
Փոթորիկ բարձրացաւ:

Ալեքի լեռները
Գոռալով կը ծըփան,
Պատանին աներկիւղ
Կը նուազէ կիւթարան:

Լուսինը ամպերու
Տակերէն երևցաւ,
Սոսկալն աղէտի
Պատկերը բացուեցաւ:

Կէս ճամբուն ալեքը
Նաւակին խփուեցան,
Նաւակը փըշեցին,
Յոյս չեկայ փրկութեան:

Պատանին աչքերը
Լուսնեակին բարձրացուց,
Կիւթարի լարերը
Նա ուժգին հնչեցուց:

«Տար վերջին խօսքերը
«Անձկալույս, ո՛վ լուսին,
«Թէ քաղցրիկ անունըդ
«Յիշելով կը մեռնիմ:

Դադրեցաւ փոթորիկ,
Ու ալիք տառակեցան,
Ջրրի վրայ կըտորաանք
Նաւակի երեցան:

Արուհին սրտատրոփ,
Նայեցաւ լըծակին,
Հասկացաւ դառնութիւն
Իւր անբաղդ վիճակին:

«Իրարմէ բաժնեցին
«Մեզ աշխարհ և այս կեանք,
«Գէթ մահով այսուհետ
«Ջրրի տակ միանանք:»

Ասաց և աղաղակ
Բարձրացուց նա ուժղին,
Գլորվեց, զոհ եղաւ
Անկուշտում ծովակին:

Գրեցի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

ԳԱՄԱՌ—ՔԱԹԻՊԱ
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի
Եւ քեզի քեզի:

ՄԻ ԼԵՀԱՑԻ ՍԱՎՕՆԱՐՈՒՄ

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ՎԱԼՈՒԱ, ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ

Վերանորոգութիւնը շատ աննշան ազդեցութիւն ունեցաւ Լեհաստանի ապագայ բախտի վրայ, որովհետեւ նա ոչ այլ ինչ էր՝ եթէ ոչ մի օտարամուտ նորաձեւութիւն որ ընդունեցին միայն մի քանի անհաստատ և ամէն տեսակ նորութիւններ սիրող անձինք։ Եւ արդարեւ, յետաշրջութեան ոգին ինչպէս կարող էր ծնունդ առնել այնտեղ ուր կաթոլիկան կրօնն անգամ դեռ այն կէտին չէր հասել որ իւր իշխանութիւնը տարածէր ամբողջ երկրի վրայ։ Յիւրաքանչեւ, զուր կը լինէր որոնել մի ուրիշ երկիր որ իւր պատմութեան այս կամ այն շրջանում այնքան կրօնական դաւանութիւններ ներկայացնում լինէր՝ որքան ներկայացնում էին սակաւին տասնվեցերորդ դարում Լեհաստանի հասարակապետութեան ընդարձակ երկրները։ Հիւսիսային կողմը, Պալտիկ ծովի սահմանների վրայ, Սամոյետիայի և Լիթվանիայի շուրջը գտնուող երկրների կիսավայրերի բնակիչները, որոնք դեռ միտութիւնը չէին ընդունել, իրանց անտառների խորքում պահպանում էին ամենակոպիտ հեթանոսութեան սովորութիւնները, կրակի պաշտօնը, հարիւրեզնեան զոհաբերութիւնները, պտուղների և կենդանիների նուէրները, միով բանիւ այն բոլոր ծեսերը որոնցով նախնական ժողովուրդները միշտ աշխատել են բնութեան անտեսանելի ոյժերը հաշտեցնել։ Ուրիշ տեղ, Վոլինիայի կողմերում, մի քանի թաթար ցեղեր, որոնք իրանց բնակութիւնը այնտեղ էին հաստատել, պահպանում էին ամբողջապէս Ղուրանի պատուէրները։ Թաւրուզի օրէնքը, իւր կողմից, ոչ մի երկրում այնքան շատ հետևողներ չունէր որքան Լեհաստանում։ Կատարեալ աղատութիւն վայելելով կրօնի վերաբերմամբ, հրէաները ցրուած էին ամբողջ հասարակապետութեան վրայ։

¹⁾ Շարունակութիւն. տես «Փորձի» Ա, համար. 1879 թ.

Բայց մի կրօնական դաւանութիւն կար որ հասարակապետութեան հպատակների ամենանշանաւոր մասը կաթողիկոսութիւնից հեռու էր պահում: այդ յունական դաւանութիւնն էր: Բոլոր ռուսինեան նահանգները, առանց բացառութեան, լիթուանեան նահանգների մի մասը և մինչև անգամ այն նահանգներից մի քանիսը որոնք բուն Ղեհաստանի մասն էին կազմում, յունաց եկեղեցու հետևողներ էին: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, իւր «Կաթողիքների» միջնորդութեամբ, հոգևոր գերիշխանութիւնը վարում էր այնտեղ բոլորովին այնպէս ինչպէս որ կաթողիկ եպիսկոպոսները, պապի անունով, իրանց իշխանութիւնը գործ էին դնում երկրի մնացած մեծագոյն կէսի վրայ: Հասկանալի է որ մի այսպիսի կրօնական երկպառակութիւն ներքին դժտութիւնների անվերջ աղբիւր պիտի դառնար. նա անդադար ընդհատում էր ամենակարեւոր գործերի ընթացքը՝ շարունակ իրարու հակառակ շահեր դէմ յանդիման դնելով: Աւելի վտանգաւորն այն էր որ այս դրութիւնը միջոց էր տալիս ռուսներին իրանց կրօնական կարծիքները տարածելու և հռոմէական ազդեցութիւնը թուլացնելու յօդուտ պարզ քաղաքական շահերի, որոնց յաղթութիւնը, լոկ երկու երկրների դրացի լինելովը, կարող էր վտանգի մէջ դնել նոյն իսկ հասարակապետութեան անկախութիւնը: Զուր, Եւգինէոս Դ-ի 1438ին Ֆիօրէնցայում գումարած ժողովը, Յովհաննէս Զ Բիւզանդացու համաձայնութեամբ, ընդունել և հրատարակել էր երկու եկեղեցիների միաբանութիւնը. Մոսկուայի մեծ իշխանների փառասիրութիւնը յաջողեցաւ շուտով կործանել այս խաղաղասիրական և միաբանական գործը. տասնվեցերորդ դարու սկզբում միաբանութիւնը խորտակուել էր: Հարկ էր վերստին հաստատել այդ միաբանութիւնը. պէտք էր ամէն միջոց գործ դնել նորոգելու այն սրբազան կապերը և իրարու հետ հաշտեցնելու տարբեր ժողովուրդներ որոնց պատմութիւնը վիճակել էր միեւնոյն կառավարութեան ներքոյ ապրելու: Կրօնական շահերը և քաղաքականութեան պիտոյքները հաւասարապէս պահանջում էին այդ բանը անել:

Ահա այս կրօնական միանդամայն և քաղաքական գործին նուիրեց Սկարզան իւր կեանքի ամենամեծ մասը: Հետզհետէ բանադատ, աստուածաբան, քաղաքական մատենագիր և քարոզիչ լինելով, նա պատերազմեցաւ զրջով և խօսքով երկու եկեղեցիների միաբանութիւնը անխախտ պահպանելու համար: Նորա բոլոր ջանքերի նպատակն էր կրօնական միաբանութիւն հաստատել մի տեղութեան մէջ

որ արդէն այնքան զգտութիւնների ու անհամաձայնութիւնների տար-
րեր էր պարունակում: Նա իրաւամբ մտածում էր այդ ընթացքով
թէ եկեղեցուն և թէ իւր երկրին ծառայութիւն մատուցանել: Նա
յոյս ունէր, ինչպէս որ Բոսիւէն ասում է Անգլիայի թագուհու վրայ
խօսելով, «Աստուծոյ համար հաւատացեալներ պահպանել և թա-
գաւորի համար հպատակներ պատրաստել»: Ինչ որ էլ եղած լինի
նորա ջանքերի հետեանքը այս կողմից և որքան էլ խախտւած գործ
համարուած լինի մեր քարոզչի աշխատանքով Բրէստում սահմա-
նուած միաբանութիւնը, այնու ամենայնիւ նորա այս առիթով յանձն
առած տեսակ տեսակ աշխատութիւնները այսօր իսկ անհերքելի կեր-
պով ապացուցանում են նորա բազմակողմանի ընդունակութիւնները,
խորին հմտութիւնը, միանգամայն և հայեացքների ճշտութիւնը և
զգացմունքների անկեղծութիւնը:

Եկեղեցու և պետութեան բաժանումը սկզբունքով ընդունուած
էր այդ ժամանակից, և Ստեփան Բատորի թագաւորը բարձրաձայն
յայտնեց այն անձանց որոնք կամենում էին խառնել նորան կրօնա-
կան խնդիրների մէջ, թէ ինքը դիտաւորութիւն չունի մարդկանց
խղճմունքի վրայ բռնանալ, աւելացնենք որ եթէ կամենար էլ, չպիտի
կարողանար յաջողել:

Լեհաստանի եպիսկոպոսապետը զուր հակառակեցաւ որ բողո-
քականներին նոյն իրաւունքը չտրուի որ փոքր ինչ յետոյ, Ֆրան-
սիայում, շնորհուեցաւ նոցա Նանտի հռչակաւոր հրովարտակով,
այսինքն պետութեան մէջ ուրիշ պետութիւն կազմելու անտեղի ար-
տօնութիւնը, նոքա ամէն մի քաղաքացու անձնական ձայնին տրուած
նշանակութիւնից օգուտ քաղեցին մի առանձին դաշնակցութիւն
կազմելու համար, և բողոքեցին թէ չեն թոյլ տալ ժողով դու-
մարելու թագաւորի ընտրութեան համար, եթէ մասնաւոր երաշխա-
ւորութիւններ չտան իրանց:

Այլադաւանների պահանջմունքները կատարուելուց և նոցա
կուսակցութիւնը օրէնքով ճանաչուելուց յետոյ, կարելի պիտի լինէր
վերջապէս նոր թագաւորի ընտրութեանը ձեռնամուխ լինել, որի ա-
ռիթով անվերջ վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան: Սակայն բողո-
քականները դեռ այնքան բազմութիւ չէին որ այս խնդրի մէջ կա-
րողանային իրանց կամքը առաջ տանել: Երկու կողմից անթիւ բո-
ղոքներ ու պայմաններ յայտնուեց յետոյ, վերջապէս մի կաթովիկ
թագաւոր ընտրուեցաւ ձայների բազմութեամբ: Յայտնի է թէ լեհ

ազնուականութիւնը առաջին անգամ ինչպէս գործ դրեց իւր նոր ձեռք բերած իշխանութիւնը: Ֆրանսիական միապետութեան փառահեղութիւնից շլանալով և մի ասպետական համակրութեամբ նորա փառաւոր զէնքերից դրաւուելով, որ այնքան անդամ յաղթող էին հանդիսացել, նա իւր աչքերը դարձրեց Ֆրանսիայի վրայ և Ղեհաստանի թագը առաջարկեց Կարոյոս Թ-ի հարստութեան: Այս նշանակում էր հէնց սկզբից հաստատել մի քաղաքականութիւն որ զգացմունքի էր հիմնվում և որ յետոյ այնպիսի փոփոխար հետեւանքներ պիտի առաջացնէր:

Պէտք է խոստովանել որ Կատարինէ Մեդիչիի որդին բոլորովին անյարմար էր հեղաբարոյ Նազելլոնների գահը ժառանգելու: Մօրից անուելով իրրև մի իշխան որ ժամանակով բացարձակ իշխանութիւն պիտի վարէր ժառանգական թագաւորութեան մէջ, Հենրիկոս Վալուան, Ղեհաստանի գահի վրայ բարձրանալով, լոկ մի կասկածոտ ու անբարեկարգ հասարակապետութեան նախագահն էր դառնում, այն էլ ոչ ժառանգական իրաւունքով, այլ միայն մինչև մահը. նա որ Մաքիավելլեան քաղաքականութեան վրայ մեծ համարում ունէր, պիտի կառավարէր մի ազգ որ ցանկանում էր մի թագաւոր ունենալ իւր զլխին միայն տիրողսի շքեղութեան պատճառով, հաստատ վճռելով չթոյլ տալ երբէք որ իւր մէջ բուն չղնէ մի իշխանութիւն որ կը կամենար սանձ դնել նորա անկարգութիւններին. վերջապէս, այն եռանդուն ու անողորմ կաթողիկը, հրաւիրվում էր իւր հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու խղճի ազատութիւնը և Ղեհաստանի այլադաւան հպատակների մէջ խաղաղութիւնը պահպանելու:

Պատմութիւնն արդարև քիչ տեսարաններ կարող է ներկայացնել որ աւելի հետաքրքրաշարժ լինին քան այն տեսարանը որ ներկայացնում է իտալական քաղաքագիտութեան այս ճարտար աշակերտը Ղեհաստանի անհանգիստ, անձնասէր ու զոռոզ հասարակապետականների դէմ առ դէմ կանգնած: Մի պաշտօնական թուղթ, որ պահուած է Վենետիկի գիւմնների թանկագին պահարաններում, շօշափելի կերպով ցոյց է տալիս այս զարմանալի մերձաւորութեան մէջ եղած հակառակութիւնը: Այս թուղթը նոյն Վիպոմանի դեսպանինն է, որի տեղեկագիրը այնպիսի հետաքրքրաշարժ հատուած է մատակարարել մեզ Ղեհական սահմանադրութեան վրայ խօսած ժամանակներս: Համաձայն այն գործակալների սովորութեանը որ այս

արթուն հասարակապետութիւնը պահպանում էր Եւրոպայի բոլոր տէրութիւնների մէջ, Լիպոմանին երկուշաբաթը մի անգամ մի ծածկազիր թուղթ էր ուղարկում դոժի անունով, որի մէջ այս վերջինին մանրամասն տեղեկութիւններ է տալի ամէն պատահած անցքերի վրայ: Այս հետամուտ ու խորին քննիչը այս անգամ ներկայ էր եղել անթիւ մանր կոխների թագաւորական իշխանութեան դէմ տուած, որ զարմացած մնացել էր այնպիսի յամառ ընդդիմութիւն տեսնելով ազնուականների կողմից, որոնք անհամբերութեամբ խեղճ կամենում էին գործ դնել ջամոյսկու միջնորդութեամբ ձեռք բերուած ազդեցութիւնը տէրութեան գործերի մէջ: Թագաւորութեան հանդէսը դեռ չէր աւարտուել որ ազգային ժողովը սկսել էր արդէն գործել: Նա մտածեց վեց խորհրդական անձինք տալ թագաւորին, որոնց պաշտօնը պիտի լինէր օգնել նորան ամենակարեւոր հանգամանքներում: Այդ օգնականները ընտրվում էին երկրի ամենապատուաւոր անձինքներից և էին՝ երկու եպիսկոպոս, երկու պալատինեան և երկու ամրոցակալ՝ իշխաններ. թագաւորը առանց նոցա չալիտի կարողանար ոչ դեսպաններ ընդունել և ոչ ուրիշ որևէ գործ կատարել: Նորին Վեհափառութիւնը չկամեցաւ ընդունել այս նորահար սովորութիւնը, և նորա տուած պատասխանը հանգստացրեց ամէնին: Նա յայտնեց թէ հաստատուն կերպով միտքը դրել է ոչ ոքի իրաւունքները չբռնաբարել, ոչ մի արտօնութիւն չմերժել, բայց չէ կարող համաձայնիլ նոյնպէս որ որևիցէ կողմից սահմանափակեն իւր արքայական իշխանութիւնը և ոչ թոյլ տալ որ իրան զրկեն այն արտօնութիւններից որ իւր նախորդներին պատկանում էին: Այս վերջին իրաւունքների մէջ ամենակարեւորը թագաւորի համար պաշտօնների, պատիւների ու պարգևների շնորհաբաշխութիւնն էր. բացի սորանից, թագաւորը իրաւունք ունի, եթէ կամենայ, ժողով գումարել կամ չգումարել. նա ինքն է առաջարկում այն խնդիրները որոնք հրապարակական քննութեան պիտի ենթարկուին. նորան է պատկանում վերջին խօսքը դատաստանական խնդիրների մէջ. վերջապէս, պատեւրագով ժամանակ նա բացարձակ իշխանութեամբ հրամայում է: Ամէն տեսակ պատճառներ բերուեցան այս իրաւունքները խախտելու համար. ասացին թէ պէտք է կառավարութեան բեռը թեթեւացնել թագաւորին, մինչդեռ մտածում էին լոկ չափ ու սահման դնել նորա իշխանութեանը և ազդեցութեանը: Նւ նախ, Նորին Վեհափառութեան հասկացը՝ թէ օգտակար բան կը լինէր մի հաստատուն ու

որոշ կարգ փնել պաշտօնների փոխադրութեան համար. այնպէս որ եթէ, օրինակի համար, մի պալատիւնեան իշխան մեռնէր, նոյն աստիճանի ամենահասակաւոր անձը հրաւիրուէր նորա տեղը բռնելու. այս վերջինը, իւր կարգին, իբրեւ յաջորդ ունենար մի ամրոցակալ, և այսպէս հետզհետէ, այսպէսով թագաւորին կը մնար միայն ամենամանշան պաշտօնները տալ և մեծամեծ պաշտօնակալները իբր մի սանդուղքի վրայ աստիճան առ աստիճան կը բարձրանային: Ազգային ժողովի նկատմամբ յայտնեցին թէ ամէնից լաւ կը լինէր իւրաքանչիւր տարի մի ընդհանուր ժողով գումարել Վարչաւսյում երկու ամիս ժամանակով՝ առանց թագաւորի կողմից այդ մասին առանձին հրաւերի սպասելու. պահանջում էին որ ժողովին խնդիրներ առաջարկելու իրաւունքը տրուի նոյնպէս վերոյիշեալ վեց խորհրդականներին. բացի սորանից, առաջարկում էին որ ծերակոյտը, թագաւորի բացակայութեան ժամանակ, դատաստանական վճիռներ տայ. վերջապէս, խնդիր եղաւ ծերակուտի անդամներից մի քանի հոգի նշանակել, որոնց պաշտօնը լինի, պատերազմի ժամանակ, թագաւորի հետ խորհրդակցել ընթացիկ գործերի վրայ: Նորին Աւհափառութիւնը, երբեմն խոհեմութիւն ու ճարտարութիւն բանեցնելով լեհ ազնուականների հետ, երբեմն յիշեցնելով նոցա իւր մեծութիւնը և զօրութիւնը, յաջողեցաւ վերջապէս հրաժարեցնել նոցա այդ բոլոր դադախարներից. տեսնելով արդարեւ որ այս կողմից իրանց բոլոր փորձերը անյաջող ելք ունեցան, սոքա վերջիվերջոյ բոլորովին հրաժարուեցան իրանց դիտաւորութիւններից: Այսպէսով կատարելապէս ճշմարտուեցաւ այն առածը որ ասում է թէ Աւհացիք կրակից ել տաք են սկզբում և սառուցից ել սառն նպատակին հասնելու ժամանակ:

Հետաքրքրական է խոսքացի քաղաքագէտի պատմածներից տեսնել թէ ինչպէս ազնուականութիւնը, որ դեռեւս որոշ կերպով չգիտէր թէ մինչև որ ակեղէ հասնում իւր իշխանութիւնը, բայց և այնպէս շտապում էր գործ դնել նորան, վարժվում էր նախ զգուշութեամբ մանր կռիւներ տալով թագաւորական իշխանութեան դէմ: Նա դեռ ընդդիմադրութեան փորձեր էր անում. փոքր ինչ յետոյ, նա այնքան զգուշաւոր չի լինել իւր վարմունքի մէջ և աւելի դժուար կը լինի նորա եռանդը զսպել: Պէտք է ասել որ Ղազմանի յիշատակած դէպքը այն մեծ կռուի մի մասն էր որ Փարիզից սկսած մղվում էր թագաւորի դէմ: Խնդիրը այն բոլոր նոր պայմանների պաշ-

տօնական ու վերջնական վաւերացուցման վրայ էր, որոնց տակ թա-
գաւորը զահի վրայ նստելուց առաջ պիտի իւր ստորագորութիւնը
գնէր:

Դատ արմկալից եղաւ այն նիստը որ թագադրութեան հանդէ-
սից մի օր առաջ տեղի ունեցաւ: Մասնաւորապէս Զամօյսկին զրգը-
ռում էր ազնուականներին որ յիշեալ հանդէսը յետաձգեն մինչև որ
թագաւորը Ռիանգամ արդէն դեսպանների բերանով տուած երդումը
անձամբ չնորոգէ: Հենրիկոսի խորհրդակիցները, ընդհակառակն, վե-
րափորոշելով գործի այդպէս ուշանալուն վրայ և իրաւամբ վախե-
նալով որ նորանոր դժուարութիւններ չծագին, կամենում էին շու-
տով ամէն բանի վերջ դնել: Քաղաւորը, ասում էր Պիրրակը, պատ-
րաստ է թագադրութիւնից յետոյ, ամէն բան վաւերացնել ոչ միայն
իւր արիւնով, այլ և իւր թանաքով: Առ այժմ, նա չէ կարող թոյլ
տալ որ որեւէ կասկած ունենան նորա խօսքի ու բարեխղճութեան
վրայ, և այն անվստահութիւնը որ կարծես ցոյց են տալիս նորան,
պահանջելով որ ամէն ինչ առաջուց հաստատէ, մի անպատուութիւն
է նորա արքայական իշխանութեան համար: Այս խնդրի վրայ մի
մեծ վիճաբանութիւն է ծագում ծերակուտի մէջ: Գլուխները տաքա-
նում են և խօսակցութիւնները քանի գնում աւելի ու աւելի սպառնալի
կերպարանք են ընդունում: յանկարծ մի ազնուական, Զբօյսկի անու-
նով, շտապելով մտնում է դահլիճը. նա ընդհատում է վիճաբանու-
թիւնը յայտնելով արքեպիսկոպոսին թէ նորա տունը կրակ է ընկել:
Ամէնքը ոտի են կանգնում: Կարծում են թէ նախագահը ժողովարա-
նից պիտի հեռանայ: Բայց Ուխանսկին, առանց վերդովելու, պա-
տուիրում է իւր մարդկանց որ գնան հրդեհը հանդցնեն, յետոյ դառ-
նալով ազնուականին որ ապշած մնացել էր, «Մնացէք մեզ հետ,
ասաց նորան, մենք պիտի խորհինք միաբանելու այստեղ մի ուրիշ
աւելի ծանր հրդեհի վրայ քան այն որի համբաւը բերում էք մեզ:
Խնդիրը արդարև իմ տան վրայ է, երբ հասարակապետութիւնը, որին
մենք այսքան ժամանակ օրէնքներից ու իշխանութիւնից զուրկ ենք
թողնում, սպառնում է բոլորովին այրուիլ: Ահա արդէն անկարգու-
թիւնն ու բռնաբարութիւնը լոյս ցերեկով երևան են դալիս ամէն
կողմից: Այս հրդեհը ոչ ոք չէ կարող հանդցնել բայց եթէ մի
թագաւորի կառավարութիւնը որ օրինաւոր կերպով զահի վրայ
բազմում է: Սակայն կան տակաւին այնպիսի անխոհեմ անձինք ո-
րոնք, զանազան երկրներ ձգելով մարդկանց մտքում, աշխատում

են արգելք լինել իշխանի թագադրութեանը: Թող ուրիշները խաբուին այդ տեսակ հնարներից. իսկ ես, ես իմ տեղից չեմ հեռանալ մինչև որ երկրի ապագան ու խաղաղութիւնը չապահովէք: Այս խօսքերը մեծ ազդեցութիւն գործեցին: Նախագահի հայրենասիրական հաստատամտութիւնից ապշած՝ իրանք հակառակողները որոշեցին որ թագադրութեան հանդէսը հետևեալ օրը կատարուի, ազատելով առ ժամանակ թագաւորին մի պարտաւորութիւնից որ այնպէս ծանր էր թվում նորան:

Դժուար չէ բացատրել չենրիկոսի հակառակութիւնը: Այն պայմանները որ ստիպում էին նորան ընդունել, ամենևին նորա զգացմունքներին և բնավորութեան համաձայն չէին: Այսպէս, ամէնից առաջ նա պիտի խոստանար զահի ժառանգ չնշանակել իւր կենդանութեան ժամանակ և մինչև անգամ կողմնակի կերպով չաշխատել որ մի ժառանգ նշանակուի. ոչ ինքը և ոչ իւր յաջորդները իրաւունք չպիտի ունենային դահաժառանգի տիտղոսը կրել, ինչպէս որ մինչև այն ժամանակ արել էին լեհաստանի թագաւորները: Իսկապէս այս նշանակում էր պահանջել նորանից որ հրաժարուի իւր միակ յոյսից որ գուցէ յորդորել էր նորան այդ թագի ետևից լինել: Բայց մանաւանդ մի պահանջմունք զարմանալի պիտի թուէր Ֆրանսուս Ա-ի թողանք, այն թագաւորին որ բաւականանում էր իւր հրովարտականքի տակ պարզապէս այս բառերը դնելով. «Այս է մեր կամքը» կամենում էին խառնուիլ մինչև թագաւորի անձնական գործերի մէջ, արգելելով նորան ամուսին ընտրել իւր համար առանց ծերակուտից նախապէս հաճութիւն ընդունելու: Սակայն այս պահանջմունքը միայն ըստ երևութին վերաւորիչ էր. ընդհակառակն, նորա նպատակը շատ գովելի էր: Մտադրութիւն կար արդարև չենրիկոսին ամուսնացնելու Աննա իշխանուհու հետ, որ Միգիսմունդ Օդոստոսի կրտսեր քոյրը և Յագելլոնների հարստութեան վերջին շառաւիղն էր: Միթէ այս կենդանի ապագոյց չէր որ ազգը իւր սրտում անջինջ պահում էր իւր իշխանների յիշատակը, և թէ նա յոյս ունէր մի օր նոցա սերունդը զահի վրայ նստեցնել: Արդեօք սորանից չէ՞ երևում որ, աչքի առաջ ունենալով թագաւորական գերդաստանի վրայ եղած այս մեծ սէրը, 1572ի օրէնդրին շատ հեշտ կը լինէր օգուտ քաղել այս հանգամանքից ընտրողական ձեւը վերացնելու և զահի ժառանգականութիւնը հաստատելու համար:

Սորանից յետոյ գալիս էին ուրիշ բազմաթիւ պայմաններ որոնց

նպատակն էր ապահովել ազգային կամքի անբռնաբարութիւնը և մանրակրկիտ ճշտութեամբ երաշխաւորել անհատական ազատութիւնը ամէն տեսակ կամայականութիւնից որ կարող էր գործ դնել թագաւորական իշխանութեան կողմից: Թագաւորը չէր կարող ոչ զօրք ժողովել, ոչ հարկ պահանջել, ոչ հասարակաց գանձարանին ձեռք տալ, ոչ որևէ փոփոխութիւն մտցնել պետութեան քաղաքային, դատաստանական կամ քաղաքական կազմակերպութեան մէջ, առանց նախապէս ընդհանուր ժողով գումարելու և այս վերջինի համաձայնութիւնը ընդունելու:

Յիրաւի այս բոլոր երաշխաւորութիւնները շատ թանկագին կը լինէին քաղաքացիների անհատական ազատութեան համար մի այնպիսի երկրում որ, բաղդի բացառիկ շնորհով, կարողանում է իրան ազատ պահել պատերազմի և արտաքին քաղաքականութեան ամէն տեսակ պատահարներից. բայց նոքա ընդհակառակն մեծամեծ վրտանգներ էին ծնեցնում այն տէրութեան համար որ ուրիշ ամէն երկրներից աւելի դրացի պետութիւնների ազահութեանը ենթարկուած էր:

Մի թագ միայն բոլոր աշխարհում այդպիսի վտանգաւոր պայմանների փոխարէն շնորհուել էր, մի թագ որի արժէքը աւելացնում էր մի անգին զարդ, Փրկչի խաչելութիւնից ջերմեւանդութեամբ ժողոված մի նշխար. այդ թագը լոմբարդական թագաւորների երկաթէ թագն էր ¹⁾: Արդարեւ, Բոթարիսի և Կարոլոս Մեծի նախորդները համարեա բոլորն էլ ընտրութեամբ են զահի վրայ բարձրացել: Նոքա էլ գերագոյն իշխանութիւնը թագաւորութեան աւագաժողովի համաձայնութեամբ, որ կարելի էր համարձակ համեմատել Լեհացոյ ժողովարանի հետ. վերջապէս գերագոյն իշխանութիւնը շնորհուած եզանակի մէջ նոյն սպառնալի գոռողութիւնն է երևում որ համանրման հանգամանքներում ցոյց էին տալիս Լեհաստանի հասարակապետութեան ազնուականները: «Որովհետեւ փառաւոր թագաւորը***

1) Մինչև այսօր Մոնցայում երևում է լոմբարդական թագաւորների հռչակաւոր թագը, որ այս դարում երկու կայսրների թագադրութեան է ծառայել, այն է Նապոլէոն Ա-ի, 1805ին, և Ֆերդինանդ Ա-ի, 1838ին. Նորա զկաւոր զարդն է երեք մեխերից մէկը որ Կոստանդինոսի մայրը Հեղինէն բերել է Պադեստինից: Թագուհին այդ մեխերից մէկը ձգեց Ազրիական ծովը փոթորկալից ալիքները հանդարտեցնելու համար երբորդ մեխը գտնվում է Հռոմի Սուրբ-Խաչ եկեղեցում:

(այս էր ընդունուած ձևը) բարեհաճել է խոստանալ մեզ ճշտութեամբ կը պահպանէ վերոյիշեալ բոլոր պայմանները, որոնց կատարումը մեզ համար շատ կարեւոր է, և եթէ Աստուծոյ օգնութեամբ նա հոգ կը տանի մեր և իւր փրկութեան համար, «մեզ ամէնիս հաճելի է եղել ընտրել նորան մեզ թաղաւոր, տէր և պաշտպան»:

Բայց լեհ ազնուականների իրանց թագաւորների վրայ դրած պարտականութիւններից մի քանիսի քննութիւնը ակամայ յիշեցնում է մեզ մի ուրիշ համանման դրութիւն: Մի ընդհանուր ժողով որ հսկում է թագաւորի գործողութիւնների վրայ, որ իրաւունք ունի օրէնքներ սահմանել և հարկեր դնել, այլադասանների շնորհուած ազատութիւնը, քաղաքային իրաւունքների հաւասարութիւնը, ձայների հաւասարութիւնը քաղաքական խնդիրների վերաբերմամբ, միով բանիւ ազգի գերիշխանութիւնը որ այստեղ ներկայացվում է ազնուականութեան միջնորդութեամբ, միթէ այս բոլորը համարեա նոյն երաշխաւորութիւնները չե՞ն որ 1789ին, յեղափոխութիւնից մի օր առաջ, ազգային ներկայացուցիչների ժողովը պիտի պահանջէր յարգանք ներկայացնելով իւր ցանկութիւնները Ֆրանսիայի թագաւորին: Եթէ մի կողմ դնենք ստրկութեան վէրքը, որ լեհաստանում անբուժելի թողեցին և որ յիշեցնում է մեզ դժբաղդաբար թէ այդ ամօթալի սովորութիւնը իւր հնութեամբ խոր արմատներ էր դրել, տարբերութիւնը իսկապէս միայն ձևերի մէջ է: Միթէ լեհ այլադասանների արտօնութիւնը չե՞ համապատասխանում խղճի ազատութեանը, և վարչալայի աւագաժողովը Ֆրանսիայի ընդհանուր ժողովին:

Արդարեւ զարմանալի երևոյթ որ ուրիշ աւելի զարմանալի համեմատութիւնների տեղիք է տալիս: Եթէ այս բաղդատութիւնը հակառակ կողմից շարունակենք, երկու ազգերի պատմական բաղդի մէջ եղած տարբերութիւնը աւելի շօշափելի կը լինի: Այն միջոցին երբ լեհաստանը, թագաւորական իշխանութեան ժառանգականութիւնը ոչնչացնելու պատճառով, իւր զօրսւոր դրացիների որսն է դառնում, Ֆրանսիան, իւր բոլոր զօրութիւնները լարելով, ազատվում է միապետութիւնից և իւր վաղեմի հաստատութիւնները խորտակում այն միւսնոյն իրաւունքները ձեռք բերելու համար որոնց պատճառով լեհաստանի հասարակապետութիւնը կորցնելու էր իւր ազգային անկախութիւնը: միւսնոյն տարին որ Ֆրանսիական ազգային ժողովը Բուրբոնեան տան իշխանապետի մահուան վճիռն էր տալիս, վար-

շափայում՝ գումարուած աւագաժողովը, շատ ուշ հասկանալով սահմանադրութիւնը վերանորոգելու կարեւորութիւնը, ամէնից առաջ դահի ժառանգականութեան սկզբունքն է ընդունում...: Չանձրացած անշուշտ իւր նոր հպատակների տաղտկալի պահանջմունքներից, շտապելով վերագառնալ մի երկիր ուր ոչ ոք չպիտի համարձակէր հակառակել իւր իշխանութեանը, Հենրիկոսը առանց խղճահարուելու թողեց հեռացաւ իւր նոր թագաւորութիւնից և գնաց Ֆրանսիա, ուր թշուառաբար մեռաւ մի մարդասպանի դաշոյնի տակ: Հենրիկոս Վարուան կարող էր աներկիւղ վստահել նոցա վրայ, որ ճիշդ թէև հպարտ՝ բայց անընդունակ էին մի չար խորհուրդ յղանալու. իւր նախորդների ու յաջորդների նման՝ նա մինչև խոր ճերմութիւն կը հասնէր ամենայն ապահովութեամբ մի ժողովուրդի մէջ որի սէրը թագաւորի անձի վերաբերութեամբ նոյնքան մեծ էր որքան և իւր գոռոզ ընաւորութիւնը:

Լեհական ազգի այս երկու յատկանիշ կողմերը երևում են այն թղթի մէջ որ ծերակոյտը ուղարկեց փախստական թագաւորին՝ նորա ճանապարհ ընկնելուց անմիջապէս յետոյ: Հենրիկոսը զիշերով դադտադողի փախել էր. ամէն կասկած վարատելու համար, նա այդ օրը մի թուղթ էր գրել ծերակուտի մէջ, որով իւր մօրը Ֆրանսիայի խնամակալ էր նշանակում Կարոլոս Թ-ի մահից յետոյ. երեկոյին, իւր դիտաւորութիւնը աւելի լաւ ծածկելու համար, նա մի խնոջոյք տուեց թագաւորական սպառտում՝ Աննա իշխանուհու պատուի համար: Մինչ իւր թղթերը յանդիմանեցաւ հրապարակաւ ծաղրել նորան իւր մօտակայ փախուստի մասին տարածուած լուրերի առիթով, Հենրիկոսը զսպեց իրան և ձեռացաւ թէ նորա ասածների վրայ ծիծաղում է իբրև մի խեղկատակ ութեան վրայ: Նա իւր հրաւիրեալներին ասաց թէ կամենում է սովորել երկրի զարեջուրը խմելու և նորա ազգային պարը պարելու: Լեհացի իշխանների գոռոզ ազնուութիւնը պիտի վերաւորուէր այդքան կեղծաւորութիւնից:

«Այդ բանին արժանացանք մի հըք ջերմ հիմարաւորութեան կողմից, գրեցին նոքա թագաւորին: Միթէ պիտի չէր որ, մեր յոյսն ու ակնկալութիւնը խաբելով, վճռէիք մեզանից ծածուկ հեռանալ այս թագաւորութիւնից, իբրև թէ կասկածում լինէիք ձեր հաւատարիմ հպատակների անկեղծութեան վրայ, իբրև թէ երկնչում լինէիք ձեր գործերը յանձնել այն անձանց որոնք չփախեցան հաւատալ ձեզ՝ իրանց ստացուածքը, իրանց կեանքը և իրանց փրկութիւնը: Անշուշտ այնքան քաջութիւն, այնքան միջոցներ կունենայի՞ք որ կարողանայինք մեր Բագաւորին մինչև վերջին կէտը պաշտպանել... Բայց

Թող Ձեր Վեհափառութիւնը բարեհաճի խորհել թէ ինչ ժամանակ թողել է իւր Թագաւորութիւնը. այնպիսի ժամանակ երբ ամենամեծ վտանգները սպառնում են նորան, այնպիսի ժամանակ երբ այն խաղաղութեան դաշինքները որոնք ապահովեցնում էին նորան. իւր դրացիներից իրան վախճանին են հասել և տակաւին չեն նորոգուել: Եթէ Աստուած չպաշտպանէ մեզ, մեր կորուստը անկասկած է: Ոչինչ մարդկային ճիգն, ոչինչ խոհեմութիւն չեն կարող պատսպարել մեզ, որովհետեւ մենք առանց Թագաւորի ձեռնտուութեան ոչինչ հաստատուն ու տեղական գործ չենք կարող կատարել: Տէր արքայ, պաղատում ենք ձեզ, մտաբերեցէք այս Թագաւորութեան տուած երդումներդ. մտաբերեցէք այն ակնկալութիւնը որ արծարծել էք մեր սրտերում և որ մենք դեռ հաստատուն կերպով պահում ենք. մտաբերեցէք վերջապէս այս երկրի փրկութիւնն ու բաղդաւորութիւնը որ նախախնամութիւնը ձեր պատուին ու զօրութեանն է յանձնել: Եթէ դուք մեզ թողնէք, Տէր, անշուշտ Աստուած իւր ժողովրդի անպատուութեան վրէժը կը հանէ և յաջողութիւն չի տալ մի ձեռնարկութեան որ ի վնաս մեր ամենաթանկագին և ամենասիրելի շահերի յղացել էք և առաջ էք տանում:

Այս յուսահատական բողոքը փախստական Թագաւորի սիրտը ամենեւին չչարժեց. նա շարունակեց իւր ճանապարհը առանց լեհատանի վրայ մտածելու: Եւ սակայն ծերակուտի անդամների արտայայտած ցաւերը բոլորովին հիմնաւոր էին: Հենրիկոս Վալուայի փախուստը դարձեալ անիշխանութեան մէջ էր ձգում նոցա: Այս երկրորդ անիշխանութիւնը, որ այնպէս արագ էր հետեւում առաջինին, շատ աւելի խռովայոյզ ժամանակ էր բացվում: Ներքին դժուարութիւնների վրայ աւելանում էին այս անգամ արտաքին քաղաքականութեան խառնակութիւնը և այն վտանգները որ համարեա թէ հասարակապետութեան բոլոր սահմաններին միանգամայն սպառնում էին: Հիւսիսային կողմը, լիթուանիան դողում էր օռւսաց Թագաւորի առաջ. առանց սպասելու որ Ֆիլիպպոս Օգոստոսի հետ կանգնած դաշինքի ժամանակը լրանայ. ի վնաս Ջարհուրելին ողողեց յանկարծ Ֆինլանդիան, Պարնավի նաւահանգիստը խեց սարսափած Շվեդացիներից և 4,000 լեհացի զերի տարաւ: Հարաւային կողմը, Թաթարների խառնադանձ բաղմութիւնը, Օսմանեան Գրան դաշնակցութեամբ, զարհուրելի արշաւանքներ էր անում Պոլոնիայում, կրակի ու սրի էր մատնում ամենաբարեբեր երկրների գիւղերը և ամբողջ ժողովուրդներ դերում տանում էր Թուրքիա ծախելու: Միւս կողմից, զօրքերը որոնք իրանց վարձը կանոնաւոր կերպով չէին ստանում, պահանջում էին իրանց օժիկի մնացորդը և այնպէս էին ցոյց տալիս իբրեւ թէ իրանց ստանալէքը ասպահովեցնելու համար էր որ հասարակապետութեան

դանազան երկրները բռնում էին: Բերդերը պաշարից զուրկ և վատ վիճակի մէջ լինելով՝ ամրանալու ու նորոգուելու կարօտ էին, և զանաւորանի աղբիւրները բոլորովին սպառուած էին: Մի անօրինակ անկարգութիւն թագաւորում էր երկրի բոլոր վարչութեան մէջ: Ազնուականներին դատելու իրաւունքը միայն թագաւորին էր պատկանում, և որովհետեւ Հենրիկոսը իւր կարծատեւ իշխանութեան միջոցում ժամանակ չէր ունեցել բոլոր դատաստանական գործերը կարգի դնել, շատ վիճելն խնդիրներ կախ էին մնացել և գործերը միմեանց վրայ ղեկգուել էին: Յուսալով անպատիւ մնալ, աւելի համարձակ անձինք սկսում էին իրանք իրանց դատաստանը տեսնել. երկրի ամէն կողմերը և մասնաւորապէս Մալովիայում արիւնահեղ անկարգութիւններ էին լինում: «Այսպէս սկսում են ապրել իբրեւ անտառում», գրում էր Լիպովանին, որ դեռ իւր կառավարութիւնից յետ չէր կանչուել: Անշուշտ այս զարհուրելի տեսարանի յիշատակը իւր աչքերի առաջ ունենալով և յուսահատ հոգեով նկատելով այնքան անիրաւութիւններ որոնք արձակ համարձակ գործվում էին, Սկարզան արձակում է այս աղիողորմ աղաղակը. «Ո՛հ Տէր, որքան անմեղ արիւն ծծել է և ամենայն օր ծծում է այս երկիրը: Ո՛րքան Աբէշներ, անպաշտպան մորթոտուելով, իրանց ձայները մինչև երկինք են բարձրացրել վրէժխնդրութիւնը օգնութիւն կանչելու համար: Միայն անպատիւ մնացած սպանութիւնները բաւական կը լինէին այս երկիրը դատապարտելու, ուր յանցաւորը հալածանքից ազատ մնալով կարող է երկար տարիներ արդարութեան բարկութիւնը բանի տեղ չհամարել: Ի՞նչ օգուտ ունին այն օրէնքները որ իշխանութիւնը զօրութիւն չունի գործադրելու: Ի՞նչ երաշխաւորութիւն են տալիս անզէն դատարանները, որոնք իբր անձնական հաճոյքի համեմատ բաղմանում են և ուրիշ ոչինչ չեն անում՝ բայց եթէ անկեալ իշխանների ծուէնների վրայ վիճում են»:

Այս վերջին խօսքերի մէջ պարունակուած յանդիմանութիւնը լոկ դատաստանական կազմակերպութեանը չէր վերաբերում, նա կարող էր ամենայն իրաւամբ վերաբերուիլ և քաղաքական իշխանութեանը:

Քարոզչի խօսքերը բոլորովին ճշմարիտ էին: Այս բոլոր աղէտների առաջ, ծերակոյտը սաստիկ նեղացած՝ անկարող էր զգում իրան ներգործելու: Նորա ազդեցութիւնը, թագաւորի բացակայութեան ժամանակ, շատ թոյլ էր, և ինչպէս որ նա իրաւամբ զանգատում էր

իշխանին ուղղած նամակի մէջ, իւր վճիռները ոչինչ զօրութիւն չունէին: «Nihil nos sine Majestatis Vostræ praesentia firmum et stabile stature possumus...» Արդարեւ, սահմանադրութեան անիւների աստամները այնպէս լաւ խառնուած էին միմեանց հետ, որ եթէ մէկ կողմից թագաւորը, ինչպէս տեսանք, կարեւոր խնդիրներում չէր կարող ոչինչ վճռական բան անել առանց ծերակուտի ձեռնտուութեանը և ազնուականների համաձայնութեանը, միւս կողմից, նորահաճութիւնը անհրաժեշտ էր երկու ժողովարանների արած որոշումներին օրէնքի զօրութիւն տալու համար: Աչքի առաջ ունենալով այս փոխադարձ կախումը, այս անքակտելի համերաշխութիւնը երեք իշխանութիւնների մէջ՝ որոնք միեւնոյն ժամանակ ազգային գերիշխանութեան ներկայացուցիչներն էին, բնական է որ իրօք նոցանից իւրաքանչիւրին մասնաւորապէս տրուած օրէնսդրական իշխանութիւնը միայն այն ժամանակ զօրութիւն պիտի ունենար երբ ընդհանուր ժողովը զուարթուած էր, միակ ժամանակը երբ երեք իշխանութիւններն էլ միանդամայն դէմ յանդիման կանգնած էին, և յիշեալ ժողովի ցրուելուց յետոյ կորցնում էր իւր բոլոր ազդեցութիւնը: Արդ, ժողովը զուարթելու իշխանութիւնը թագաւորին էր պատկանում: այդ իրաւունքը լեհաստանի եպիսկոպոսապետին էր ընկնում միայն այն միջոցին երբ նախընտիր թագաւորի մահուամբ բուն անիշխանութիւնը զալիւ էր: Եթէ սահմանադրութեան տեսակէտից նայենք, ի՞նչ վիճակի մէջ էր ընկնում լեհաստանը թագաւորի անախտուն ճեռացմամբ: Արդեօք հասարակապետութիւնը դեռ ևս թագաւոր ունէր, թէ, ինչպէս որ այն ժամանակները ասում էին, այրի էր մնացել մի արհամարհող փեսայի անբացատրելի անհոգութեամբ:

Դարձեալ մի այնպիսի դրութիւն էր առաջ գալիս որ օրէնքը նախատեսուած չէր և դժուարութիւնը արդարեւ անլուծանելի էր երևում: Այն ժամանակ տեղի ունեցաւ մի անօրինակ տեսարան, որի նմանը միայն ազատ տէրութիւնները ներկայացնում հնութեան դարերում: Ազնուականները, ընդհանուր համաձայնութեամբ ժամագիր լինելով՝ վարչապալայում, ընտրեցին վեց հոգի աւանդից ճարտարախօսներից, որպէս զի այս դժուարին խնդիրը վիճալանութեան ենթարկեն իրանց առաջ. երեքին յանձնուած էր խօսել յօգուտ ձեռնիկոս թագաւորի, մնացած երեքը պիտի պաշտպանէին անիշխանութիւնը: Դժուար է երևակայել այսօր թէ որպիսի տեսարան պիտի ներկայացնէր այս տեսակ մի քաղաքական վիճաբանութիւն: Երկուք խորհրդակցու-

թիւններից յետոյ, ժողովը վճռեց մի միջին ճանապարհ բռնել. որոշեցին մի դեսպանութիւն ուղարկել Ֆրանսիա և յայտնելով Հենրիկոսին որ եթէ նշանակեալ ժամանակամիջոցում չհաստատան չվերադառնայ, «pacta conventa»-ի վերջին յօդուածի զօրութեամբ իւր բոլոր իրաւունքները զահի վերաբերմամբ կը կորցնէ.

Այս երկրորդ բողոքը առաջինի հետեանքն ունեցաւ: Եւ որովհետեւ թագաւորը բանի տեղ չէր համարել իրան տրուած աղբարարութիւնը, ուրիշ ոչինչ չէր մնում՝ բայց եթէ հրապարակաւ զահընկէց անել նորան, դորանով միանգամայն յայտնելով երկրին նոր ընտրութիւն ձեռնարկելու կարեւորութիւնը: Այս գործը ազնուականների մի ուրիշ ժողովի ընկաւ կատարելու, որ յաջորդ տարուան մայիս ամիսին դումարուեցաւ Ստեղծայում: Ֆրանսիայի թագաւորական տան պատիւը պահպանելու համար, ամենամեծ զգուշութիւն գործ դրուեցաւ այն ձևերի ընտրութեան մէջ որով յայտարարութիւն պիտի տրուէր մի գործողութեան մասին որ արդէն ինքն ըստ ինքեան այնպէս ցաւալի էր: Աշխատում էին, մինչև անգամ այդ ծանր դրութեան մէջ, ամենալաւ յարաբերութիւններ պահպանել մի պետութեան հետ, որի մտերիմ զաշնակցութիւնը այդպիսի մեծ դժբաղդութիւններ էր բերել հասարակապետութեան վրայ: Մի անգամ որ սահմանադրական խնդիրը լուծուեցաւ, ժողովը՝ աչքի առաջ ունենալով այն բացառիկ հանգամանքները որի մէջ գտնվում էր երկիրը, կարծես բաւական իրաւունք ստացաւ մոտաճելու այն անհրաժեշտ միջոցների վրայ որ պահանջում էին երկրի պաշտպանութիւնը և վարչութեան մէջ ընկած անկարգութիւնը: Արդարեւ, այդ բանի վրայ խնդիր եղաւ: Բայց հազիւ թէ մի քանի կարեւոր որոշումներ կարելի եղաւ ընդունել տալ ժամանակաւորապէս, չնայելով վերահաս վտանգին, մարդկանց մտքերը ուրիշ տեղ էին. ազնուականք և ծերակոյտ, բոլորն էլ միայն մի բանով էին զբաղուած, այն է յաղթող հանդիսանալ մերձակայ ընտրութեան ժամանակ: Կուսակցութիւնները այնպիսի ատելութիւն էին ցոյց տալիս միմեանց դէմ և նոցա կարծիքների մէջ այնպիսի մեծ տարաձայնութիւններ էին երևում, որ յոյս չկար առ ժամանակ որևէ համաձայնութեան հասնել: Այնուականները, մի անարժան գործողութեամբ որ միայն իւր անունով պիտի յիշեցնէր հռոմէական ժողովրդի Սրբազան սարի վրայ քաշուիլը, ողբալի օրինակ թողնելով ապագայի համար, անկարգութիւնը վերջին ծայրը հասցրին: Ժողովը փակուեցաւ կամ.

աւելի լաւ ասենք՝ անկարգ կերպով ցրուեցաւ չկարողանալով որոշել զոնեա թէ երբ պիտի ձեռնարկուի մի ընտրութիւն որ այնպիսի դայ-
թակղեցուցիչ կերպով ընդհատուել էր:

1754ին մի ուրիշ ժողով գումարուեցաւ վարչավայում՝ արքե-
պիսկոպոսի նախագահութեամբ: Լեհաստանի եպիսկոպոսապետը նա-
խընթաց երկու ժողովներին մասնակից չէր եղել, վախենալով որ մի
գուցէ այնպէս կարծուի իբրեւ թէ զրաւում է մի իշխանութիւն որ
թագաւորին էր պատկանում, քանի որ դեռ անիշխանութիւնը յայտնա-
պէս ընդունուած չէր ազգից: Բայց մի անգամ որ Հենրիկոս վա-
լուան կարծես անձամբ հրաժարվում էր թաղից, միանգամ որ
մանաւանդ նորա գահընկէց լինելու որոշումը անդառնալի կերպով
հրատարակուել էր, պէտք էր իսկոյն խորհել մի նոր թագաւոր տալ
Լեհաստանին, պէտք էր հսկել ամէնից առաջ որ կուսակցութիւն-
ների յամառ կուրութեան պատճառով ընտրութիւնը երկրորդ անգամ
անյաջող ելք չունենար:

Գործը շատ փափուկ էր և մեծամեծ դժուարութիւններ պիտի
յարուցանէր արքեպիսկոպոսի առաջ քուէարկողների մէջ տիրապե-
տած անթիւ գծութիւնների և քուէարկելի անձանց ներկայացրած
բազմատեսակ շահերի պատճառով: Այս վերջիններից իւրաքանչիւրի
հետ զանազան քաղաքական դաշնակցութիւններ ու հաշիւներ էին
կապուած որոնք կարող էին նոյն իսկ Եւրոպայի բազմի վրայ մեծ
ազդեցութիւն ունենալ: Ամենից առաջ գալիս էր աւստրիական կայ-
սերական տունը: Մաքսիմիլիանոս կայսրը ընտրութեան առաջին օ-
րերից մտածել էր Լեհաստանի դահլի վրայ նստեցնել իւր որդուն,
Էրնէստ արքիդուքսին: Բոհեմիայի և Հունգարիայի տէր լինելով, նա
դժուար չէր համարում իւր կայսրութեան հետ միացնել մի երկիր
որ վաղուց արդէն մտերիմ յարաբերութիւններ ունէր իւր իշխանու-
թեանը ենթարկուող վերոյիշեալ երկրների հետ:

Միւս կողմից, իւր տէրութեան սահմանները արեւելեան կողմից
մինչև Դնեստէրն ու Սև ծովը հասցնելով, նա ուրիշ տարրերով
վերականգնում էր Կարոլոս Ե-ի հսկայածե շինութիւնը և հիմնում էր
մի պետութիւն որ կարող էր յաջողութեամբ դիմադրել Ֆրանսիայի և
Թուրքիայի դաշնակցութեանը որ մինչև այդ ժամանակ դեռ շարու-
նակվում էր: Նա վստահ էր իւր ազգակից Ֆիլիպպոս Բ-ի և Մոսկվայի
թագաւորի՝ ձեռնտուութեան վրայ, եթէ մի պատերազմ բացուէր
օսմանեան Գրան հետ: Հռոմը, վենետիկը և միւս իտալական իշխա-

նութիւնները անշուշտ գործակից կը լինէին կաթողիկոսութեան պաշտպանին:

Հասկանալի է որ այս հանգամանքները շատ անհանգիստ պիտի անէին սուլթանին: Հէնց այս պատճառով նա թուղթ գրեց ծերակուտին յայտնելով թէ անհաճոյ կը լինէր իրան Ղեհաստանի գահի վրայ մի աւստրիացի արքիդուքս տեսնել. «Թէ եթէ Ֆրանսիայի թագաւորը, որի ընտրութեանը ինքը ձեռնտու էր եղել, այլ ևս չի վերադառնալ Ղեհաստան, իւր կողմից կը յորդորէր որ հասարակապետութիւնը կամ իւր ազգակիցներից մէկին ընտրէր որ ամէնից արժանաւոր կը համարուէր թագը կրելու, կամ այդ թագը առաջարկուէր Ստեփաննոս Բատորի Սեպտեմանիայի դուքսին, որ իւր հետ խաղաղութեամբ էր ապրում մի տարեկան հարկ վճարելով: Նրկու դէպքումն էլ, նա խոստանում էր ոչ միայն ամենալաւ յարաբերութիւններ պահպանել հասարակապետութեան հետ, այլ և հարկ եղած ժամանակը օգնել նորան յարձակող թշնամիների դէմ:

Այս դաշնակցութիւնը Ֆրանսիայի հաւանութիւնը ընդունելու օգուտն ունէր, բայց միւս կողմից Աւստրիայի տոգոհութիւնն էր զրգուում և մի պատերազմ Մոսկվայի թագաւորի կողմից, որ ինչպէս Ղեհաստանի՝ այսպէս և Թուրքիայի համար անյարմար դրացի էր: Մենք տեսանք արդէն թէ որպիսի ահ ու սարսափ էր տարածում այս թագաւորը Լիթվանիայում, որի սահմանակից բնակիչները նոյն իսկ զինադադարման միջոցին սոսկալի հարստահարութիւնների էին ենթարկվում նորա կողմից: Այս պատճառով, նկատելով նախընտրելի թաց ժողովների անգործութիւնը կամ թուլութիւնը, յիշեալ ժողովուրդները ձայն էին տալիս՝ «Թէ եթէ հասարակապետութիւնը չէ կարող իւր նահանգները դրացիների ասպատակութիւնների դէմ պաշտպանել, այս վերջինները աւելի լաւ կ'անէին եթէ կամաւորապէս քան բռնի կերպով հպատակէին օտարական իշխանութեանը: Այս նշանակում էր Ղեհաստանի գահի ճանապարհը հարթել իվան Վասիլիեվիչի առաջ, որին իւր անգթութիւնների համար Զարհուրելի մականունն էին տուել: Ղեհացիք, ասում էին, ոչինչ երկիւղ չպիտի ունենան նորա խիստ բնաւորութիւնից, որ իւր հպատակների վատ յատկութիւնները արդարացնում են. նոքա չպէտք է անհանգիստ լինին և կրօնական դաւանութեան տարբերութեան համար, վասն զի իվան Վասիլիեվիչը խոստանում էր ճանաչել Հռոմի գերագոյն իշխանութիւնը, այն պայմանով միայն որ պապը կայսեր տիտղոսը շնորհէ

իրան: Երկու այսպիսի զօրաւոր տէրութիւններ միւսնոյն դայիսոնի տակ միացնելով, կարելի էր Թուրքիայի զօրութեանը զիմադրել, և արդէն ռուսաց թագաւորը խոստանում իսկոյն յետ առնել Վալաքիան, որ սուլթանը հասարակապետութիւնից խլել էր: Այս կերպով Լեհաստանը երկու օգուտ էր քաղում միանգամայն. նա ապահովեցնում էր իրան ռուսաց թագաւորի կողմից՝ դա՛հը նորան տալով, ինչպէս նաև օսմանեան Դռնից՝ այն կողմից մի զօրաւոր պատուար բարձրացնելով որ ամբողջ քրիստոնեայ աղգերի հանգստութիւնը պիտի երաշխաւորէր:

Այսպէս ահա արդէն այդ ժամանակ, Լեհաստանի երեք զօրաւոր դրացիները, օսմանեան սուլթանը, ռուսաց թագաւորը և աւստրիացոյ կայսրը, օգուտ էին քաղում դա՛հի ընտրողականութիւնից հասարակապետութեան գործերի մէջ խառնուելու համար, և աշխատելու, իւրաքանչիւր իւր համար, ձեռք ձգել նորա թաղը և իշխանութիւնը: Լեհաստանի իշխանութեան հետամուտ եղող այս երեք անձինքներէից, սուլթանը, ինչպէս տեսանք, միակն է որ իւր անձը առաջ չէ դնում, և զարմանալին այն է որ յետոյ էլ Լեհաստանը նորանից այնքան երկնջելու բան չպիտի ունենայ. նա կը կարողանայ նորա չար զիտաւորութիւնների առաջ առնել լոկ իւր զօրքերի քաջութեամբ և փառաւոր յաղթութիւններով: Բայց նորա տեղ մի ուրիշ անձ կը ծագի, որի պահանջմունքները մի օր այնքան համեստ չեն լինիլ որքան մեր աչքի առաջ ունեցած ժամանակում: Բրանդէնբուրգի դուքսը, որ երբեմն լոկ Տեւտոնեան կարգի առաջին ասպետն էր, շատ ժամանակ չկար որ Պրուսիայի իշխանի տիտղոսն էր ընդունել Ծերունի Միգիսմունդ թագաւորից, որ ճանաչել էր նորան իբրև իւր վասսալը. և ահա այս հիման վրայ, այս սինքն իբրև հասարակապետութեան վասսալ, նոյն ժամանակի Ֆրիդրիխս դուքսը Լեհաստանի աւագաժողովից թոյլտուութիւն էր խնդրում ընտրութեանը մասնակից լինելու և իւր ձայնը տալու. նա կամենում էր աւստրիական շահերը պաշտպանել: Զամօյսիւ առաջարկութեան վրայ, որ այս անգամ աւելի խոհեմ էր գտնուել, վերջին տեղը տուին նորան Ծերակուտի մէջ՝ ընդհանուր ժողովում լոկ խորհուրդ տալու պայմանով... Բայց երկու ուրիշ անձինք փորձում էին դարձեալ Լեհացոց քուէները ստանալու, բայց սոքա այնքան երկիւղալի չէին. առաջինն էր Շվեդիայի Յովհաննէս Գ. թագաւորը, որ Միգիսմունդ Օգոստոսի քրոջ հետ ամուսնացել էր, և որի որդին,

տասը տարի յետոյ, Լեհաստանի դահլի վրայ բարձրանալով Սիգիսմունդ Գ անունով, Սկարգային արքունի տան երէց պիտի նշանակէր իսկ երկրորդն էր Ալֆոնս Բ Ֆերրարայի և Մոդենայի դուքսը, հռչակաւոր Տասսո բանաստեղծի բարեկամը և ապա նորա դահլիճը:

Սոքա են այն բազմաթիւ անձինքը որոնց համար քուէարկողները հրաւիրվում էին Վարչավայի դաշտում իրանց ընտրողական ձայնը տալու, ա՛յ ի՛նք՝ որոնցից իւրաքանչիւրը իւր դաշնակցական դիտաւորութիւնները և իւր քաղաքական նպատակներն ունէր: Մարդ համարեա զարհուրում է՝ երբ մտածում է թէ ինչպէս այսպիսի ծանրակշիռ շահեր, որ պահանջում են խորին կերպով հմուտ լինել այն կնճռոտ խնդիրներին որ մարդկային խոհեմութիւնը դժուարանում է նոյն իսկ պարզաբանել, ինչպէս, կրկնում ենք, այդպիսի ծանրակշիռ շահեր կարողացան հրապարակական խորհրդածութիւնների առարկայ լինել մի դաշտավայրի մէջ, անհամար ամբոխի ձևոնտուութեամբ, որ նիւթական հնար չունէր մի բան հասկանալու: Ամբողջ ազնուականութիւնը, ասում է մի ականատես վկայ, ժողոված էր այդ տեղ: Ազմուկը անբացատրելի էր. հէնց որ մէկը մի բան էր ասում որ ազնուականների բաղձանքներին համաձայն էր, բարձրաձայն աղաղակներ հնչում էին ամէն կողմից: Նոքա որ աւելի հեռու էին կանգնած, չգիտեալով թէ խօսքը ինչի վրայ է, աւելի սաստիկ էին աղաղակում: միւսները, լոկ այս աղաղակներին հետևելով, տեղի էին տալիս թուի կամ ուժի առաւելութեանը...» Մարդ ականայ կանգ է առնում այսպիսի զարհուրելի տեսարանի առաջ: Ահա այսպէս էին կատարվում այն երևելի ընտրութիւնները ուր Եւրոպայի թագաւորները, յափշտակուելով ասում է մի Լեհացի սլաւոմադիր, անձամբ պալիս էին ներկայ լինելու Քիբր մի ասպետական ղինախաղութեան, ուր դահը շնորհվում էր ամենաարժանաւոր ու քաջ իշխանին, և այն ամբողջ քրիստոնէութեան աչքի առաջ...» Երբէք աշխարհի մի ժողովուրդ, կարելի է ասել, չէ ներկայացրել սորա նման մի տեսարան¹⁾: երբէք բարոյական ամենաանարատ ճշմարտութիւնը աւելի

¹⁾ Նոքա որոնք կարծում են թէ հին քաղաքների հրապարակները մի քանի դէպքերում սորա նման մի տեսարան պիտի ներկայացնէին, բաւական է եթէ յիշեն թէ ինչ փոքր տեղ են բռնում այսօր հռոմէական ֆորումի աւերակները, որ համոզուին թէ ոչ հրապարակի տեղը և ոչ նորա մէջ պարունակուող բազմութիւնը չափազանց մեծ ընդարձակութիւն չէին կարող ունենալ:

Թանձր մոլորութեան պաշտպան չէ հանդիսացել, և անպայման արդարութիւնը երբեք աւելի մեծ անօրէնութեան չէ փոխուել: Այստեղ «Summum jus, summa injuria» խօսքը կատարեալապէս գտնուած է իւր գործադրութիւնը, երկու հակառակ ծայրերը ոչ միայն դիպչում, այլ և խառնվում են միմեանց հետ: Ի՞նչ կարող է աւելի իրաւացի լինել տեսականապէս, քան մի ժողովուրդի իրաւունքը իւր սեպհական գործերը կարգի դնելու, և ի՞նչ աւելի անարդար գործ իսկապէս՝ քան մի տղետ ամբոխի տուած վճիռը: Ի՞նչ աւելի վեժ գաղափար քան այն որով առաքինի և ազատ քաղաքացին խորհում է իւր հայրենիքի մեծութեան վրայ, և ի՞նչ աւելի ծիծաղելի արժանի առարկայ քան մի անկարգ ամբոխ, որ սահմանադիր ժողովի կերպարանք է ընդունում: Ի՞նչ աւելի վեհ տեսարան քան այն երբ մի ամբողջ ազգ ոտի է կանգնում արքայական թագը մի հերոսի ընծայելու որ ամէնից արժանաւորն է համարվում իրան կառավարիչու, ի՞նչ աւելի անողորմ խաբէութիւն քան այն որով զանազան պետութիւնների, փառասիրական նպատակների և նուրբ հաշիւների վրայ հիմնուելով, խառնադանձ բաղմութեան կոյր միամտութիւնից օգուտ են քաղում նորա անկումը պատրաստելու համար: Այդ ժողովը, ասում ենք, իբրեւ մի իրականացած և անխորհուրդ կերպով գործ դրուած ցնորքի կատարեալ տիպարը կը մնայ, իբրեւ ակներեւ անդացոյց այն ճշմարտութեան որով ամենաազնիւ խորհուրդը իրական կեանքի մէջ յաճախ ամենածիծաղելի կերպարանք է ընդունում: Ահա այստեղ մանաւանդ փայլում է մեր քարոզչի մտադրեալ կանոգին իւր ամենաշրջուցիչ պայծառութեամբ: Նոյն իսկ այս վերջին նախատիւքը, որ ժամանակը պահում էր լեհ օրէնսդրի վեհ բայց անիրագործելի գաղափարներին, ազատ չսխալ մնար նորա հեռատեսութիւնից: Պէր կը դայ, համարձակեցաւ կանչել նա իւր անշնչափկատ ունկնդիրներին. առաջ, երբ ոչ միայն ձեր թաղաւորները ընտրելու արտօնութիւնը կը յափշտակուի ձեզանից, այլ և ձեր բոլոր իրաւունքները միանգամայն կը խորասուզուին հայրենիքի նաւաբեկութեան մէջ, և ծիծաղելու առարկայ կը լինին աշխարհի համար...»

Ո՞վ չէ ապշել կարդալով այսօր այս խօսքերը որ սորանից երեք դար առաջ ասուեցան մի ազգի որ հազիւ հասել էր իւր գոյութեան ամենաբարձր կէտին, և որ տեսնում էր այն ժամանակ թէ ինչպէս երկրի ամենամեծ թաղաւորները զալիւ էին խոնարհաբար իւր քուէն խնդրելու:

Ազնուականների մեծ մասը ինչպէս կարելի է մակարերէլ մի որոշ ծրագիր չունէր. նոքա անգործ մնում էին մինչև որ մի նշան տրուէր իրանց առաջնորդներից, և մասնաւորապէս այն անձինց որին ամէնից բարձր էին դասում, այն է Յովհաննէս Զամօյսկին: Ժողովի ընտրութեան առաջարկուած իշխաններից ոչ մէկը չէր կարող յուսալ ազնուականների համակրութիւնը վաստկելու, որոնք մի առանձին ատելութիւն էին զգում մանաւանդ Գերմանիայի կայսեր որդու դէմ: Աւստրիական տան իշխանի թագաւոր նստելը նոքա մի սպառնալիք էին համարում իրանց իրաւունքների համար և այս անվստահութիւնը բոլորովին անհիմն չէր:

Ծերակոյտի բոլոր անդամները, բացի երկուսից, Մաքսիմիլիանոս կայսեր համախոհ էին և միաբանել էին լեհ հոգեւորականութեան հետ, որին առաջնորդում էր Ուխանսկի արքեպիսկոպոսը: Այս վերջինը, ժողովը գումարուելուն պէս, սկսեց աներկիւղ համարձակութեամբ խօսել յօգուտ աւստրիական տան. ցոյց տալով մինչև անգամ թէ որքան անհրաժեշտ էր շուտով մի զօրաւոր պաշտպան տալ հասարակայնութեան, զահերէց եպիսկոպոսը առաջարկում էր, իբրև ամենահաստատուն միջոց, նոյն իսկ Մաքսիմիլիանոս կայսեր թագաւոր ընտրել: Իւր ճառի մէջ, նա բացարձակապէս խօսում էր այն հակառակ կարծիքների դէմ որ պիտի ծնեցնէր անշուշտ մի այսպիսի հակաժողովրդային առաջարկութիւն: «Պնդում են, ասում էր արքեպիսկոպոսը, որ իբր թէ կայսերական կառավարութիւնը անտանելի է իւր հպատակների համար. զարմանում են որ այդ քնդարձակ դերմանական կայսերութեան ազնուականները բազմաթիւ դասերի են բաժանուած: Բայց, քանի որ այդ դասերից իւրաքանչիւրը իւր իրաւունքներն ու արտօնութիւններն ունի որ օրէնքը ճշտութեամբ որոշում է, փոխանակ այդպիսի կառավարութիւնը անիրաւ ու խիստ անուանելու, ինչպէս որ անում են, աւելի լաւ կը լինէր եթէ մենք ինքներս էլ ցանկայինք դորա նման մի կառավարութիւն ունենալ: Անշուշտ են չեմ ցանկանում մեր իրաւունքները սահմանափակուած տեսնել չափազանց խստութիւններով և անչափ արդարութեամբ. բայց եթէ հարկ լինէր ինձ երկու ծայրահեղութիւններից մէկն ընտրել, խոստովանում եմ աներկիւղ որ աւելի լաւ կը համարէի այսպիսի կառավարութեան տակ ապրել ուր ոչ ոքին չէ թոյլ տրվում մի բան ձեռնարկել, քան այն կառավարութեան ներքոյ՝ ուր ամէն մարդ իրաւունք ունի ամէն բան գործելու: Վաղուց է որ մեր ազա-

տութիւնը այնպիսի անկարգութեան է փոխուել որ ծիծաղում է ամէն աստուածային և մարդկային օրէնքների վրայ և որ պէտք է շուտով դապել: Ոչ ոք չէ կարող այս չարիքին աւելի լաւ դարման անել բացի կայսրից:

Այս էր ահա այն տեսութիւնը որ քաջութեամբ պաշտպանում էր Տերակուտի առաջ աւստրիական կուսակցութեան պարագլուխը: Այս խօսքերը չէին կարող հաճելի լինել ազնուականներին: Ընդհակառակն ազնուականութեան ուրախութեանը չափ չկար երբ լսում էր իւր սիրելի ատենաբանին, որ այս անգամ օտարական իշխանի ընտրութիւնից առաջ զարկը փտանգները ապացուցանելով ջատագով ու պաշտպան էր հանդիսանում նոյն իսկ այն իրաւունքներին որ արքեպիսկոպոսը փտանգաւոր էր համարել հասարակապետութեան համար:

Այնուչա, ասում էր Զամօյսկին, Աւստրիայի կայսրների փառքն ու արժանաւորութիւնը շատ ու շատ մեծ են, ես այդ բոլորովին խոստովանում եմ, բայց ոչ նոցա կառավարութեան եղանակը և ոչ նոցա իշխանութեան հպատակող ժողովրդների օրէնքներն ու սովորութիւնները մեր ընդունած կարգերի համաձայն չեն: Մեր ազատութիւնը երեք հիմնական սկզբունքների վրայ են դրած, որոնք բացառապէս միայն մեզ են պատկանում և որ անօգուտ կը լինէր ուրիշ տեղ որոնել: Ուրիշ ազգերը, զարմացմամբ նայելով մեր վրայ, կամ աշխատում են այդ սկզբունքները ձեռք բերել, կամ մինչև երկինքն են բարձրացնում նոցա: Եւ նախ, մեղանից ամէն մէկս ընտրում ենք մեր թագաւորներին. ոչ ոք մեղանում չէ ճանաչում մի կառավարութիւն եթէ կամաւորապէս չէ հպատակել նորան, կամ զոնեա եթէ ընտրութեան մասնակից չէ եղել, երբ մի ուրիշ թագաւոր ձայների բազմութեամբ ընտրուել է: Բացի սորանից, մենք ոչ միայն բացարձակ իշխանութիւն ունինք մեր վասսալների վրայ, այլ և կեանքի ու մահուան իրաւունք, դորա փոխարէն, մեր ազատութիւնը այնքան անսահման է, որ ոչ մի թագաւոր և ոչ մի պաշտօնեայ ոչ մի իշխանութիւն չունի մեզ վրայ բացի այն իշխանութիւնից որ մենք ինքներս մեր հաճութեամբ տուել ենք նորան: Եւ այս պատճառով թագաւորը չէ կարող մեղանից ոչ մէկին գրկել ոչ պատուից, ոչ ստացուածքից, ոչ կեանքից, ոչ ազատութիւնից, քանի որ մի օրինաւոր և հրապարակական դատաւարութիւն նախապէս յանցաւոր չէ համարել նորան: Ամէն բան այլապէս է կատարվում ուրիշ ազգերի մէջ: Նախ, կառավարութիւնները նոցա մէջ, կամ սկզբից ժառանգական են եղել, ինչպէս Ֆրանսիայում, Սպանիայում, Անգլիայում, կամ դադարել են իրօք ընտրողական լինելուց և միայն ձեռի համար պահպանել են ընտրութիւնը, ինչպէս Գերմանիայում, Հունգարիայում և Բոհեմիայում: Երկրորդ, թագաւորները այնտեղ բացարձակ իշ-

խանների պէս կառավարում իրանց ժողովրդներին, մինչդեռ թոյլ չեն տալիս որ ազնուականութիւնը համանման իշխանութիւն վարէ իւր վաստակները վրայ: Միթէ չզիտենք թէ որքան ազնուականներ ստիպուած են եղել այնտեղ զանազան դատերի ժամանակ բանդերի խորքից պատասխանել. քանիսը դատապարտուել են առանց լսելի լինելու: Ես չեմ հարցնում թէ արդեօք այսպիսի վարմունքը բանականութեան համաձայն է թէ ոչ. մինչև անգամ ենթադրում եմ թէ այդ երկրներում ամէն բան ամենամեծ արդարութեամբ է կատարւում, օրէնքների և տեղական սովորութիւնների համեմատ. ես միայն այն եմ պնդում որ կառավարելու ու դատաստան կատարելու այդ եղանակը չէ կարող մերինի հետ համաձայնիլ: Մեր օրէնքներին նայելով, մի մարդ որ ազնուական չէ՝ չէ կարող ոչ պաշտօն ստանալ, ոչ մի բարձրաստիճան տեղ բռնել. իսկ նոցա մէջ, ազնուականութիւնը իւր համար արժանի է համարել միայն զէնքերի արհեստը. վարչութեան միւս բոլոր մասերը և համարեա բոլոր պաշտօնները հասարակ ժողովրդին են թողած: Նոքա մեր ազատութիւնը անիշխանութիւն են անուանում. բայց արդեօք իրաւացի է այդ, ձեզ եմ հարցնում: Եթէ ազդը անհատների մի հաւաքումն է, որոնք օրինաւոր զաչնադրութեամբ միմեանց հետ կապուած են, մեր հասարակապետութիւնը ժողովրդի անպիտան մնացորդներից բաղկացած խառնուրդ չէ, այլ մի քաղաքական մարմին որ ամենաընտիր տարրերից է կազմուած: Նորա բնութիւնը հռոմէական հասարակապետութիւնից էլ չափաւոր է և նախապատիւ երկու տեսակէտից. նախ, փոխանակ ամենայն տարի իւր պաշտօնեաներին նորոգելու, նա տալիս է նոցա մի իշխանութիւն ցմահ, երկրորդ, երբ իւր պաշտօնեաներից մէկը մեռնում է, ճանապարհը ազատ է թողնում մի ուրիշին նոյն աստիճանին հասնելու. այդպէսով նա երկիւղ չունի որ Վարդաններ կամ ասոր կարգի զաւաճաններ գահի վրայ բարձրանան: Բարեծնունդ ազնուականը իրաւունք ունի ամէն պաշտօնների հետամուտ լինել, վասն զի նորա կրթութիւնը ազատ է պահում նորան այն անմիտ անփորձութիւնից և ստոր ցածութիւնից, որ ամբողջ մէջ պատահում են: Քաղաքներն ու գիւղերը, ասում են մեզ, ծաղկած վիճակի մէջ են Գերմանիայում, որովհետեւ միջին դասը այնտեղ առանձին ազգեցութիւն ունի. բայց որովհետեւ այդ յառաջադիմութիւնը լինում է ի վնաս ազնուականների ազատութեան, ես աւելի լաւ եմ համարում բոլորովին հրաժարուիլ այդ յառաջադիմութիւնից քան այդպիսի գնով ձեռք բերել նորան:

Հետաքրքրական չէ՞ իրերի այս համեմատական բացատրութիւնը, որ այնպէս անհամաձայն է նոյն իսկ նոյն ժամանակի արեւմտեան տէրութիւնների մէջ ընդունուած սկզբունքներին: Այստեղ դարձեալ ի՞նչ զարմանալի խառնուրդ ենք գտնում մեծութեան ու ոչնչութեան, ազնուութեան ու անդթութեան: Ի՞նչ անակնունքի կուտակումն կանխահաս զաղտիւարների և կանխակալ կարծիքների, ճիշտ գնա-

Հատուծիւնների և անպատշաճ համեմատութիւնների: Մէկ կողմից, «habeas corpus»-ը իբրև մի անհերքելի սկզբունք է ընդունվում հարիւր տարի առաջ քան Անգլիան կը համարձակէր իւր ցանկութիւնը յայտնել այդ արտօնութեան մասին. միւս կողմից ստրկութեան տեսութիւնը ամենայն համարձակութեամբ քարոզվում է, համարեա իւր բոլոր խստութեամբ, քրիստոնէութեան հաստատուելոց տասնվեց դար յետոյ. այստեղ, մարդկային արժանաւորութեան ամենավեհ զգացմունքը. այնտեղ, ազնուական դասի նախապաշարմունքների ամենամեծ յանդգնութիւնը. հռոմէական սահմանադրութիւնը Լեհաստանի հասարակապետութեան սահմանադրութիւնից ստոր համարուած, և մինչև Կաննայի պատերազմի այն յաղթուածը որ ապստամբութեամբ իշխանութիւնը ձեռք բերողների իբրև մի տիպար է ներկայացվում, այս բոլորը մի օտարոտի ու այլանդակ տեսարան է բաց անում մեր առաջ: Մարդ ակամայ նշմարում է որ այստեղ Եւրոպայի սահմանադրիւի վրայ է կանգնած, և Ասիայի մերձաւորութիւնը զգալի է լինում: Կարծես թէ մտաւորապէս տեսնում ես այն փայլուն հանդերձները, այն շքեղ միանգամայն և անձողնի գոյները, այն շողշողուն բայց անձաշակ զարդերը ուր յաճախ մի թանկագին գոհար հասարակ մետաղով է հագցրած, ուր փայլուն պղնձի կտորը օղակի տեղ է ծառայում ոսկէ քամարի համար:

Բարեբախտաբար մի մարդ կայ այդտեղ որ արժանապէս կը գնահատէ այս օտարոտի տեսութիւնները: Աւելի ողջամիտ սկզբունքների հետեւելով, Սկարգան, եթէ կարելի է այսպէս ասել, գաղափարները իւր տեղը կը գնէ. նա ոչ այն կը թոյլ տայ որ այդ գաղափարները հնացած նախապաշարմունքների խաւար լաբիրինթոսի մէջ թաղուած մնան և ոչ ժամանակի յառաջադիմութիւնից նշանակած ժամից առաջ իրանց օրինաւոր ծնունդն առնուն. նա իրաւամբ համարում է որ յիշեալ գաղափարները, թէ մի և թէ միւս դէպքում ժամանակի սովորութիւնների ու հաստատութիւնների համաձայն չլինելով, միայն վատ հետեւանք կարող են ունենալ մի ժողովրդի համար որ կամ շատ մանուկ է նոցա ընդունելու համար կամ շատ ծեր է այլ ևս իւր մէջ պահպանելու համար: Մարդ ապշած մնում է նորա քարոյններից մէկը կարդալով, որի մէջ բոլորովին հակառակ կարծիքներն ենք գտնում և որ քամոյսկու ատենաբանութեան հերքումը կարող է համարուիլ. դոնեա այս տպաւորութիւնն են գործում այն միւսնոյն հատուածին հետեւող խօս-

քերը որով քարոզիչը սլախարակում է այլադաւանների դաշնակցութիւնը: Սկարզան սկսում է դատապարտելով ազնուականութեան այն առանձնաշնորհութիւնը որ համապատասխանում է անդիական սահմանադրութեան «habeas corpus»-ին. նորա պատճառաբանութիւնները ոչ թէ սկզբունքի անընդունելութեան վրայ են հիմնվում, այլ դատաստանական թերի կազմակերպութեան հետ ունեցած անհամաձայնութեան վրայ: «Ձեր սահմանադրութեան մէջ, ասում է նա, դեռ շատ օրէնքներ կան որ չեն կարող կանգնել մի իմաստուն մարդու քննութեան առաջ, մի մարդու որ քաջ հմուտ է աստուածային և կայսերական օրէնքներին (եկեղեցական և հռոմէական իրաւագիտութիւն): Այսպիսի է նախ այն օրէնքը որ արգելում է կայանաւորել ամենամեծ յանցաւորին, եթէ մինչև անգամ նա հայրենիքը դաւաճանած, թաղաւորին անպատուած, սպանութիւններ ու յափշտակութիւններ գործած լինի, մինչև որ նորա դէմ բացուած դատը իւր վախճանին չհասնի: Նորա գործը կարող է այդպէսով երեսուն կամ քառասուն տարի ձգձգուիլ մինչև որ ձեր երեսփոխանական ժողովը ժամանակ գտնէ նորանով զբաղուելու: Արդհետև մի ուրիշ նոյնքան ողբալի սովորութիւն պահանջում է որ այստեղ խնդիրները լոկ երեսփոխանական ժողովի դատաստանին ենթարկուին, իբրև թէ աւելի կարևոր գործեր չունենայիք քննելու, իբրև թէ ձեր անվերջ գծտութիւնները ձեր ժամանակի կէսը չխլէին ձեզանից: Սուրանից յետոյ զարմանալի է արդեօք որ ձեր ժողովները մի տարուան ընթացքում շատ շատ հինգ կամ վեց դատաստանական վճիռներ են տալիս: Ո՞րքան օրէնք որ անպայման յետաձգում է արդարութիւնը և Աստուծոյ անէծքը բերում այս թաղաւորութեան վրայ»:

Սակայն Սկարզայի գերազանցութիւնը աւելի պարզ կերպով փայլում է, երբ նա բանականութեան և կրօնի անունով միանգամայն զննաւորվում է Ղեհաստանի օրէնսդրութեան ամենաանողորմ անիրաւութեան դէմ, մարդուս իւր նմանի վրայ ունեցած զզուելի իրաւունքի դէմ, որ իրօք ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ նախնական ստրկութիւնը որ ուրիշ անունով շարունակվում էր նոր ընկերութեան մէջ:

«Ի՞նչ ասեմ այն օրէնքի վրայ, աղաղակում է նա, որ մարդկային էակներին, լեհացիներին, քրիստոնեաներին բուն ստրկական վիճակի մէջ է պահում, որ ստորացնում է նոցա մինչև այն աստիճանը որի վրայ

գտնվում էին հռոմէացոց արծաթագին կամ պատերազմական գերիները: Դուք ինքներդ էք ասում թէ. չկայ մի երկիր ուր գիւղացին այնպէս ճշուած լինի ինչպէս այստեղ: Տէրը կարող է իւր ուղածին պէս վարուել նոցա հետ. նորան են պատկանում նոցա ստացուածքը և առողջութիւնը և կեանքը: Ոչ մի դատարան, ոչ մի հրապարակ չկայ այդքան դժբաղդ գոհների դանդառներն ընդունելու համար, և այդ բացարձակ իշխանութիւնը, այդ «dominium supremum»ը, որից այնքան զարհուրում ենք երբ խօսքը մեր վրայ է, օրէնքը իրաւունք է տալիս մեզ ունենալ նոցա վրայ: Այժմ հարցնում եմ ձեզ, կայ արդեօք ամենափոքր նշողը մի օրէնքի մէջ որ այսպիսի մի զգուշիկ կարգ է սրբազործում: Բոլոր քրիստոնէական աշխարհում հաստատուած օրէնքները, բոլոր եւրոպական ժողովրդների քաղաքական և կրօնական հաստատութիւնները պատրաստ են պատասխանելու և ամաչեցնելու ձեզ: Եթէ դոքա արծաթով դնած անասուններ կամ պատերազմում բռնած գերիներ չեն, եթէ դոքա թուրքեր ու թաթարներ չեն, ինչի համար ենք թոյլ տալիս որ նոքա հեծեծեն ամենազգուշիկ ստրկութեան տակ: Եթէ ձեր վաստաշնորհից մէկը մի անկարգութիւն է արել, քչեցէք նորան ձեր հողերից, եթէ կամենում էք: Բայց ինչ իրաւունքով էք կամենում խլել այն ազատութիւնը որ նա ծնելով իւր հետ բերել է, ինչ իրաւունքով նորա բացարձակ տէրն էք դառնում: Առաջին դարերի քրիստոնեաները, որոնք հեթանոսութեան ժամանակ վաճառանոցից ստրկուներ էին դնում, ամէնին ազատութիւն էին տալիս այն օրը երբ նոքա մկրտութեամբ ազատվում էին Սատանայի գերութիւնից: Իսկ մենք, ամէն տեսակ օրէնքների հակառակ վարուելով, բռնութիւն ենք գործ դնում քրիստոնեաների, հաւատացեալների դէմ, որոնց անձը սրբազան է, այս միևնույն Լեհաստանի զաւակների դէմ, որին ստրկութիւնը երբէք ծանօթ չէ եղել, մենք նոցա հետ արծաթագին անասունների նման ենք վարվում և երբ, անօթութիւնից ու թշուառութիւնից ստիպուած, հոքա դնում են իրանց ապրուստը որոնելու ուրիշ տեղ, մենք տուգանքի ենք ենթարկում նոցա ինչպէս թուրքերն անում են իրանց պատերազմական գերիների համար: Ի՞նչպէս չերկնչենք որ մի այսպիսի մեծ անօրէնութիւն Աստուծոյ բարկութիւնը կը բերէ մեզ վրայ, և թէ հեթանոսները, իրրի նորա վրէժիւնդրութեան գործիքներ կը դան իրանց կարգին բռնակալութիւնը կը հաստատեն մեր զրկւնների վրայ....»

Դժուար կը լինէր նոյն իսկ ժամանակի յառաջադիմութեամբ լուսաւորուած պատմաբանից պահանջել որ սորանից աւելի լաւ գատէր ստրկութեան տեսութեան վրայ և աւելի հիմնաւոր փաստերով հերքէր նորան: Ի՞նչպէս չուրախանանք երբ այդ հերքումը գտնում ենք մի մարդու խօսքերի մէջ որ այնպիսի ժամանակ և այնպիսի երկրումն էր ապրում ուր այս տեսութիւնը քաղաքական օրէնքի

զօրութիւն ունենալով նոյն ժամանակի ամենալուսաւորեալ անձանց մէջ կուսակիցներ ու պաշտպաններ էր զանում: Ոչինչ այնքան պատիւ չէ բերում Սկարզային որքան այս ազդու բողոքը իւր ժամանակակիցների օրէնսդրական բարբարոսութեան դէմ: Ուրիշ տեղ նա իբրեւ նոցա պահապան, նոցա առաջնորդն է հանդէս գալիս, ցոյց տալով նոցա ուղիղ ճանապարհը, իսկ այստեղ նա իբրեւ գերազոյն դատաւոր է երևում նոցա մէջ: Նորա դառն զանգատը մարդկային խղճի աղաղակն է, որ զայրանում է մի անողորմ օրէնքի դէմ:

Ի՞նչ էր Զամոյսկու նպատակը վերոյիշեալ զարմանալի խօսքերը արտասանելով, որոնք թէեւ դժուարւմբունելի՝ բայց վերին աստիճանի յանդուգն էին: Ի՞նչ բանի մէջ էր կամենում համոզել նա իւր ազգակիցներին այդպիսի կենդանի գոյներով ներկայացնելով նոցա իրանց քաղաքական և ընկերական վիճակի կարծեցեալ գերազանցութիւնը: Նա կամենում էր նոցա քուէները իրանց ազգակիցների մէկի վրայ դարձնել, նա փաստաբանում էր ազգային իշխանի ընտրութեան համար:

Սակայն այն դժուարութիւնները որ ինքը յարուցել էր առաջին անիշխանութեան ժամանակ այն անձանց առաջ որոնք նոյն միջոցին, ինչպէս և ինքը այժմ, յորդորում էին լեհացի ազնուականներից մէկին ընտրել, այդ դժուարութիւնները իրանց կարգին, խոչընդոտներ պիտի հանէին այստեղ նորա առաջ: Նախ դերդաստանների ոսոխութիւնն էր և ապա դահին հետամուտ եղող անձանց տիտղոսների հաւասարութիւնը, որոնցից ոչ մէկը միւսներից գերազանց էր անձնական արժանաւորութիւններով կամ յատկութիւններով: Բայց աւստրիական կուսակցութիւնը մեծ յառաջադիմութիւններ էր անում և մօտ էր մինչև անգամ Մաքսիմիլիանոսի ընտրութիւնը հրատարակելու: Այն ժամանակ փոխանակ տեղի տալու, Զամոյսկին մտաբերում է որ թագաւորական հարստութեան մի վերջին իշխանուհին իբր մոռացուած ընկած է երկրի մի անկիւնում, այդ իշխանուհին Սիդիսմունդ Օգոստոսի քոյրն էր, միւսնոյն անձը որին կամեցել էին ամուսնացնել Հենրիկոս Վալուայի հետ: Յանկարծ իւր ընթացքը փոխելով Զամոյսկին հրատարակում է նորան Ղեհաստանի թագուհի. ազնուականութիւնը չէ հակառակում նորան և այսպէսով առանց կասկածելու, ժառանգական յաջորդութեան սկզբունքը յաղթող է հանդիսացնում: Իշխանուհին, իւր Հեղվիզ մեծ մօր նման, հպատակելով տէրութեան պահանջմունքներին, իւր ձեռքը

Հնորհում է Սեպտիմանիայի դոքսին և այսպեսով լեհաստանին տա-
լիս է իւր ամենաաւեճ թաղաւորին՝ Ստեփան Բատորին:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս իշխանի փառաւոր թագաւորութեան համար Լեհաստանը մեծ մասամբ բաղդի բերմանն է պարտական, բայց և այնպէս յիշեալ թագաւորութիւնը պատմութեան ամենամխիթարական տեսարաններից մէկն է ներկայացնում: Նա առժամանակ դադարեցնում է այն զօրաւոր շարժողութիւնը որ հասարակայնութիւնը գէպի իւր կորուստն էր տանում, և ապացուցանում է որ մի հանձարեղ մարդու կամքը կարող է փոքրինչ ժամանակ յետաձգել այն վիճակը որ անողքելի բաղդը պատրաստել է մի երկրի ապագայի համար: Եթէ մի անգամ մտածենք թէ ինչ փառաւոր գործեր ձեռնարկել ու զլուխ է տարել այս քսջ թագաւորը տասը տարուան ընթացքում, և այն այնպիսի սահմանափակ իրաւունքներով, կը հարկադրուինք խոստովանելու որ նա արդարեւ զարմանալի ձիրքեր է ցոյց տուել թէ պատերազմական և թէ վարչական գործերի մէջ: Բայց նորա յաջորդի ընտրութեան ժամանակ եղած անկարգութիւնները իւր ընտրութեան օրերում տեղի ունեցած անկարգութիւններից մեծ եղան. իւրաքանչիւր նոր ընտրութեան ժամանակ այդ անկարգութիւնները սաստկանում էին, միւսնոյն ժամանակ սաստկանում էին և օտարական միջամտութիւնները, և երբ 1793ին Լեհաստանը փորձեց դուրս դալ այն գերեզմանից ուր ձգելէր նորան իւր ընտրած կառավարութեան ձեւը, երեք երկար դարերի փորձերից խրատուելով՝ զուր ընդունեց նա ժառանգական իշխանութիւնը, այդ վերանորոգութիւնը ուշ գալով՝ չյաջողեցաւ յարութիւն տալ նորան:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԽԹԻԻՆ

Տեղեկագրութիւն Հայոց դաղթականութեան, որք Մոլտո-Վալաքիա, Հուն-
գարիա և իլհաստան: Ուղեորութիւն յամին 1876 Արշակայ Մ. Աթուռնեան:
Փօքշան. 1877. Տ. 16-⁰ եր. ց * ք * 164:

Յայտնի է որ 1060 թուականին, մեր Անի մայրաքաղաքի օտա-
րաց ձեռք անցնելուց յետոյ, նորա փարթամ և քնքշութեան սովոր
ժողովուրդը այլ ևս չի գիմացաւ նեղութեանց, և մեծ բազմու-
թեամբ դաղթեց դէպի իլհաստան և Մոլտավիա, գուցէ ծանօթ լի-
նելով այս երկիրներն հետ իւր առաջուայ վաճառականութեամբ:
Յայտնի է նմանապէս թէ Հայաստանի զաւակները որքան նեղութիւն-
ներ կրած են, այս ութ լինել հարիւր տարուայ մէջ յիշեալ եր-
կիրներում, զվաւորապէս կաթողելութեանը զոհ գնալով: Ներկայ
դարուս սկզբներում, ճանապարհորդած է Մոլտավիոյ, Վալաքիոյ և
վերջապէս Աւստրիայի ամբողջ տէրութեան մէջ, հայերի մնացորդ-
ները փնտռելու համար, Վենետիկի Միսիթարեան միաբանութեան
անդամ Մինաս վարդապետ Բժշկեանցը, որ և տպագրած է իւր գործը
1830 թուին «ճանապարհորդութիւն ի իլհաստան» անունով: Այնու-
հետեւ մեր այս հեռաւոր երկրացոց վիճակը շատ փոփոխութեանց
ենթարկուեցաւ, մանաւանդ 1848 թուին պատահած յեղափոխու-
թեանց պատճառաւ: Պօլսոյ պատրիարքարանը որի թէմին են պատ-
կանում Եւրոպայում բնակուող բոլոր հայք, վաթսուհական թուա-
կաններին այցելութեան ուղարկեց այդ կողմերը, Ներսէս եպիսկոպոսն
վարժապետեանին (որ այժմ պատրիարք է) և լրագիրներն մէջ, մնա-
սամբ իւր կցկուոր տեղեկութիւններ հաղորդուեցան նորա այս այ-
ցելութեան մասին: 1875 թուականին, դարձեալ ազգից այդ մնա-
ցորդները փնտռելու դիմաւորութիւնով, ճանապարհորդեց Աւստրիայից

քանի մի գաւառները Մելքիսեդէկ վարդապետ Մուրատեանցը, որի հետաքրքիր և գեղեցիկ նամակները տպագրուեցան նոյն թուի Մասիս լրագրի մէջ: Վերջապէս 1876 թուին ճանապարհորդած է Աւստրիական Ղեհաստան, Հունգարիա և Մօլտօ-Վալաքիա ոմին Արշակ Ալթունեան՝ որ և հրատարակած է, իւր ժողոված տեղեկութիւնները Ֆօքշան տպած վերոյիշեալ անունով գրքի մէջ: Հեղինակը իւր յառաջաբանի մէջ հայոց գաղթականութիւնն արդարացնում է նոցա վաճառականական ձգտումներով. բայց համեմատելով յետոյ հին ժամանակուայ Յունաց գաղթականութեան և այժմեան Գերմանական ազգի գաղթականութեանց հետ, գալիս է այն եզրակացութեան, որ մինչդեռ յունաց և գերմանացոց գաղթականութիւնը համարելու է իբրև առևտրական աշխարհակալութիւն, հայերը «ընդհակառակն « իրենց գաղթականութեամբ իրենց հայրենեաց ընդհանուր օգտին « ալ կ'մնասին, հայրենի երկիրնին թողլով դուրս ելնելուն պէս « իրենց հայրենակցաց հետ ունեցած հաղորդակցութիւննին բոլորովին « կտրելով խզելով, առանձնանալով, որպէս թէ բոլորովին օտարա- « ցած զառ ազգ մը եղած ըլլային մինչդեռ ուրիշ քաղաքակիրթ ժո- « ղովուրդներ, երբ օտար երկիր գաղթականութիւն մը հաստատեն, « առաջուանէն աւելի սերտ հաղորդակցութեամբ և յարաբերու- « թեամբ կը կապուեն իրենց հայրենի երկրին մէջ գտնուող ազգին « հետ, այնպէս որ կարծես այդ գաղթականութիւնը՝ օտար հողի « և երկրի վրայ՝ միայն իւր հայրենեացը համար կապրի»:

Առհասարակ հեղինակը բոլոր իր տեսած հայերին երկու կարգ գաղթականութեանց է վերաբերում, այն հայոց մնացորդները, որոնք գաղթած են ամենէն առաջ Ղեհաստանի, Տրանսիլվանիայի և Հունգարիայի կողմերը, այժմ՝ գրեթէ բոլորովին լատինացած են ու օտարացած ոչ միայն կրօնքով, այլ և լեզուով ու ազգային զգացմունքներով, այն ինչ՝ աւելի յետին ժամանակուայ գաղթականները, Մօլտօ-Վալաքիայի կողմերը, երբեմն եկեղեցի և քահանայ չունենալով, և մինչև անգամ լեզունին մոռանալով, մինչև այս օր հաստատ մնացած են իրանց դաւանութեան մէջ: Բայ ի Ֆօքշանի հայոց համեմատաբար ցոյց տուած ազգային եռանդին, հեղինակը ամեն տեղ էլ հայ գաղթականների դրութիւնը գտնում է անմխիթար: Ամէն տեղ, հայոց եկեղեցիները կամ անցած են օտարաց ձեռք, կամ գոց մնացած են քահանայ չունենալու պատճառաւ, կամ վերջապէս եղած քահանայքն էլ տգէտ, և հայերէնից զուրկ անձինք: Դպրոցներ կամ

չկան բոլորովին, կամ եղածները աննախանձելի դրութեան մէջ են, հայերէն լեզուի ուսուցիչների պակասութիւնը ընդհանուր է: Ազգային մնացած կալուածքների եկամուտները վատնուվում են անօգուտ: Երբեմն վաճառականութեամբ հարստացած հայերի ձեռքից այս օր օտարազգիք, և մանաւանդ հրէայք, այն աստիճան խլած են ամենայն առուտուր, որ հայք կորցրած են իրանց հարստութիւնը և շատ անգլխտին աղքատութեան մէջ են: Վերջապէս մի կողմից սպառնում է բոլորովին կլանել մնացորդ հայերին կաթոլիկութիւնը, միւս կողմից իրանք հայք մոռացման են տուել լեզուն և ազգութիւնը, այն աստիճան, որ շատերը, մինչև անգամ ամաչում են իւրեանց հայ կոչել: Այսպէս են հեղինակի տպաւորութիւնները:

Բնական է, թէ որքան հետաքրքիր պիտի լինին մեզ համար ամէն կերպ տեղեկութիւնները, որ հրատարակվում են մեր հեռաւոր և մոռացման տուած եղբարց վերաբերութեամբ, և միայն այս զիպացմունքը, իրաւունք է տալիս մեզ աւելի պահանջող լինել գաղթականներին այցելող հեղինակներից: Պարոն Ալթունեանի գրուածքը երկու նշանաւոր պակասութիւն ունի, նախ որ անդադար կրկնում է դրքի մէջ իւր զգայած բանական ցաւը հայերի օտարանալու մասին, և երկրորդ որ փոխանակ աւելի մանրամասն խօսելու հայոց վերաբերութեամբ, նա երկար ու բարակ նկարագրում է նշանաւոր քաղաքների գեղեցկութիւնը, փողոցների մաքրութիւնը, թանգարանները, թատրոնները և ամենայն ինչ, որ մեզ վաղուց յայտնի է եւրոպական աւելի ճարտար գրիչներից... Պարոն Ալթունեանի ժողոված վիճակագրական տեղեկութեանց կարծ թովանդակութիւնը յառաջ ենք բերում:

Ի ՈՒՄ Է Լ Ի Ա

Վարնա քաղաք թիւ հայոց 1828 թւին 150 տուն, այժմ 210 տուն: Ժողովուրդն առհասարակ տգէտ է և վերջին ծայր աղքատութեան մէջ: Հայոց դպրոցը շատ խեղճ բան է, ուր մինչև անգամ հայերէն «կրակ մը բեր» խօսքին նշանակութիւնը չեն հասկնար. լեզունին կոշտ թրքերէն է: Ազգասէր անձինք հազուադիւր են. սոցա մէջ Բօմիսիօնձի Հայրապետ աղա անուն անձը դպրոցի մեծ մասը իւր ծախսով է շինել: Դպրոցի աշակերտաց թիւն է 80. աղջկանց դպրոց չկայ: Հայք փառաւոր եկեղեցի ունին Ս. Սարգսի և երկու քահանայ:

ԲՈՒՍԾՈՒԳ քաղաք: Թիւ հայոց 1828 թ.-150 տուն. այժմ 250: Քաղաքիս մէջ տաճիկներից յետոյ հարուստը հայքն են. աշխատասէր, բայց նոցա երեսը չի խնդար, այլ լուրջ, մտածկոտ և շուքը ծանր դէմք ունին: Հայոց թաղը երկու է, մէկը քաղաքից դուրս, ուր և եկեղեցին է, միւսը քաղաքի մէջ: Քաղաքիս հայք նմանապէս հայերէն չգիտեն, բացի քանի մի նորահաս երիտասարդներ, որոնք ձգտումն ունին ընկերութիւն կազմել, աղջկանց դպրոց բանալ և այլն: Ունին միմիայն տղայոց դպրոց:

Բ Ո Ւ Մ Ա Ն Ի Ա

ՃԸՐԾՕՎԱ կամ ԵՔԵՐԿԵՕՅ: Նոր շինուած քաղաքիս մէջ միմիայն 8 տուն հայ կայ Պուքրէշից եկած. դոքա ամենքն էլ հարուստ են: Եկեղեցի դպրոց դեռ չունին:

ՊՈՒՔՐԷՇ մայրաքաղաքի մէջ 1828 թուին 120 տուն հայ կար, այժմ 270 տուն, որ մի առանձին թաղ են կազմում. ունին փառաւոր քարաշէն եկեղեցի և տղայոց վարժարան: Եկեղեցին հարուստ է. 100 հօիւայի չափ արծաթ և տարեկան 1200 քրքմից եկամուտ ունի: Երկու քահանայ կայ և մի վարդապետ: Աղջկանց դպրոց չունին և օրիօրայէրը վրահերէն կը խօսին: 1876 թուին մի հարուստ հայ վախճանելով այստեղ, աղջկանց դպրոց շինելու համար 5000 քրքմից կտակ արաւ: Հարուստ հայերը իւրեանց տղայքը օտար վարժարաններ են ուղարկում: Այսու ամենայնիւ այստեղի հայք ազգասէր են, քաջ և հայութիւնն իրենց պարծանք են համարում, ու թէ տէրութեան, թէ տեղացւոց առաջ մեծ յարգ ու համարում ունին: Տէրութեան ծառայութեան մէջ բաւական պաշտօնավարներ կան հայերից, որոնցից մեծ մասը դաճապահներ են: Սակայն երկրի երեսփոխանական ժողովի մէջ հայ ներկայացուցիչ չունին: Հայերը տէրութեան զինուոր կուտան, իսկ շատերը այդ հարկից ազատելու համար՝ օտար երկիր են փախցնում՝ զաւակներին: Զրնայի յերով տեղացւոց բարոյականութեան ապականութեանը, հայ իգական սեռը իւր համեստութիւնը և պարկեշտութիւնը անբիծ պահած է:

ՊՕԹՈՒՇԱՆ քաղաքում երբեմն եղած է 400 տուն հայ, 1828 թուին 60 տուն, իսկ այժմ 200 տուն, մեծ մասը աղքատ, այնպէս որ մօտ 100 տուն ամենօրեայ ողորմութեան կարօտ է. վասն զի հրեայք բոլոր առևտուրը ձեռքերից առած են: Երկու եկեղեցի

ունին, ընդարձակ գերեզմանատուն պարտիզով, փառաւոր շինութիւնով դպրոց, որ ուսման մէջ յետագէմ է. աղջկանց վարժարան չունին: Հայոց եկեղեցիների տարեկան եկամուտքը 6000 Փիօրին կամ 550 ոսկի է, որոյ կէսը բաժանւում է աղքատաց, կէսը դպրոցի և եկեղեցւոյ վրայ է գնում: Հայերը զխաւորապէս պարապում են փաստաբանութիւնով, բժշկութիւնով և տէրութեան պաշտօնատարութեամբ. երևելի վաճառականներ քիչ են: Բնաւորութիւնն շատ լուրջ է և ծանր և ըստ երևոյթին հպարտ, բայց վեհանձն են և մարդասէր: Կանայք բարոյական են և ժամասէր:

Րօման քաղաքում 1828 թուին կար 110 տուն հայ, այժմ միայն 75 տուն, այն ևս նուազելու վրայ է: Ունին մի հին եկեղեցի, որ հիմայ փառաւոր վերանորոգուած է. եկեղեցւոյ պարտիզի և բակի մէջ դնւում է գերեզմանատունը և վարժարանը, որ խեղճ վիճակի մէջ է. աղջկանց դպրոց չունին, և մանուկները հայերէն չգիտեն խօսել: Ժողովուրդը մեծ մասամբ սոգէտ է և աղքատ ու հրէից ձեռքին գերի: Հայերէն իմացող քիչ կայ:

Եաշի մէջ 1828 թուին մօտ 150 տուն կար, այժմ միայն 90 տուն, որոնց հարստութիւնը միջին կարգի է: Ունին երկու հնաշէն եկեղեցիք և մի քահանայ: Ազգային դպրոց չունին, վասնորոյ հայերէն գիտացող քիչ կայ և անտարբեր են կրօնքի ու ազգութեան կողմից: Այս քաղաքում մի հայազգի՝ բուժմաներէն լրագիր է հրատարակում «Կուրիէ» անունով:

Հօգնայ քաղաքում 1828 թուին կար 60 տուն հայ, այժմ 30 տուն: Մի փայտաշէն եկեղեցի ունին առանց դպրոցի:

Գալաց քաղաքի հայք 1828 թուին 30 տուն էին, այժմ 50 տան չափ, ամէնքը վաճառական և կոմիսիօնչի, միւս քաղաքների հայերի հետ համեմատելով քիչ մի աւելի լուսաւորեալ և ազգասէր: Ունին եկեղեցի, բայց քահանայ և վարժարան չունին:

Ֆօքշանի հայք 1828 թուին 60 տուն էին, այժմ մօտ 200 տուն, երկու եկեղեցի ունին և երկու քահանայ: Տղայոց դպրոցում ուսանում են 60ի չափ աշակերտներ, բայց աղջկանց դպրոց չունին: Քաղաքիս հայոց մէջ ազգութեան սէրը վառ է և արծարծ: Տեղացի երիտասարդք մի ընկերութիւն են կազմած «Հայաստանեայց» անունով, որ իւր համար հայերէն տպարան ունի բացած և ուր տպուած է նոյն այս Աթուհեանի ճանապարհորդութիւնը: Ընկերութեան նպատակն է ընդհանուր բուժմանից հայոց համար մի կեդրոնական ուսումնարան բանալ:

Ընդամենը Բումանիայի վերոյիշեալ ութ քաղաքների մէջ 1876 թուին գտնւում է եղել 923 տուն հայ, իսկ ամբողջ Բումանիայում 16ից մինչև 18,000 հայ, որոնցից ոչ մինը կաթողիկոսութեան չէ դարձած:

Հ Ո Ւ Ն Գ Ա Ր Ի Ա

Կրօնշխարհ կամ Պաշտօն վ. քաղաքում մօտ 20 տուն հայ կայ, թէև հարուստ, բայց հայերէն չգիտացող: Եկեղեցի և քահանայ չունին, բայց այստեղ բնակուող Ֆօքշանցի Ֆէրհատեան Գալոր աղան իւր ծախսով պահում է իւր տանը մի հայ կաթողիկ վարդապետ, որ տօն օրերին պատարագ է մատուցանում ժողովուրդի համար մասնաւոր տան մէջ:

Էլեզապէդշատ կամ Պաշտօն վ., որ ժամանակով հայոց սեփհական քաղաք էր, այժմ հազիւ 400ի չափ հայ ունի, նոքա ևս կաթողիկացած ու լեզուն բողոքովին մոռացած: Ունին չորս մեծ եկեղեցիք, մօտ 60,000 Ֆիօրին տարեկան եկամուտքով. դպրոցը հայերէնի վերաբերութեամբ շատ յետադէմ է:

Կեռլա կամ Արմէնօպօլիս կամ Սամուշույի վար, որ նմանապէս հայոց ձեռքով շինած քաղաք է և ժամանակով մօտ 6000 հայ բնակիչ է ունեցած, այժմ հազիւ 2000 հոգի հայ կայ, մեծ մասամբ վաճառական: Ունին երեք եկեղեցի: Քաղաքի կառավարութիւնը հայոց ձեռքին է: Քանի մի հայք 1 կամ 2 միլլիօն Ֆիօրինի տէր են:

Ճուրճով կամ Սէնթ-Միքէլ վ. քաղաքում այժմ հազիւ 40 տուն հայ կայ, որոնցից շատ քիչը գիտեն հայերէն: Ամենքը վաճառական են և մէջերնին աղքատ չկայ: Ունին մէկ եկեղեցի և մէկ քահանայ, որ հազիւ քանի մի բառ հայերէն գիտէ:

Սիբիլ վ. քաղաքում 17 տուն հայ կայ, որոնցից մէկ երկու հոգի միայն հայերէն գիտեն: Մէկ եկեղեցի ունին:

Տէվա քաղաքում միայն քանի մի հայ ընտանիք կայ, լատինաց հովուութեան տակ:

Նասսօ քաղաքում հազիւ 20 տուն հայ կայ, ունին եկեղեցի լատինացոց վարչութեան տակ:

Պրիսդից կամ Սաս Սէպիշ քաղաքում 8 տուն հայ կայ, որոնց հովուում են լատին քահանայք: Առհասարակ թէ Հունդարիայ և թէ Տրանսիլվանիայ չկայ քաղաք կամ գիւղ, ուր քանի

մի տուն հայ չղանուի, մեծ մասը հայերէնը մոռացած և լատին քահանայից ձեռքին: Բայց թէ որքան է այդ երկիրների մէջ հայոց ընդհանուր թիւը, հեղինակը չէ ասում:

Բէշդա.—20ի չափ հայ ընտանիք և 28 հայ ուսանողք:

Բ Ո Ւ Կ Ո Վ Ի Ն Ա Յ

Ռէտէք զիւղաքաղաքի մէջ մօտ 30 տուն հայ կայ երկրադործ և դեռ ևս լուսաւորչական, բայց կաթոլիկութեան դառնալու վտանգի մէջ, վասն զի հայ քահանայ չունենալու պատճառաւ լատինաց ձեռքով կը հովուուին:

Չէրնովից քաղաքում 24 տուն հայ պապական կայ, ունին մի եկեղեցի, երկու քահանայ:

Սուչաւա քաղաքում 90 տուն հայ կայ, իսկ շրջակայ գիւղերում 70 տուն: Քաղաքիս հայքը մեծ մասը աղքատ են, իսկ գիւղացոց մէջ մեծ մասը հարուստ են: Ոմանք ընդարձակ կալուածների և 2 կամ 3 գեղերի տէրեր են: Մօտ 7 հայ ընտանիք պարօնու թեան տիտղոս ունին: Քաղաքիս հայք 2 եկեղեցի ունին և երկու վանքեր՝ Ս. Սգսէնտ և Հաճկատար: Քաղաքի և շրջակայ գիւղերի այս 160 տուն ժողովուրդը դեռ մնացած են իւրեանց մայրենի եկեղեցւոյ զրկի մէջ և ընդամէնը 2 քահանայ ունին: Ունին դպրոց յետադէմ դրութեան մէջ:

Սերադ մօտ 10 տուն հայ կաթոլիկ կայ:

Բացի այդ գիւղերի և փոքրիկ քաղաքների մէջ ցրուած շատ հայ կայ, կէսը լատինացած և կէսը դեռ լուսաւորչական: Ընդհանուր գումարը չէ յառաջ բերուած:

Լ Ե Հ Ա Ս Տ Ա Ն (Աւստրիոյ)

Իլվով կամ Լէմպէրկ քաղաքում երբեմն մօտ 7000 հայ ընտանիք է եղած, իսկ այժմ միայն 20 տուն, որոնք ունին մի վանք եպիսկոպոսարանով և կուսաստանով: Վանքը և եկեղեցին տակաւին հարուստ են հնութիւններով: Այստեղ նստում է Աւստրիոյ Լեհաստանի հայերի վրայ հսկող հայոց եպիսկոպոսը, որ այժմ 19-երորդն է ըստ կարգին: Կուսաստանի մէջ 15 հայ օրիորդներ և 11 լեհ միանձնուհիք կան, երկու հայ մայրապետներ ունենալով: Հայ վարժարան չկայ և, բացի եպիսկոպոսից ու գլխաւոր մայրապետից, հազիւ թէ հայերէն գիտացող լինի այս քաղաքում:

Ստանիսլաւ քաղաքի առաջուայ 400 տուն հայերից այժմ

մնացած են 40 տուն, որոնցից շատ քիչը հայերէն գիտէ:

Լիսցա—20 տուն հայ, բայց ոչ քահանան, ոչ ժողովուրդը գիտեն հայերէն:

Պէրէժան—30 տուն հայ, որք ունին եկեղեցի, բայց հայերէն ոչ ոք գիտէ:

Դիսմիւնից—26 տուն հայ. գեղեցիկ եկեղեցի, խրեանք հարուստ, բայց քիչ կայ հայերէն գիտացող:

Սնեթիւն—40 տուն հայ, մի եկեղեցի. շատերը փոքր ի շատէ գիտեն հայերէն:

Հոտինքա—10 տուն հայ, մեծ մասը աղքատ, հայերէն չգիտեն. մի եկեղեցի:

Շամօսցա—մօտ 100 հայ ընտանիք, բայց օտարաց հետ խնամութեամբ խառնուած և կորսուելու վրայ են. հայոց մեծ ու փառաւոր եկեղեցին զրաւած են լեհացիք:

Լուպլին քաղաքում, ուր առաջ այնքան շատ հայ կար, այժմ նոցա հետքը չէ մնացեր: Հայոց քարաշէն փառաւոր եկեղեցւոյ, որ այժմ լեհացւոց ձեռքին է, պատերի վրայ տակաւին մնում են հայերէն արձանագրութիւնները:

Գութեր քաղաքը շինած են հայք 1810 թուին. բացի շրջակայ գիւղերու հայերից, այստեղ 100 տուն հայ կայ, որոնցից մեծ մասը գիտեն և խօսում են հայերէն, իսկ կրօնքով պապական են: Շատերը աղքատ են: Մեծ և փառաւոր եկեղեցի ունին, նաև փոքրիկ դպրոց:

Վիժնիցա—15 տուն հայ—երկրագործ:

Բացի այդ Աւստրիական Լեհաստանի ամէն մի քաղաքում և գիւղում հայի մնացորդ կայ, որ հետն ու հետը պապականութեան ձեռքով տնհետանալու վրայ է:

Բ Ո Ւ Ն Ա Ի Ս Տ Ր Ի Ա

Վիէննաի մէջ մօտ 25 հայ ընտանիք կայ Հունգարիայից եկած և 15ի չափ ևս լեհացի պատուաւոր հայեր, որոնցից ոմանք վաճառական են, ոմանք գործարանների տէր, ոմանք կոմիսիօնճի և այլն: Բացի այդ այստեղ 30ի չափ հայ կայ եկած Մօլտավիայից, Կ. Պօլսից, Չմիւռնիայից և Տրապիզօնից, նաև 15ի չափ Ռուսիացի հայեր, բոլորն էլ լուսաւորչական: Ընդամէնը թէ լուսաւորչական և թէ հռոմէական հայ, ուսանողներն էլ միասին, հասնում են 150ի,

որոց 30ը, այստեղ Աւստրիացի օրիորդների հետ ամուսնանալով, բոլորովին հաստատուել են քաղաքիս մէջ, բայց հայ քահանայ չունեն. վասն որոյ ստիպուած են լատինական ծէսով պսակուիլ և մկրտել իւրեանց զաւակները:

ՍՐԲՈՒՀԻ ԵՐԻՑԵԱՆ

ԱՆԵԿԿՕՏՆԵՐ, զուարճալի զրոյցներ, համառօտ դէպքեր և առակներ մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած, ժողովեց Դալուստ Շերմադանեանց: Թիֆլիս, 1878.

Քիչ յառաջադիմութիւն կարելի է սպասել այն գրականութեան մէջ ուր ամէն օր նոյն երևոյթները յամառութեամբ կրկնուիլով են, չնայելով որ բանաբնութիւնը իւր կողմից արդէն մի քանի անգամ խօսել է այն երևոյթների վրայ, յայտնապէս ցոյց է տուել նոցա բոլոր վնասակարութիւնը: Լոյս է տեսնում մի զիրք, ամենամեծ ուշադրութեամբ կարդում ես նորան, անաչառութեամբ ու անկեղծօրէն յայտնում ես կարծիքդ հեղինակի ուղղութեան և նորա տարածած գաղափարների վրայ, հանդէս ես բերում նորա պակասութիւնները, յուսալով թէ նկատողութիւններդ մի փոքրիկ օգուտ կը բերեն հեղինակին իւր ապագայ գործունէութեան մէջ և առհասարակ այն բոլոր անձանց որոնք իրանց աշխատանքը նուիրում են գրականութեան յառաջադիմութեանը: Զուր ջան, անօգուտ վաստակ: Վաղը դուրս է գալիս մի երկրորդ, երրորդ զիրք. առնում ես դարձեալ, զիշերներդ կոտրում ես այդ աշխատութիւնների վրայ, և ի՞նչ ես տեսնում. նոյն ուղղութիւնը, նոյն գաղափարները, նոյն թերութիւնները մի առ մի շարվում են առաջդ, իբրև թէ երբեք խօսած ու գրած չլինէիր այդ խնդիրների վրայ: Ինչի՞ց է առաջ գալիս այս բոլորը: Արդեօք նորանից որ մեր գրագէտները դեռ չեն սովորել ճշմարտութեան ձայնը լսել, թէ ընդհանրապէս կասկածական աչքով են նայում բանաբնութեան անկեղծութեան վրայ, կարծելով թէ այս վերջինի համար անձինքն ու գաղափարները համազօր նշանակութիւն ունին, և հետևապէս ամէն բանի մէջ անձնականութիւն են տեսնում: Թէ այս և թէ այն դէպքում, անաչառապէս խօսելով, բոլոր յանցանքը գրագէտների

վրայ բարձուելու չէ. մասամբ ինքը հասարակութիւնն է այս անտեղութեան պատճառ, և ահա ինչի համար:

Ամէն մարդ կը խոստովանի թէ մեր գրականութիւնը տակաւին իւր մանկութեան շրջանումն է գտնվում, թէ հայ միտքը դեռ նոր է սթափել, հայ խօսքը նոր է համարձակում ասպարէզ երևիլ: Այս վիճակի մէջ բնական է որ ամենայն համբալի, բաւական է որ գրիչ բռնել իմանայ, առանց հասարակութեան բուն պիտոյքները աչքի առաջ ունենալու և միայն իւր անձնական ցանկութիւններին հետեւելով ձեռնամուխ լինի անխտիր այս կամ այն նիւթի վրայ գրելու, այս կամ այն զիրքը թարգմանելու: Արդ ու՞մ պարտաւորութիւնը պիտի լինի գրագէտների այս անտեղի յափշտակութիւնը զըստել, մատնացոյց անել նոցա թերութիւնները և մի ուղղութիւն տալ նոցա գործունէութեանը: Դուք կը պատասխանէք, ի հարկէ, բանաբանութեանը: Այո՛ արդարեւ, և բանաբանութիւնը իւր պարտաւորութիւնը կատարում է, որքան իւր ոյժերը ներումեն: Բայց ի՞նչ անես որ հասարակութիւնը, փոխանակ իւր կողմից նպաստելու, ընդհակառակն իւր վարմունքով թուլացնում է բանաբանութեան ազդեցութիւնը: Մեր հասարակութեան մի մասը պատրաստ է գրկաբաց ընդունելու ամենայն գիրք որ հայ լեզուով, հայ տառերով է հրատարակվում. առանց ամենևին քննելու թէ մինչև որ աստիճան օգտակար կամ վնասակար ազդեցութիւն կարող է ունենալ հեղինակի գործունէութիւնը... Եւ ահա ճարպիկ մարդիկ օգուտ են քաղում հասարակութեան այդ հակումից և նոցա յաջողութիւնը կախուած է միայն ուստութեան աստիճանից: Այսպիսի պայմանների մէջ, հարցնում ենք, ի՞նչ կարող է անել բանաբանութիւնը: Որքան ուղումես խօսէ, արիւն քրտինք մտիր սկզբունքների պաշտպանելու, արդարութիւնը երևան հանելու, յաջողութիւնդ մեծ չի լինիլ. վասն զի մեզանում չկայ այն դերագոյն ատեանը որ ուրիշ տեղ բանաբանութեան և գրական արդիւնքների մէջ դատաւոր է կանգնում, վախճանական վճիռն է տալիս. կարճ ասեմ, չկայ հասարակաց կարծիք բառի բուն նշանակութեամբ: Եւ ուր տակաւին հասարակաց կարծիքը չէ կազմուել, այնտեղ բանաբանութեան գործը շատ դժուար է. նա ստիպուած է անդադար նոյն բանը կրկնել, ամէն մի գաղափար հաւեցնել ընթերցողի ականջին, որ զոնեա փոքրի շատէ իւր նպատակին հասնի: Բայց և այնպէս չպէտք է վհատիլ. այսպէս է սկսուել գործը ուրիշ ազգերի մէջ, այսպէս և մեղանում: Մեր

պարտքն է ընդհակառակն նպաստել, որքան միջոցները ներում են, որ օր առաջ կազմուի մեզանում մի հասարակաց կարծիք առողջ հիմունքների վրայ հաստատուած, որ ամէն ինչ կանոնաւորում, օրինաւոր սահմանի մէջ է պահում: Այս յոյսը պիտի խրախուսէ, ոյժ տայ մեզ գործելու ներկայում, բաւական միտթարութիւն համարելով մեզ եթէ մեր յաջորդները այս կողմից մեզանից երջանիկ լինին:

Արդէն մէկ երկու անգամ առիթ ունեցանք յիշելու թէ ինչպէս պիտի կազմուին այն ժողովածուները որոնց նմանը անցեալներս պարզեւել է մեզ Պ. Գ. Շերմազանեանցը. այստեղ հարկաւոր ենք համարում կրկին նոյն խնդրին դառնալ: Ամենայն զիրք, որի բովանդակութիւնը անմիջապէս ազգային կեանքին է վերաբերում և որի բուն հեղինակը ինքը ժողովուրդն է, երկու նպատակով կարող է հրատարակուիլ. գիտնական կամ կրթական նպատակով: Առաջին դէպքում խմբագիր—հեղինակը կարող է և պէտք է իւր հաւաքածուի մէջ տեղաւորէ անխափր բոլորը ինչ որ նպաստում է ժողովրդի բարք ու վարքը և բնաւորութիւնը հասկանալու: Այստեղ նա մի որոշ ու սահմանափակ շրջան ունի աչքի առաջ, և ևս ուսանողների դասը, որի հետազոտութիւնները ժողովրդի բարոյական ու մտաւոր վիճակի վրայ այնքան աւելի հիմնաւոր ու ճիշտ կը լինին՝ որքան աւելի հարուստ ու բազմակողմանի նիւթ է մատակարարում ժողովածուն: Ուրիշ բան է երբ զիրքը զբօսեցուցիչ ու կրթական նպատակով է հրատարակվում: Այստեղ հեղինակը ամէն դասի ու հասակի ընթերցողների հետ գործ ունենալով, պարտաւոր է խիստ ընտրութիւն անել և դուրս թողնել այն բոլորը որ գիտնականի և ընդհանրապէս հասուն ընթերցողը համար հետաքրքրական է, իսկ սովորական կարդացողը միտքը հրահանգելու և ճաշակը ազնուացնելու տեղ՝ միայն գայթակղութիւն կարող է պատճառել նորան: Պ. Շերմազանեանցը, ինչպէս և նորա նախորդը գլխաւորապէս այս վերջին նպատակով է հրատարակել իւր աշխատութիւնը, ուրեմն և մենք կատարեալ իրաւունք ունինք այս տեսակէտից նայել նորա ժողովածուի վրայ:

Ինչպէս զբքցիկի վերնագրից էլ երևում է, Պ. Շերմազանեանցի հաւաքած անեկդօտները արդարեւ մեծ մասամբ հայ ժողովրդի, երբեմն նաեւ պատմական անձանց կեանքից են առնուած. այս կողմից նորա ժողովածուն, պէտք է խոստովանել, աւելի հետաքրքրական է մեզ համար քան Պ. Նազարեանցի երկհատոր հրատարակութիւնը: Բայց դժբաղդաբար իւր ընտրութիւնների մէջ մեր հեղե-

նույն իւր նախորդից բաղդաւոր չէ եղել: Թողնենք որ երբեմն պատահում են բոլորովին անհամ ու անալի զուարճաբանութիւններ, որոնք իբրեւ անմիա բաներ ամենեւին տեղ չպիտի գտնէին նորա ժողովածուի մէջ, կան և շատ այնպիսի անեկդօտներ որոնց բոլոր սրախօսութիւնը գուհկական ու անվայել ասացուածների մէջ է պարունակվում: Հետեւեալ օրինակը ցոյց կը տայ ընթերցողին թէ մինչև որ աստիճան «զբօսեցուցիչ» ու «զուարճալի» են այս կարգի անեկդօտները:

Գէորգ աղի քարվանսարի գալանումը 7, 8 հողի նստած խօսում էին, (1)
Ալիսանենց Ստեփանը մօտացաւ նրանց, իր հաստ փորին խփելով:
Հը (,) Ստեփան, ի՞նչ իս փութիդ խփում, հարցրեց չո՞ւն Մովսէսը:

— Օ՛հ, պարուն Մովսէս, շատ իմ կերի (,) շատ, շատ էլ խմիլ իմ:

— Ի՞նչ իս առուտեան առուտեան զահրումար կերի:

— Պիղծ իմ կերի. (1)

— Վճարդի, Ստեփան. (2)

— Քու մամի քելեխի վրայ:

Ճշմարիտ չէ, ընթերցող, որ Պ. Շերմազանեանցը զարմանալի գաղափար ունի զուարճախօսութեան վրայ: Եւ այսպիսի դէպքեր շատ ու շատ են պատմվում գրքի մէջ, որոնք ընթերցողի ճաշակազիրտաւ կան զգացմունքը վերաւորում են: Բայց երանի՜ թէ սոցա նման սրամոռութիւններով բաւականացած լինէր հեղինակը և իւր գրքի մէջ զետեղած չլինէր այնպիսի անվայել անեկդօտներ, որ մենք չենք վախենում ուղղակի անբարոյական անուանել: Յաւում ենք որ Պ. Շերմազանեանցը դատապարտում է մեզ հարեանցի կերպով անցնիլ իւր աշխատութեան այս կողմի վրայ. փաստով հաստատել մեր խօսքը կը լինէր եթէ ոչ նորա յանցանքի մէջ ընկնել՝ զոնեա ընթերցողի համեստութիւնը վերաւորել...

Եւ այսպիսի գիրքը հեղինակը նշանակում է գլխաւորապէս... մանուկների համար: Ահա ի՞նչ է ասում նա իւր յառաջաբանի մէջ. «Ամենայն բանասէր անձը կը վկայէ որ զուարճալի զրոյցները, համառօտ զբօսեցուցիչ դէպքերը և առակները զգալի կերպով են զարգացնում երեխաների, համբալկների և պատանիների միտքն ու հանճարն, ուստի անբեկանելի է յոյսս, որ այս դուրնաքեայ արմաղանը (արդարեւ արմաղան) եթէ ոչ բոլորովին (ի՞նչ համեստութիւն), զոնէ մասամբ կը համապատասխանէ երեխաների հասակին (ի՞նչպէս չէ), (4) ընդունուի հայ հասարակութիւնից համակրութիւնով, մանաւանդ մանկավարժներից (աչքներդ լոյս, պ. մանկավարժներ), որոնք ժամանակաւ ծաղկաքաղ անելով, առանձին գրքոյկի մէջ բովանդակեն ու

տան մանուկներին ընթերցող, որպէս զի նրանց մասաղ միտքը նրանցով զբօսնուէ:

Գրքուկի վերջում տպուած բաժանորդական ցանկից երևում է որ Պ. Շերմաղանեացը մասամբ հասել է արդէն իւր նպատակին: «Յարգել» բաժանորդներից մէկը, Պ. Ա. Մանթաշեանցը, չգիտենք արդեօք հեղինակի գրաւիչ յառաջաբանը կարդալով թէ լոկ նորա խօսքերին հաւատ ընծայելով, հարիւր օրինակի փողը վճարել է, որոնցից 20 օրինակը նուիրել է Ղարսի տղայոց ուսումնարանին, 40 օրինակը Էրզրումի երկսեռ ուսումնարանին, 20 օրինակ էլ Թիֆլիսի Յօնանեան օրիորդական ուսումնարանին: Կեցցեն մեր հեղինակները և ափսոս մեր Մեկենասների այս կերպով վատնուած փողերին...

ԳՐԻԶ

ՄԻՀՐԴԱՏ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆՑ

Երջանկայիշատակ Ներսէս կաթողիկոսին, իւր բազմաբղիւն ասպարիզի մէջ պատահում է պարթե հասակով, վերին աստիճանի ազնիւ, Վասպուրական աշխարհից դաղթած մէկ մարդ, Յովհաննէս Ամերիկեան անունով: Հայրապետը, այն ժամանակ եպիսկոպոս, սիրում է Յովհաննէս Ամերիկեանին, հաւանելով նորա ժիր գործունէութեան և տալիս է նորան մի քանի նշանաւոր յանձնարարութիւններ, որ և կատարում է մեծ ճշտութեամբ: Դորանից յետոյ, երեւի Ներսիսի շնորհիւ Սրապիոն եպիսկոպոսը, ¹⁾ որին պատկանում էր, ինչպէս ասում են, Ծին - Ուպան գիւղը, Ախալցխայի մօտ, պսակում է իւր քրոջ աղջկան, Շուշան Ալլաւերտեանին, կրօնով կաթողիկ, Յովհաննիսի հետ և յանձնում է նոցա վարչութեան այդ գիւղը և նորա շրջակայ հողերը:

Այդ ամուսնութիւնից ծնւում են մի աղջիկ Անաիս և յետոյ 1843 թ. մայիսի մէկին Յովհաննէս (Միհրդատ) Ամերիկեանը:

Մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռնում է Սրապիոն եպիսկոպոսը և բոլոր կալուածներն անցնում են հոգեւոր կառավարութեան ձեռքը:

Ներսէս կաթողիկոսը այդ ժամանակ այցելում է Ախալցխայի շրջակայ գիւղերը, ի միջի այլոց և Ծին - Ուպան գիւղը և նորից պատահելով այդ ժամանակ Յովհաննէս Ամերիկեանին դարձեալ փայփայում է նորան, առնում է նորա որդկերանց իւր հովանաւորութեան ներքոյ, որովհետեւ Յովհաննէսի կնոջ մահից յետոյ երեխաները մնում են որբ. աղջկան յանձնում է իւր ազգականների, Շահազիզեանների ընտանիքին, իսկ փոքրիկ Յովհաննիսին 10 տարեկան հասակում հա-

¹⁾ Սա այն Սրապիոն եպիսկոպոսն է որ կաթողիկոսութիւնից դարձաւ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ գիրկը:

նում է Ախալցխայի ծխական ուսումնարանից և տալիս Ներսիսեան ազգային ուսումնարանը, որի տնտեսական հոգսերը քաշելիս է ընում Յովհաննէս Ամերիկեան հայրը, լրացնելով այդ աշխատանքի մէջ իւր երեսունևմէկ տարուայ ձրի ծառայութիւնը, բաւականանալով միայն Ներսէս կաթողիկոսի հայրապետական խրախուսիչ կոնդակներով: Յովհաննէս Ամերիկեան հայրը վախճանուեցաւ Ներսիսեան ուսումնարանում 104 տարեկան հասակում 1876 թուին և թողեց մէկ քանի նշանաւոր ձեռագիրներ, որոնցից երևում է, որ ծերունին երեսայական հասակից սկսած մինչև մահուան վերջին ժամերը, եղել է միշտ երիտասարդ հոգով և զգայուն բանաստեղծ:

Մանուկ Ամերիկեանը, զարգանալով հետզհետէ Ներսիսեան ուսումնարանում, սկսում է զբաղուիլ այն ժամանակուայ նորածին հայ գրականութեամբ, որի պատուական ներկայացուցիչն էր «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը, և գրում է մէկ ոտանաւոր, Ներսէս կաթողիկոսի անակնկալ մահուան տպաւորութեան ներքոյ:

Այդ ժամանակներումն է ընում որ Ներսիսեան ուսումնարանի աշակերտների մէջ ծագում է առաջին անգամ թատրոնական զաղափարը և այդ տեղ Ամերիկեանը հանդիսանում է այդ պատանիների խմբի պարագլուխը: Նորա՝ ձեռն է ընկնում «Միհրդատ» անունով մի ողբերգութիւն և հիմք է դնում առաջին հայ թատրոնական ներկայացմանը Թիֆլիսի մէջ:

Այդ ներկայացման շնորհիւ փոքրիկ Յովհաննէս Ամերիկեանին կնքում են ընկերները «Միհրդատ» անունով, և այնուհետև մինչև մահուան օրը նա մնաց հայ հասարակութեան համար Միհրդատ անունակոչութիւնով:

Պատմում են նմանապէս որ Ամերիկեանը բացի թատրոնական զբաղմունքը արծարծում է իւր ընկերների մէջ սէր դէպի լրագրութիւն, հիմնելով մէկ փոքրիկ ձեռագիր թերթ ուսումնարանի մէջ, որ երևան էին դալիս բացի ուսումնարանի շրջանում պատահած անցքերը այլ և փոքրիկ վէպեր, ոտանաւորներ և այլն:

Այդ ժամանակներում ծագում է ուսումնարանի մէջ մեծ խռովութիւն տեսուչ Արզանեանցի և մէկ քանի հոգաբարձուների դէմ, որ հասնում է մինչև այն աստիճան որ հոգաբարձութիւնը ոտտիկա-

նութեան ոյժին է դիմում երեխայների ապստամբութիւնը զսպելու: Ամերիկեանը այդ հանգամանքում ցոյց է տալիս իւրեան հաւատարիմ ընկեր և հերոս երեսայ իւր սաստիկ ընդդիմադրութեամբ:

1860 թուականին առաջին անգամն է դուրս գալիս Ամերիկեանը հրապարակ իբրեւ դերասան Պերճ Պռօշեանցի, Սուքիասեանցի, Մատինեանցի դերասանական խմբի մէջ, Թիֆլիսի քաղաքական թատրոնում, Արշակ Բ ողբերգութիւնում, հեղ. Խորէն Գալֆայի՝ Դրաստամաթի դերում: Հէնց առաջին բեմ դուրս գալուց նա գրաւեց ժողովրդի ուշադրութիւնը և համակրութիւնը իւր դերի որոշ և ազդու արտասանութիւնով և ուժեղ զիկցիայով: Չը նայելով նորամարմնի մէկ նշանաւոր պակասութեանը, մանաւանդ դերասանի համար (նորա ոտի մէկը կարճէր միւսից) հազիւ հազ կարելի էր նըշմարուել այդ պակասութիւնը բեմի վեր այսորովհետեւ նա քայլում էր մեծ զգուշութեամբ և երբէք չէր մոռանում ծածկել այդ պակասութիւնը հանդիսականներից:

Արշակից յետոյ նա դուրս եկաւ Սամէլ ողբերգութեան մէջ. հեղ. Հաքիմեանի, Վահանի դերում, որի մէջ նմանապէս մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

Այդ երկու համարեա թէ միատեսակ դերերը փորձելուց յետոյ հանձարաւոր դերասանը վճռել էր իւր մէջ որ նա ընդունակ է միայն ողբերգական դերեր կատարելու, բայց հետագայ հանգամանքները ստիպեցին թէ նորան և թէ հանդիսականներին փոխել այս կարծիքը:

Ինչպէս յայտնի է շուտով այդ խումբը, որի ամենաղիտաւոր ոյժն էր Ամերիկեանը, երկպառակուեց և Ամերիկեանը իւր ամենաընդունակ ընկերների հետ անցաւ դէպի միւս կուսակցութիւնը, որ գտնվում էր պ. Ն. Միրիմանեանցի հովանաւորութեան ներքոյ:

Այդ կուսակցութիւնը շուտով կազմեց մէկ առանձին ընկերական մարմին, որի պարագլուխներն էին Ամերիկեանը, Սուքիասեանը, Մանդինեանը և յօդուածիս հեղինակը:

Այդ ընկերութիւնը գտնուելով ժամանակաւորապէս անաներկու հոգաբարձուների վարչութեան ներքոյ, փորձ փորձեց առաջին անգամ թէ տեղական, թէ թարգմանական գրուածքների մէջ բեմ դուրս գալ, մի կողմը թողնելով հին պատմական անհամ գրուածքները: Առաջին անգամ 29 հոկտեմբերի 1863 թ. ներկայացրին հանգուցեալ բժիշկ Տէր Գրիգորեանցի «Ժլատ» անունով կօմեդիան երեք ա-

բարուածով: Այդ պիտիսայի մէջ Ամերիկեանցը վերցրեց ժլատի դերը, որ սքանչելապէս կատարելուց յետոյ, համոզուեցաւ որ ոչ թէ միայն ողբերգական դերասան է, այլ գլխաւորապէս երևելի կոմիկ:

Այդ ներկայացումից յետոյ տեղի ունեցաւ այն երկպառակութիւնը դերասանների և հոգաբարձութեան մէջ, որի մասին ես մանրամասն խօսելեմ իմ թատրոնական յիշողութեանս մէջ:

Ամերիկեանը թէև ներկայ չէր այդ դէպքին, բայց միացաւ հոգաբարձութեան դէմ բողոքող դերասաններիս հետ և այնուհետև, կազմուեցաւ մի անկախ և ինքնուրոյն թատրոնական ընկերութիւն:

Այս հանգամանքից յետոյ սկսվում է Ամերիկեանի դերասանական գործունէութեան համար նոր շրջան, որ միշտ զարդարելով նորա գլուխը դափնեայ պսակներով, իջեցրեց նորան գերեզման, դնելով նորա վերայ վերջին, անմոռանալի յիշողութեան դափնին, որ անդադար պիտի յիշուի խղճոյկ հայ թատրոնի պատմութեան էջերում, մինչև կենդանի լինի նա և նորա հետ մշտնջենական կապ ունեցող հայութիւնը թիֆլիսում:

Յանձն առնելով կենսագրողի տխուր պարտաւորութիւնը ընկերոջս մահից յետոյ, այն ընկերոջ, որի հետ ես գործելեմ 1861 թուականից սկսած մինչև 1873 թիւը, մինչև նորա հեռանալը Պօլիս, որի հետ կրելով հայ թատրոնի գործիչների դառն լուծը, որի տակ երբեմն ճնշուել ենք, երբեմն ուրախացել, այն ընկերոջ, որի հետ ունեցել ենք երբեմն անբաւականութիւններ, բայց որի հետ և անցրել ենք շատ ուրախ ժամեր, ես կաշխատեմ լոյս հանել միայն այն ինչ վերաբերում է տաղանդաւոր դերասանին նորա գործունէութեան շրջանում:

Մինչև «Ժլատի» ներկայացումն Ամերիկեանը, ինչպէս ասացինք վերև, համոզուած էր որ նա լոկ ողբերգական դերասան է: Բայց ինչքան նա վսեմ էր և աննման Արշակ Բ մէջ, Դրաստամատի դերում, Սամէլի մէջ, Վահանի դերում, միևնոյն ձևով վսեմ և աննման էր յետագայ կոմիկական դերերում:

Հանձարաւոր դերասանը նորանով է զանազանվում սովորական դերասանից որ իւր բաղմակողմանի ձգտումներով, մարդկութեան ա-

մէն մէկ թոյլ թէ վեհանձն կողմերը ըմբռնելով, այս ինչ դերում տալու է հանդիսականներին հեկեկալով ծիծաղել, այնինչ դերում դողալ սարսափից կամ լաց լինել խղճահարութիւնից: Այդ հանձարներին էր Ամերիկեանը:

Ամերիկեանին չէն յաջողուել միայն երկու դրամատիկական դերեր, այն է Սանատրուկ արքայի դերը «Սանդուխտ» անուանուած ողբերգութիւնում և Կարլոս Ե-ին՝ Էրնանի պիեսայում: Դորա պատճառն էր, առաջինումը դերի անբնականութիւնը, իսկ երկրորդ դէպքում դերասանի այն ժամանակուայ դեռահասութիւնը և զուցէ մէկ կողմից դերասանական ամբողջութեան (ensemble) թոյլութիւնը և միւս կողմից հանդիսականների անպատրաստ լինելը Վիկտոր Հիւգօի բարձր գաղափարներն ըմբռնելու:

Ժպտից յետոյ Ամերիկեանը խաղացել է Լօրդ-Վէստինգի դերը, «Մէր և նախապաշարմունք» անուանուած կօմեդիայում, թարգմանութիւն Ա. Բաբանեանցի, Բէրմօն պանդոկապետի դերը «Թուղթ խաղացողի կեանքում», Գարասիմ Եակուչիչի դերը, «Նաթաբալայում», Սարգսի դերը, «Էլի մէկ զոհում», և Արութիւնի դերը «Պէպօ» կօմեդիայում, հեղ. Գ. Սունդուկեանցի: Կարապետի դերը, «Յոտոռնակին» խոտոռնակում, Գասպարի դերը «Նինօի նշուիրում» հեղինակութիւն Տէր Գրիգորեանցի: Բացի այս և ուրիշ դերերը մեծ պիեսաների մէջ, որոնք ես չեմ յիշում, ոչ մէկ վճռեցի համարեա չեանց կացել որին չը մասնակցէր Ամերիկեանը և որոնց խմատալի դերակատարութեամբ չը հիացնէր հանդիսականներին:

Ամերիկեանը ամէն մէկ իւր կատարած դերում հանդիսանում էր իբրեւ ստեղծագործ-գեղարուեստ դերասան, նա դերազանցեց մանաւանդ երկու խաղացած դերերում, այն է՝ Գարասիմ Եակուչիչի և Շիլլերի «Աւազակների» Ֆրանց Մօրի դերերում: մէկի մէջ նորա դուրս գալուց մինչև պիեսայի վերջը հանդիսականները ծիծաղում էին անընդհատ, միւսում դերասանի խաղից սարսուռում և դողում էր ժողովուրդը:

Այն նա լացացնում էր և սարսափեցնում:

Մի բան դարձեալ արժանի է նկատողութեան. Ամերիկեանը, որ սովորական խօսակցութեան ժամանակ չէր կարող մէկ երկու խօսք ուղիղ արտասանել Թիֆլիզի բարբառով, բեմի վերայ հընչում էր բառերը, տեղական պիեսաների մէջ խաղալիս, բուն իսկ թիֆլիզցու նման:

Այս տողերը գրելիս երբ ես աչքիս առաջ պատկերացած եմ ասանում Հանդուցեալ ընկերոջս՝ ծանր հիւանդութիւնից մաշուած պատկերը, մոաբերում եմ այն անցեալը, որի մէջ գործում էր մէկ փոքրիկ ընկերութիւն, կազմուած 5 թէ 6 անձինքներից: Ես զարմանում եմ թէ ինչպէս էին կարողանում այդ մի քանի անհատները, առանց դրամական միջոցների, առանց գոնէ բարոյական խրախուսանքի, զբաղուած ամէն մէկը իւր ընտանեկան ծանր հանգամանքներով, առաջ տանել թատրոնական գործը, պատերազմել ամէն մէկ քայլում հազարումէկ արդէլքների դէմ: Եւ Ամերիկեանը այդ ընկերութեան զլխաւոր ոյժերից մէկն էր:

Ես համոզուած եմ որ եթէ Ամերիկեանը ծնուած լինէր ուրիշ հանգամանքներում և ուրիշ աւելի լաւ զարգացած հասարակութեան մէջ, նորա գործունէութեան շրջանը առաւել լայն կլինէր և նա կը ձգտէր դէպի մարդկային առաւել բարձր զաղափարներ քան թէ մեր հասարակութեան մէջ, ուր նա թատրոնական զաղափարի համար զոհ գնաց իւր նման զգայուն գործիչների հետ, ինչպէս են՝ Մատինեանց, Միրազեանց և Քէթլեան Արամեանց, զոհ գնաց այն ժամանակ, երբ նորա հազուադիւտ տաղանտը անցնելով փորձառութեան զանազան դասերից, կազդուրուել էր նոր, թարմ, հաստատ գործնական ոյժով:

Դառնանք դէպի ընդհատած պատմութիւնը: 1863 թուականից, երբ այդ փոքրիկ ընկերութիւնը առաւ թատրոնի վարչութեան սանձը իւր ձեռքը, նա սկսեց գործել անընդհատ և այդ թուից սկսած մինչև 1865 թուականը, այն միջոցը որ, չը նայելով իտալական օպերայի լիակատար թագաւորութեան Թիֆլիզի քաղաքային թատրոնում, նորա կառավարիչ (դիրեկտոր) իշխան Եազօն Թումանեանցի շնորհով բազմահնչուն հայ թատրոնի դերասանական ընկերութիւնը այնու ամենայնիւ, մրցելով համարեա իտալական օպերայի գէմ՝ տալիս էր ամէն մէկ թատրոնական շրջանում, այսինքն Հոկտեմբերից սկսած մինչև Մայիսի վերջերը երկու շաբաթուայ մէջ մէկ ներկայացումն երբեմն և երկու, միջին հաշուով 20-ից մինչև 24 ներկայացումն:

1865 թուականին Ամերիկեանը, Մանդինեանը և յօդուածին

հեղինակը ճանապարհորդեցինք Շուշի, Ալեքսանդրապոլ և Երևան, որտեղ և առաջին անգամ արժարժուեց հայ թատրոնի զաղափարը, բացի Ալեքսանդրապոլից, ուր արդեն ծանօթացել էր հայ հասարակութիւնը թատրոնական ներկայացումների հետ շնորհիւ մէկ քանի եռանդոտ հայ երիտասարդների (պ. պ. Հայկազունի և Աղամջանեանց) որոնք մեզ ընդունեցին մեծ յարգանքով և սիրով:

Այդ յիշած քաղաքներում, ինչպէս և Թիֆլիզում Ամերիկեանցի տաղանդը մեծ ուշադրութիւն դարձրեց իւր վերայ, թէ ողբերգական և թէ կոմիկական դերերում:

1866 թուականից մինչև իւր ճանապարհորդելը Պոլիս, «Խաթաբալա» պիեսայի ներկայացումից յետոյ, օրէց օր ոյժեղացաւ Ամերիկեանի տաղանդը և հասաւ, իւր ամենաբարձր զարգացման:

Նորա վերջին խաղը, Թիֆլիսից մեկնուելուց առաջ, Ֆրանց Մօօրի դերում, բարձրացրեց նորան այն փառաւոր աստիճանին որին արժանանում են միայն Վիները, Մակրզդիները, և այլն:

Ամերիկեաններ չեն ծնվում նոր և հին ոյժերի առիթով, նրանց ծնում է ժամանակը որի համար հինը և նորը ունի միշտ նորութեան նշանակութիւն:

1870 թուականից սկսուած, ընկերութեան ոյժը սկսուեց հետզհետէ սպառուիլ, սպառուեցաւ և հասարակութեան սէրը դէպի թատրոնը:

Ամերիկեանը տուեց իւր վերջին հրաժարական ներկայացումն. «Աւազակներ» դրաման և հեռացաւ Թիֆլիսից Պոլիս:

Թիֆլիսի մամուլը, նաև «Մշակը» ցանկացաւ յաջողութիւն երեւելի տաղանդաւոր դերասանին և յոյս դրեց, որ Պոլսոյ հասարակութիւնը կը գնահատէ նորան:

Այնու ամենայնիւ Ամերիկեանին չէր յաջողուել Կոնստանդնուպոլսում: Նա նախ սկսել էր մասնակցել Վարդովեանի թատրոնական ընկերութեանը, ապա նորա հետ անբաւականութիւններ ունենալուց յետոյ կազմել էր առանձին խումբ և վերջիվերջոյ ընկնուելով անյաջողութիւններից, վերադարձաւ Թիֆլիս հիւանդ Թոքաստ ցաւով: Եկած օրից Թիֆլիս նա այլ ևս չը կարողացաւ վերադարձնել

իւր առողջութիւնը և ապրուստի կարօտ լինելով տուեց մէկ քանի ներկայացումներ և կօնցերտներ, որոնց առիթով և «Մշակը» մի քանի անվայելուչ խօսքերով վիրավորեց մահամերձ հիւանդին:

Մեռնող տալանտը տեսաւ իւրեան սարսափելի չքաւոր դրութեան մէջ, վիրաւորուած այն անձինքներից, որոնց գրականական յաջողութեան ղլխաւոր պատճառն էր եղել, անյոյս վերանորոգելու իւր ոյժը և վրէժխնդիր լինելու սնոտի երեխաների ապտակահարելուն՝ փետրուարի 5-ին, ներկայ տարուայ, ժամի մէկին ճաշից յետոյ իւրեան ատրճանակով սպանեց:

Վերջացնելով իմ մեռած ընկերոջս կենսագրութիւնը, ես այն քանը կարող եմ ասել, որ նա արաւ այն, ինչ որ կարողացաւ աշխատել և որ թիֆլիսի հայ հասարակութիւնը, չը նայելով, կրկնում եմ, զանազան սնոտի, երկսոյց կրքերին, չը մոռացաւ յարգել «ինքնասպան մահամերձ հիւանդ հազուադիւր տաղանտին», իւրեան «ծիծաղացնող և լացացնող» հերոս դերասանին, վերջին «մնաս բարեալը» տալ նորա գերեզմանի վերայ:.... Եւ եթէ նա ունէր պակասութիւններ.... Ո՞ր նշանաւոր մարդն է եղել կատարեալ:

Գ. ՉՄՇԿԵԱՆ

20-ին փետրուարի 1879:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Վերջին արևելեան պատերազմից յետոյ, Սան - Ստէֆանօի դաշնադրութիւնը տորագրուելու օրից մինչև Բէրլինի վեհաժողովի բացուիլը, եւրոպական զրականութեան մէջ զանազան զրութիւններ հրատարակուեցան տաճկական Հայաստանի բարեկարգութեան նկատմամբ, մասամբ պարբերական թերթերի միջնորդութեամբ, մասամբ էլ առանձին տետրակների ձևով: Այս վերջինների մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի է Փրանսիական լեզուով գրուած և Լոնդոնում հրատարակուած «Արևելեան խնդիրը և Հայերը»¹⁾ վերնագրով տետրակը, որի նպատակն էր քաղաքական աշխարհի ուշադրութիւնը դարձնել ասիական ցամաքի մի անկիւնում բնակող Հայ ժողովուրդի վրայ: Ներկայ հանգամանքների մէջ տաճկական Հայաստանի անմխիթար վիճակը կատարելապէս արդարացնում է յիշեալ զրութեան յայտնած դադափարները, որ թէև սորանից մի քանի ամիս առաջ է հրատարակուել, այնու ամենայնիւ այսօր էլ ունի իւր հետաքրքրութիւնը. ուստի և հարկաւոր ենք համարում մեր ընթերցողների մտադրութիւնը դարձնել նորա վրայ:

Արդեօք այժմեան պատերազմը վերջնական կերպով լուծեց Արևելեան խնդիրը թէ լոկ մի նոր կերպարանք տուաւ նորան:

Եթէ առենք յիշեալ խնդիրը իւր ծագած օրից, ի՞նչ քննութեան մօդից անց կացենք բոլոր առաջարկուած լուծումները, բոլոր փորձերը որոնց հետզհետէ ենթարկուել է նա, կը ստիպուինք համա-

¹⁾ La Question d' Orient et les Arméniens. Londres, 1878.

ձայնիլ թէ միշտ երկու տեսակէտ, երկու իրարու հակառակ հոսանքներ են եղել, որոնք յաճախ միմեանց վրայ իշխել՝ բայց երբէք միմեանց ազդեցութիւնը բոլորովին չեն թուլացրել։

Հասկանալի է որ եթէ մէկ կողմից աշխատել են միշտ այն թոյլ մարմինը, որին ասում են Օսմանեան կայսրութիւն, կենդանացնել արդեան քաղաքակրթութեան հոգւով, այնպէս ինչպէս որ այդ քաղաքակրթութիւնը լմբւոնում են Արոպայում, միւս կողմից ամէն հնարք զործ են դրել ցոյց տալու այդ բանի անտեղութիւնը, այսինքն թէ որքան անպատրաստ, անկարող ու անընդունակ է այն տարրը որ ներկայացնում է թուրքիայի վարչութիւնն ու զօրութիւնը, թէ միով բանիւ ոչինչ չէ կարելի սպասել կամ յուսալ այս կողմից և թէ պէտք է միանգամայն որոշել ժառանգութեան սպայմանները որ անտարակոյս վաղ թէ ուշ բացուելու է։

Եթէ ժամանակ առժամանակ այդ փտած շինութեանը քիչ շատ զօրաւոր հարուածներ տալով փոքր ինչ շտապեցնում էին խնդիրը յօգուտ մի թշնամի պետութեան ակնկալութիւններին որ դժուար է ծածկել, այն էլ ճշմարիտ է որ վերջին ժամանակներում իրանք թուրքերը աշխատեցան իրաւունք տալ այս երկրորդ տեսակին։

Փոխ առնելով Արոպայից քաղաքակրթութեան արտաքին կողմերը և միևնոյն ժամանակ յամառութեամբ հեռու պահելով իրանց եւրոպական կեանքից, նոքա այս վերջին քսան տարիների ընթացքում մի բան միայն երազեցին, այն է պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել այդ քաղաքակրթութիւնից ազատուելու նպատակով, որի վրայ թուրքիան նայում էր իրրւ և մի հրէշն վրայ որ ճրգնում է կործանել այն սկզբունքը որ երկար ժամանակ խլամի ոյժն է եղել։

Երբ ժամանակն եկաւ, թուրքերը մի մեծ ճիգ արին, որի միակ ծակն էր կրօնական զգացմունքը կամ, աւելի ուղիղ ասելով, մոլեռանդութիւնը։ Նոքա հասկացան որ այս կռիւը կեանքի ու մահուան խնդիր էր իրանց համար, ուստի և չդանդաղեցան նշանակեալ ժամանակին զիմակը երեսներիցը հանել։

Թուրքիայի զլխին եկածը դժբաղդութիւն չպիտի համարուի, ոչ էլ պատահունք, այլ անցեալի անհրաժեշտ հետեանք։ Արդեօք այդ հետեանքը նկատուելու է իբրեւ զործին վախճանական լուծում տուող մի իրողութիւն։ Միթէ մի խնդիր լուծուած կարող է համարուիլ եթէ հաւատարակչութեան սերմեր չէ պարունակում։ Ո՞ր է

այդ հաւասարակշռութիւնը և ինչպէս ըմբռնենք նորան: Մեր կարծիքով աւելի ուղիղ կը լինէր քայքայումն անուանել այն ինչ որ ուրիշները լուծումն են անուանում: Եւ յիրաւի այսօր մեր աչքերի առաջ կատարուածը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի տէրութեան քակտումը:

Օսմանեան կայսրութիւնը շատ այլասեր տարրեր է բովանդակում իւր մէջ, որոնց չկարողացաւ, կամ որ նոյն է՝ չկամեցաւ ձուլել, մի մարմին կազմել նոցանից: Շարունակ հեռու պահելով նոցա, ոչ մի մերձաւորութիւն չէր կարող լինել նոցա մէջ. և այս է պատճառը որ Արեւելքում պետութիւնը և ժողովուրդները միշտ միմեանց կողքին են ապրել առանց երբեք ընդհանուր շահեր ունենալու: Այսօր այս քաղաքականութեան հետեանքները վայելում են:

Ամէն կողմից կայսրութեան ցրուած տարրերը անջատվում են այստեղ ու այնտեղ առանձին խմբեր կազմելու համար, և ահա արդէն բուռն շարժումն էլ նոր կարգերի առաջին հիմունքն են ձգում: Արդեօք ի՞նչ վիճակ է մնում Ասիային:

Դժբաղդութիւնից յետոյ մարդիկ սովորաբար խելքի են զային եթէ միայն հասկանում թէ ի՞նչ են եղել և ի՞նչ պիտի լինին: Արդ, եթէ մարդ քննութեան ենթարկէ այսօր յաղթուողների ձգտումները, կ'ապշի կը զարմանայ տեսնելով որ նոքա ամենախն չեն խրատուել անցեալից: Բումէլիայից թողնում հեռանում են իբրեւ թէ մի վրան լինէր որ մի բռնութիւն վերցնում են, և շուտով կերթան կը տեղաւորուին Ասիայում, բայց ոչ մտնալու ու հաւաքուիլու և նոր կարգեր հաստատելու համար՝ տարրեր այն կարգերից որոնք կայսրութեան անկման պատճառ են եղել, այլ միայն պարզապէս անցեալը շարունակելու համար: Բուռն յորձանքի առաջ տեղի են տալիս աշխատելով ինտրոնանալ կայսրութեան այն մասերում ուր քրիստոնեայ տարրից երկիւղ չունին, ինչպէս Միջագետքում, և այլն: Այս ապացաց է մի կողմից թէ ոչինչ չէ կարողացել և չէ կարողանում փոփոխել Թուրքի սկզբունքները, իսկ միւսից թէ օտար տարրերը պէտք է իրանք իրանց վրայ մտածեն: Սոցա համար այս պատերազմի վերջը նոր կեանքի սկիզբն է:

* *

Եթէ եւրոպական Տաճկաստանի ստրուկը Բուլղարն է, ասիական Տաճկաստանի ստրուկը Հայն է:

Վերջին ժամանակներումս գուցէ չափազանց շատ են խօսել

Բուլղարի վրայ, այդ քաղաքականութեան ծրագրումն էր. մի ամբողջ պատմութիւն են հիւսել հարստահարողների գործածների և հարստահարեալների քաջածնների վրայ: Այնու ամենայնիւ ընդհանուր յուզմունքը մեծ եղաւ երբ զարհուրելի տեսարաններ ամէն կողմից եկան մարմին տալու այն բոլոր աղէտներին որ երեակայութիւնը կարող էր ստեղծել:

Գուցէ Բուլղարիայի անցքերը խստութեամբ խօսելով իբրեւ վրէժխնդրութեան գործ նկատուէին, գուցէ այնքան մեծ նշանակութիւն չարուէին նոցա՝ եթէ նոյն իրողութիւնները միւսնոյն ժամանակ կամ փոփոխակի կրկնուած չլինէին Յունաց և մանաւանդ Հայոց մէջ, այս խաղաղ ժողովրդների մէջ որոնք լուութեամբ տանում են ստրկութեան լուծը:

Այստեղ ոչինչ զարմանալու բան չկայ նորա համար որ ճանաչում է Թուրքերին և տեղեակ է նոցա սկզբունքներին. Թուրքի համար ինչ որ Միւսիւլման չէ թշնամի է և համարեա միւսնոյն աստիճանի թշնամի:

Եթէ հարկ լինէր Ասիայի ֆրիստոնեաների և մասնաւորապէս Հայոց դարեւոր ժամանակներում քաջած տառապանքները նկարագրել, շատ բան կը գտնուէր անելու որի առաջ Բուլղարների կրած նեղութիւնները թեթեւ բաներ են: Սոքա զոնեա շրջապատուած չեն եղել այն վայրենի ու աւազակաբարոյ ցեղերից, որպիսի են Փուրղերը, Աֆշարները և tutti quanti, ոչ էլ Հայոց պէս անդադար սրի, կրակի ու սրբապղծութեան են ենթարկուել: Մինչև անգամ վերջին տարիներում կենտրոնական իշխանութիւնը աշխատում էր քիչ շատ կարգ դնել Բուլղարիայի կառավարութեան մէջ. նա այնքան չէր ծանրացնում հարկերը, հսկում էր երբեմն ապահովութեան վրայ, ժամանակ առ ժամանակ մի քանի արդար դատաստաններ էր անում, մի քանի խիստ պատիժներ տալով չարագործութիւնը զսպում էր, աւելի լաւ ընտրութիւն էր անում իւր պաշտօնատէրների մէջ, աւելի պահանջող էր նոցա վերաբերմամբ, միով բանիւ նա Եւրոպայի աչքի առաջ էր գործում. մինչդեռ Ասիայում արձակ ասպարէզ էր բաց արել նա անընդունակութեան համար: Այնտեղ պաշտօնները շնորհվում էին ամէնից աւելի խոստացողներին, ժողովրդները անգլխաբար հարստահարվում էին, օրէնքն ու արդարութիւնը անխտրաբար մերժվում, աւերումն ու յախշտակութիւնը անպատիժ մնում, աւազակութիւններն ու սպանութիւնները ամէն օր էին պատահում: Ահա այս վի-

ճակի մէջ էին Հայերը պատերազմից առաջ: Եկաւ պատերազմը և տե-
սարանը աւելի տխուր կերպարանք ստացաւ. մասնաւոր իրողութիւն-
ները ընդհանրացան: Եթէ առաջ Քուրդիստանի մի անկիւնում մէկը
Հացի կամ ուրիշ բանի կարօտութիւն ունենալով իջնում էր մի
գիւղի վրայ, ինչպէս որ մէկը վաճառանոց է գնում, ոչ միայն իրան
հարկաւոր եղածը այլ բոլոր եղած չեղածը յափշտակելու համար
եթէ յայտնի է որ Քուրդը մղկիթ կառուցանելու ժամանակ բարե-
պաշտական գործ կատարելու նպատակով որոնում էր մի Հայ քա-
հանայ, մորթում էր նորան և զլուխը շինութեան հիմքի տակ դնում:
Եթէ ամէն տեսակ սոսկալի իրողութիւններ միշտ ու հանապազ և
մասնաւորապէս մի քանի տասնեակ տարիներից սկսած Փոքր Ա-
սիայի ժողովրդների կողմից դանաղան բողոքների առիթ են տուել
կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի առաջ առանց մի օրի-
նաւոր պաշտպանութիւն գտնելու Ն. Մ. Սուլթանի կառավարութեան
կողմից, դիւրին է հասկանալ որ պատերազմի ժամանակ իրերը աւելի
ծանր կերպարանք պիտի ընդունէին, անիրաւութիւնն ու բռնաբա-
րութիւնը վերին աստիճանին պիտի հասնէր:

Ոչ միայն քսանից մինչև երեսուն հազար Հայ պահանջուեցան
բեռնակիր անասունների տեղ բռնելու, թնդանութները և ուրիշ
մթերները հեռաւոր տեղեր տանելու, խրամներ փորելու և ուրիշ պա-
տերազմական ծանր աշխատանքներ կատարելու համար, ոչ միայն
նոքա բոլորովին աղքատացան պատերազմի ծախքերին նպաստելու
համար, այլ և ասիական վայրերի ցեղերին իրեւ զին տրուեցան նոցա
խոստացած օգնութեան փոխարէն: Բոլոր ճանապարհը որով այս բար-
բարոսները անցել են պատերազմի դաշտը գնալու՝ ոչինչ է մնացել
անվնաս: Քուրդերի՝ հրբեմն նաև կանոնաւոր զօրքերի ձեռքով կրակի
մատնուած գիւղերը, արքապղծուած ու կողպտուած եկեղեցիները,
մատուռներն ու վանքերը, յայտնի և ծածուկ գործուած սպանու-
թիւնները, այս բոլորը ահագին քանակութեան է հասնում: Բռնա-
բարութիւնը, առեւանգութիւնը, հրդեհ և ընդհանուր յափշտակու-
թիւնը միացան Ասիայի այս անկիւնը ամայի ու անապատ դարձնելու:

Ո՛վ որ քիչ շատ մարդասիրական զգացմունքներից զուրկ չէ,
անշուշտ մի սարսուռակը զգայ իմանալով որ պատերազմը իրերի այս
վիճակին վախճան չի տալ: Ընդհակառակն, բոլոր մահմէդական ժո-
ղովրդները, քրքէզները, Պոմաքները և ուրիշները Ռուսիայի յաղթա-
կան զէնքերի առաջ տեղի տալով և Բումիլիայից քշուելով, կ'եր-

Թան կ'ընկին Ասիայի վրայ և իրանց ատելութիւնն ու կատաղութիւնը յագեցնելու համար Հայաստանի Քրիստոնէից կը հանեն այն վրէժը որ չկարողացան առնել Բուլղարիայի Քրիստոնէից:

Ահա այս բաղդն է սպասում Հային անպագայում:

* *

Բայց ո՞րք են Հայերը:

Նոքա աշխարհի ամենահին ազգերից մէկն են: Նոցա Զարմայր Թագաւորը Պրիամուսի օգնութեանն էր տարել նոցա Տրոյիայի պաշարման ժամանակ. Պարոյրը Վիաքսարի հետ դնաց Բաբելոնը նուաճելու. Հրաչեան Նաբուգոդոնոսորի հետ միաբանեցաւ Երուսաղէմը կործանելու. այս բոլորը անհերքելի պատմական իրողութիւններ են: Արդեօք նոքա Հայաստանի բնիկ ժողովուրդն են ինչպէս որ իրանք Հայերը հաստատում են, թէ Փաւլոգիայից եկած գաղթականութիւն են՝ ինչպէս որ պնդում է Հերոդոտոսը: Այս գոնեա յայտնի է որ նոքա Ասիայում մի ընդարձակ տարածութիւն էին բռնում Արարատի շրջ. Թայի ստորոտը, որ ձգվում է մէկ կողմից մինչև Նեփսինեան Պոնտոսը և միւսից մինչև Կասպից ծովը:

Հայաստանի սահմանները յաճախ փոփոխութիւնների են ենթարկուել: Այսպէս իրանց պատմութեան մի որոշեալ շրջանում արշաւանքներից մղուելով, նոքա իջան միջին դարում մինչև Միջերկրականի ափերը և զրաւեցին Կիլիկիան տարածուելով արեւելքում և հիւսիսում:

Հայը հրէից յետոյ ամէնից աւելի ցրուած ժողովուրդն է: Մեր Թուականութեան իններորդ դարուց սկսած՝ արշաւանքներ ստիպում են նոցա գաղթել համարեա աշխարհի ամէն կողմերը: Մինչև այսօր երևում են այս գաղթականութեան մնացորդները լեհաստանում, Թրանսիլվանիայում և Բուլմանիայում, բայց մեծամասնութիւնը շարունակում է բնակել այն լեռնաշղթայի շուրջը որ իրանց բուն հայրենիքն է, Պարսկաստանում, Ռուսաստանում և Թուրքիայում: Բազմութիւնը գտնվում է տաիական Տաճկաստանում, ուր թէև փոքր ինչ ամէն տեղ ցրուած են, բայց և այնպէս այլևայլ մեծ խմբեր են կազմում Վիրատի հովտում մինչև Տիգրանակերտ, ինչպէս նաև Կիլիկիայում և Քալին դետի երկարութեամբ,

Հայի ցեղական ընդունակութիւնները հաստատվում են պատմութեամբ և այն դրութեամբ որին նա հասնում է երբ կրթվում ու զարգանում է. շատ համբաււոր հայեր կարելի է ցոյց տալ պատե-

րազմական արուեստի, զիտութիւնների, վաճառականութեան, երկրագործութեան և ճարտարութեան մէջ: Իբրեւ ասիական ցեղ, Հայը համբերող ու տոկուն է, և այս կողմից ամենայն իրաւամբ համեմատել են նորան գերմանական զուիցերացուն: Ասում են թէ Հայը հրէի պէս շահասէր ու խարդախ է. բայց բոլորովին անտեղի է ցեղական յատկանիշ համարել այն ինչ որ ստրկութեան արգասիք է:

Այս ստոյգ է որ Հային համարեա ամէն տեղ հանդիպում ես և նա ուրիշ ցեղերից աւելի ընդունակ է տեղական ազդեցութեանը ենթարկուելու և յարմարուելու այն շրջանին որի մէջ բնակութիւն է հաստատում:

Վիճակագրութիւնը անձանօթ բան է այն անկարգ երկրում որին ասում են Թուրքիա, և այս պատճառով չէ կարելի ճշտութեամբ իմանալ թէ որքան Հայ կայ ներկայումս Սուլթանի իշխանութեան ներքոյ: Այսքանը գոնեա յայտնի է որ ընդհանրապէս առնելով Հայերը մի քանի միլիոնի են հասնում և մի առանձին ազգութիւն են կազմում, որ եթէ Յունաց վառ երևակայութիւնն ու համարձակութիւնը կամ Արաբացոց նրբութիւնը չունի, այնու ամենայնիւ խելացի ու աշխատասէր է և ընդունակ ամէն տեսակ կործանիչ միջոցներին դիմանալու: Եթէ Հայերը այսօր գոյութիւն ունին, այդ նոցա բնածին կենսականութեան շնորհով է. նոքա շատ աւելի լաւ են կարողացել պահպանել իրանց կրօնը, իրանց լեզուն, իրանց աւանդութիւններն ու յիշատակները քան ուրիշ ազգերը որոնք մի մի օդերեւոյթի պէս փայլել ու անյայտացել են:

* *

Ինչ ձգտումներ կարող են ունենալ Հայերը:

Պէտք է լաւ ըմբռնել այն դաղափարը որ Թուրքիայի քրիստոնէայ ժողովուրդները երբեք վստահութիւն չեն ունեցել այն մեծ մեծ խոստմունքների վրայ որ Թուրքերը տուել են Եւրոպային իրանց պետութեան մէջ իրաւունքների հաւասարութիւն, բարենորոգութիւնը և յառաջադիմութիւն մտցնելու, խոստմունքներ որ Խրիստի պատեւրազմից յետոյ արձանագրուեցան Փարիզի վեհաժողովում:

Այսօր որ մի նոր վեհաժողով է գումարվում Թուրքիայի և նորա ժողովուրդների վիճակը դարձեալ կանոնաւորելու, աչքի առաջ ունենալով միանգամայն և եւրոպական շահերը, մենք իրաւունք ենք համարում մի հարց առաջարկել, թէ արդեօք պետութիւնները կարող են կամ պէտք է կայսրութեան լոկ այն նահանգներով զբա-

ղուին որոնց վրայ հասարակաց ուշադրութիւնը դարձած է, իսկ մնացածներին մասին անտիպթ լինին:

Եթէ ցեղական համակրութիւնների կամ դասական յիշատակների շնորհով Բուժէլիայի քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ աւելի կանոնաւոր և ժամանակի պահանջմունքներին յարմար կարգեր պիտի հաստատուին, միթէ արդար՝ բան կը լինէր Ասիայի քրիստոնեայ ժողովուրդներին անխնամ ու անօգնական թողնել: Միթէ սոցա և նոցա պահանջմունքները նոյնը չե՞ն: Միթէ սոքա իրաւունք չպիտի՞ ունենան պահանջելու որ իրանց էլ միջոց արուի կանոնաւոր կեանքով ապրելու ու զարգանալու, կամ գուցէ նոքա նոյնքան համակրութեան արժանի չեն Եւրոպայի կողմից: Բայց չե՞ որ նոքա նոյնքան և աւելի ևս տառապանքներ են կրել քան իրանց Բուժէլիայի հաւատակիցները: Ի՞նչպէս կարելի է դատապարտել նոցա ապրել այնպիսի կարգերի տակ որ ուրիշ տեղերի համար անտանելի են համարում:

Թողնե՛ք այս: Արդեօք Եւրոպան, որ կանչուած է Արևելեան խնդիրը վճռելու, իմաստութեամբ վարուած կը լինէր նոյն խնդրի մի քանի մասերը չլուծուած թողնելով և այսպէսով նորանոր խառնակութիւնների սերմեր պահելով ապագայի համար: Սեր կարծիքով նոյնն է թէ խնդիրը ամբողջապէս յետաձգուէր:

Թող ոչ որ չխաբուի՝ Բուժէլիայի քրիստոնեաների դրութիւնը բարոյքելով իսկ Ասիայի քրիստոնեաներին իրանց առաջուան վիճակի մէջ թողնելով Արևելեան խնդիրը լուծուած չի լինի, այլ միայն կը տեղափոխուի. նոյն անհանգստութիւնները, նոյն շփոթութիւնները, նոյն խառնակութիւնները կարճ միջոցում այնտեղ էլ պիտի երևան գան:

Բայց Եւրոպայի փոյթը չէ, կ'ասեն ոմանք, վասն զի այդ խառնակութիւնների տեսարանը այնպիսի երկրում տեղի պիտի ունենայ որ իրան օտար է: Այս կարծիքը շատ սովորական է այսօր, բայց միայն մի բան են մոռանում. այն է որ որքան առաջ ենք գնում, այնքան աւելի շահերը մերձենում և միմեանց հետ կապակցվում են մի ամբողջ կազմելու համար, որի բոլոր մասերի օգուտը քիչ շատ պահանջում է այդ ամբողջի մէջ հաւասարակշռութիւն պահել: Ապա ուրեմն մենք չենք դանդաղիլ ասելու թէ Եւրոպայի պատիւն ու շահը հաւասարապէս պահանջում են ամէնի վիճակը կարգաւորել, վասն զի նա հասարակաց դատաւորն է:

Այստեղ մենք յանձն ենք առել լոկ հայկական տեսակետից նայել խնդրի վրայ, ուստի և միայն Հայաստանով կը զբաղվինք:

Պէտք է աչքի առաջ ունենալ թէ Ռուսաստանը, որ իւր իշխանութեան ներքոյ և Թուրքիայի սահմանակից նահանգի մէջ բազմաթիւ Հայեր ունի որոնց թիւը մի միլիոնի է հասնում, կամայ ապամայ պիտի աշխատի սահմանի միւս կողմը գտնուող Հայոց սիրտը շահել, իւր քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելով նոցա Թուրքիայում, կամ օգնելով նոցա գաղթել իւր հողերի վրայ: Ի՞նչ կը լինէր սորա հետեանքը: Առաջին դէպքում տեղի կ'ունենային անվերջ խռովութիւններ իրանց յաւաքի հետեանքներով, միով բանիւ մի անհաստատ դրութիւն: Իսկ երկրորդ դէպքում Թուրքիայի ամեն նաբարեր նահանգները ամայի ու անմարդաբնակ կը մնային: Հարցնում ենք, արդեօք այս երկու դէպքումն էլ Արեւմուտքի շահերին մի փնաս չի՞ հասնիլ: Եթէ մի բան կարող էր ապագայում այդ վտանգների առաջն առնել և միևնոյն ժամանակ ապահովել անդիական կալուածները, որոնց համար Հայաստանը ամենամեծ նշանակութիւն ունի, վասն զի այս երկիրը Հնդկաստան տանող ամենաբնական ճանապարհն է կազմում,— այդ կը լինէր այստեղ էլ նոյն կարգերը սահմանել ինչպէս և Բուլմէիայում, ուզում ենք ասել ինքնավարութիւն:

Այսպէսով խնդիրը ամէն կողմից զոհացուցիչ կերպով կը լուծուէր: Եւ նախ Ռուսաստանը ոչ առիթ և ոչ հարկաւորութիւն կ'ունենար իւր սահմանից դուրս գալու, եթէ իւր սահմանների երկարութեամբ տեսնէր մի խաղաղ ժողովուրդ, արուեստների ու վաճառականութեան անձնատուր եղած, փոխանակ այն վայրենի ցեղերին որոնք մարդկութեան նախապինք են բերում: Նրկրորդ, Անդլիան աւելի ապահով կը լինէր, եթէ յիշեալ տեղերում հաստատուած տեսնէր մի ժողովուրդ որ երկար ժամանակ ոչ մի փառասիրական դիտաւորութիւն չէր կարող ունենալ: Երրորդ, այդ փնասակար չէր լինիլ նայն իսկ այդ տեղերում բնակող մահմետականների համար, ուր քրիստոնեայ և մահմետական շուտով կ'եղբայրանային, եթէ այժմեան անմիտ կարգերի տեղ, որոնք համարեա հաւասարապէս ծանրանում են ինչպէս առաջինների այսպէս և վերջինների վրայ, յաջողէին մի աւելի կանոնաւոր վարչութիւն սահմանել:

Վերջապէս Հայերը հաստատուելով այս սարահարթի վրայ, յառաջադիմութեան զօրաւոր խթան կը լինէին բոլոր այդ կողմերի համար. նոքա արդեան քաղաքակրթութեան ուղեցոյցները կը լինէին

իրանց չորս կողմը և մինչև անգամ շրջակայ վայրերի ցեղերի վրայ ներգործելով: Այս վերածնութեան գործի մէջ նորա անտարակոյս նեցուկ և օժանդակութիւն կը գտնէին Ռուսաստանի Հայոց կողմից:

Բայց գործնական բան կը լինէր արդեօք այս ինքնավարական կարգը հաստատել Հայոց մէջ, մինչ յայտնի է որ սոքա ոչ մի տեղ այնքան բազմութիւ չեն որ մեծամասնութիւն կամ մի նշանաւոր բուն կազմեն:

Մեր կարծիքով, նորոգեալ Հայաստանին հետեւեալ սահմանները տալով, կարելի է մի տեղական բուն ստեղծել: Սահմանի զիծը կը սկսուէր Սև ծովի եզերքում Քալիսի գետաբերանի մօտ Սամսոնի և Քերասոնդի մէջ. այնտեղից Շալքավիլայի հովիտը բարձրանալով մինչև Գիւմիւշխանէ կը ծռուէր դէպի հարաւ և Եզինէի մօտ կը հասնէր Եփրատին. յետոյ այս գետի ընթացքին հետեւելով կ'ուղղուէր դէպի արևելք Ուրհայի և Հառուի մէջ, հիւսիսային կողմը թողնելով Տիգրանակերտի նահանգը և վերջապէս Մերզինէով անցնելով, կը ձգուէր Զուղիդ լեռների կատարի երկարութեամբ Պարսկաստանի սահմանի մօտ կանգ կ'առնէր:

Այս սահմանների մէջ գտնուած երկիրը, բացի Սև ծովի ափերի մի մասից որ հին Պոնտոսի մէջ էր պարունակվում, Մեծ Հայքի մասն էր կազմում:

Բայց ի՞նչ հարկ կայ առանձին ինքնավարութեան, կ'ասեն ոմանք. բաւական կը լինէր մի ընդհանուր կարգ սահմանել Ասիայի բոլոր ժողովրդների համար: Այդ փորձն եղել է, բայց չէ յաջողել և երբէք էլ չի յաջողել. քանի որ վարչութիւնը թուրքերի ձեռք կը լինի: Սև ի՞նչ ապացոյց կայ թէ Հայերը աւելի հասածն են, թէ նորա թուրքերից աւելի ընդունակ են ինքնավարութեան:

Այն օրից որ Եւրոպայի հաղորդակցութիւնը մի կարիք է եղել թուրքի համար և նորա քաղաքակրթութիւնը մի ստիպողական պահանջմունք, թուրքը աշխատել է միայն իւր զէնքերը փոխ առնել այդ քաղաքակրթութիւնից, որպէս զի կարողանայ պատերազմել նորա դէմ և ինքը միշտ միևնոյնը մնայ. այս է պատճառը որ թուրքը միայն արտաքուստ փոխուել է: Երկու կամ երեք դար առաջ զրուած պատմութիւնները թուրքին այնպէս են նկարագրում ինչպէս որ նա երևում է այսօր զոնեա այն անձանց աչքում որոնք ճանաչում են նորան: Արդեօք նոյնը կարելի է ասել Հայի համար: Չնայելով այն ստրկական վիճակին որին ենթարկել է նորան բռնակալութիւնը, այն

օրից որ կարողացաւ փոքր ինչ շունչ քաշել, այն օրից որ Եւրոպայի միջամտութեան շնորհով թողլ տրուեցաւ նորան վերածնուիլ, Հայը սկսաւ գործել: Այն լուսաւոր սիւնը որ առաջնորդել է նորան իւր առաջին քայլերի մէջ յառաջադիմութեան շաւղում, եւրոպական քաղաքակրթութիւնն է որ նա աշխատել է սեպհականել: Ոչ եռանդը և ոչ ընդունակութիւնը պակաս չեն եղել նորան և եթէ մտաւոր զարգացման կողմից Յոյնից յետոյ է գալիս, չէ կարելի ասել թէ նա երկրորդ տեղը չէ բռնում: Առանց ունենալու Յունաց միջոցները, ոչ էլ մի ազատ և յառաջադէմ մայր հայրենիք, Հայերը այն կէտին հասան որ ուսումնարաններով և գիտնական հաստատութիւններով ծածկեցին նախ Ասիայի կենտրոնական քաղաքները և ապա ամենահեռուոր գիւղերը: Նոցա շատերը գնացել են գիտութիւնը ձեռք բերելու Եւրոպայի մեծամեծ կենտրոնները և այսօր Հայերը պարծանքով կարող են ցոյց տալ իրանցից ականաւոր մարդիկ գիտութիւնների, արուեստների, ճարտարութեան և վարչութեան մէջ: Թուրքիայի Հայոց այս շարժողութեան հետ զուգընթաց Ռուսաստանի Հայերը ուրիշ ուղղութեամբ գուցէ մի աւելի նշանաւոր հետեւանքի են հասել:

Եթէ մի բան ապացոյցի կարօտ չէ մեզ համար, այն է որ Հայոց ընդունակութիւնը դժուարութիւն չի պատճառիլ խնդիրը օրինաւոր կերպով իրականացնելու: Մենք վստահ ենք թէ ապագան նոցա է պատկանում, սալազան որի վրայ իրաւունք ունին յոյս դնել բոլոր խելացի ցեղերը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ե Ի

ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ՝

Ա.

Ազգին և Հայրենեաց վերանորոգման հսկայ և ամենածանր խնդրոյն արջև գրեթէ ընդ միշտ կընկրկին մասնաւորաց ջանքն ու վաստակն, և բազմիցս ձեռնարկած միջոցնին ծնած օրը կը մեռնի ու արև չտեսած գե-

*) Տես «Լոյս» թերթի 5-դ տարի, թիւ 76:

րեզման կիշնէ, առանց մի նպատակոր հետք ձգելու ի վերակենդանութիւն Հայոց: Իսկ միութեամբ հիմն ձգուած ձեռնարկութիւնք և միջոցք բաւականին յառաջացած, հաստատութիւն գտած և քիչ շատ արդիւնք ցոյց տուած են յանցելուն:

Ազգին ներկայ ամենատխուր վիճակին մէջ, յորում այլ ևս աշխարհի երես չարիք չմնացին՝ որ Ազգին գլուխ չգան չհասնին. ամենայն ուստեք զրկանաց և հարստահարութեանց մատնուած, լացն ու արտօսը, տառապանքն ու վիշտն եղան Հայոցս բաժին: Մեր Հայրենիքը հրոյ ու մոխրոյ մէջ ծածկուած, կոյտ, կոյտ աւերակաց վերայ կհեծէ խեղճ Հայութիւնը:— Դարման, շնորհ, զթութիւն և ողորմութիւն աղաղակեցինք՝ մեզ լսող չեղաւ: աչք յարտասուա, գլուխ բաց՝ դրնէ ի դուռ չըջեցանք, Հայոց և Հայրենեաց վիշտերն աշխարհի հռչակեցինք, Հայութեան ողորմ և յուսահատ վիճակն ամենէն բարձր ատեաններու մէջ լսելի ընել տալու համար ձայն բարձինք, ստուար տեղեկագրեր, վիճակագրեր, յիշատակագրեր և ծրագրեր մատուցինք. ասոնք ամենքն ալ մեր տէրութեան և մեծ տէրութեանց զիւանապատաններուն մէջ փոշոտեցան և փտտեցան, որոց հետ նաև Հայոց ազգութեան մարմինը: Ի՞նչ ընել հարկ է ուրեմն,— ատոր դարմանը նախ մենք մեր մէջ բնութելու ենք և ապա այլոց զթութիւնը ու կարեկցութիւնը խրդրել մեր վիճակին վերայ: «Հայկական Միութիւնը» պիտի կարենայ յաջողիլ մեր վիճակն բարւոքելու. մենք կարող ենք այդ Միութիւնը ձեռք բերել և հաստատել:

Բ.

Պարսկաստան, Հնդկաստան, Բուսանիա, Աւստրիա, Անգղիա, Տաճկաստան և այլն. աշխարհի ամեն կողմն բնակեալ Հայք՝ Կրօնքով, Եկեղեցիով, Լեզուաւ, Պատմութեամբ, Ազգաւ և Հայրենեօք մի եղբայր ենք. — թվ կարող է մեր ազգութեան այս կապերն խզել ու կտրատել, նոյն իսկ դարերն, որ ահարկու մոլեռանդութեամբ և ռիսերիմ ատելութեամբ զՀայութիւնը խոշտանգեր, կռփեր, հալածեր, ցան ու ցիր ընելու յաջողեր է, բայց այդ ամենն ազգութեան պատուարին թեթև հարուածներ տալով անցեր են և խուլ հեծեծումներով կասեր են, և եթէ Հայկական միութիւնը սկզբանէ իւր ուխտին դէմ չդժեր, ատելութիւնը, հակառակասիրութիւնը, եսութիւնը, անմիաբանութիւնը՝ դաւ ու նենգութիւններ, մատնութիւններ ու չարութիւններ չնիւթէին և ազգութեան գլխուն ահռելի մրրկներ չյարուցանէին, և ներքին միութեան կապը չխզէին. Ազգը շատ զօրեղ և շատ աւուրց վիճակ մի պիտի ունենար:

Ազգութիւնը վերակենդանացնելու, Հայրենիքը փրկելու համար ամենէն նախնական միջոցն է՝ մտքերու և սրտերու պատրաստութիւնը «Հայկական Միութեան» ուժովը կրնայ ըլլալ:

Թուրքիա, Անգղիա, Գաղղիա, Գերմանիա և այլն. մեզ քարոզելու պաշտօն չունին թէ՛ Վիսպէք, Հայերք, «վարժարաններ բացէք», «վան-

քերը բարեկարգեցէք», «Ընկերութիւններ հաստատեցէք» և այլն. Ազգին այս հանրական պէտքերը՝ Ազգին միութեան գործն է, ոչ օտարին, և ոչ ալ այս կամ այն անձին։

Կգրենք և կխօսինք թէ՛ Ազգը խեղճ է, Ազգը դպրոց չկրնար բանալ. Ազգը վարժարաններ չկրնար նայիլ, Ազգը՝ ազգային հաստատութեանց պայծառութեան և զարգացման չէ կարող տքնիլ. — ոչ, Ազգը խեղճ չէ մեր կարծածին չափ. իրաւ է թէ՛ գրկեալ և հարստահարեալ է, բայց շատ բան կրնայ ընել եթէ միանայ, և բաւական է որ աշխարհի չորս կողմը գտնուող ամեն Հայ՝ առանց խտրութեան՝ իւր խմած ծխախոտէն, սուրճէն, օղիէն, և այլ անձնական զբօսանաց և շռայլութեանց համար յատկացուցած ծախսերէն օրը միայն տասնական փարայ (ողջ) գեղջեւով՝ բարեհաճի տարին մէկ մէկ ոսկի նուիրել իւր Ազգին և Հայրենեաց բարոյն, յառաջադիմութեան, զարգացման և փառաց համար, և եթէ սրտի մտօք ամեն Հայ՝ «Հայկական Միութեան» կեդրոնին, ուր որ Ազգը հաստատել ուզէ, յանուն Հայութեան վերածնութեան տարին մէկ մէկ ոսկի տալու ղրութիւնն ընդունի և պարտ համարէ իրեն, այլ ևս թնչ կալակսի Ազգին. որ վանքդ, որ վարժարանդ, որ եկեղեցիդ կփակուի, որ որդդ անդաստիարակ կմնայ, որ հեղինակդ, որ արհեստաւորդ չքաջալերուիր, և Ազգային ձայնն ուր չլսուիր...։

Գ.

Երբ մենք այս յօդուածը «Հայկական Միութեան» կազմութեանը կնուիրենք, ըսել չենք ուզեր թէ՛ Հայկական Միութիւնը ոսկի տալով կկազմուի, այլ ոսկիէն աւելի կփափաքինք բարոյական միութիւն, յիշելով միանգամայն թէ՛ ընդհանուր Հայոցս միութեան կապն՝ Արարածեան Նախամեծար Մայր Աթոռոյ ամենայն Հայոց վեհ. Հայրապետի բռանը մէջն է, բաւական է որ Ս. Թադէոսի և Բարթողիմէոսի, Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակայ և Մեսրոպայ յիշատակօք կապուած և ի սիրիւս աշխարհի ցըրուած Հայութիւնն՝ ամենահարազատ որդիք Ս. Էջմիածնի կաթողիկէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Նորին Ս. Օծութեան Հայրական յորդորանքներէն շարժեալ, սթափին և նուիրեն իրենց բարոյական և նիւթական աշակցութիւնը։

Ազգը սա տխուր կացութեան մէջ շատ բանի կկարօտի, բայց ամեն բանէ աւելի ամեն ուրեք, չորս տնով մի գիւղի մէջ անգամ, ծաղկոց մի և նախակրթարան մի բանալ կուզէ։ գաւառներս մէջ կեդրոնական գիշերօթիկ վարժարաններ, արհեստանոցներ կուզէ, բանիբուն եկեղեցականներ, քարոզիչներ, անձնուէր մշակներ կուզէ, ասոնք ամենքն ալ ղրամով կըլլան և չրամն ալ Ազգին մէջ չորս հօգիէ սպասելու չէ, այլ ամեն Հայ՝ ինչպէս խօսեցանք, իր պարտքը ճանչնալու է. ընտիր և ազգօգուտ նպատակներու ծառայող ընկերութիւններ կազմելու և զանոնք արժանապէս քաջալերելու և արդեամբք օժանդակելու ենք խղճիւ և մեր կարողութեան չափով։

Դ.

Պատրիարք Ս. Հայրն հայրենասիրութեամբ և հայրական գորովանօք լի կոնդակաւ մի հրաւեր կկարդայ համայն թուրքիաքնակ Հայոց, որ միութեամբ ձեռն ի գործ արկանեն ամենայն ուրեք վարժարաններ հաստատելու, ընկերութիւններ կազմելու և արդէն կաղմուածներն քաջալերելու¹⁾։ Մենք ևս պարտք զգացինք Ս. Հօր հայրենասիրական ոգւով տողեալ և հոգեվառ խանդով գրեալ կոնդակն ամբողջապէս հրատարակել, որ ըստ մեզ Առաքելոց գրած թղթոց համահաւասար նշանակութիւն ունի, մանաւանդ թէ՛ յոյժ քաղցր են կարդալ ազգասիրաց, հայրենասիրաց Նորին Սրբազանութեան խոհական և նուրբ տեսութիւններն, ազգաշահ խրատներն ու յորդորներն, որ ի փառս եկեղեցւոյն մերում Հայաստանեայց և յօգուտ ողջոյն Ազգին և Հայրենեաց։

Ուստի կինդրենք մեր ընթերցողներէն որ ուշադրութեամբ կարդան և ամենայն ուրեք փոյթ տանին կոնդակին պահանջմանց դործադրութեանը միութեամբ և սիրով աշխատելով։

Աւասիկ կոնդակին պատճէն։²⁾

ՆԵՐՄԷՍ Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և շնորհօք Սրբոյ Հոգւոյն Արքեպիսկոպոս և Պառք. Հայոց Կ. Պօլսոյ, յորմէ ողջոյն և օրհնութիւն ընծայի առ Արժանապատիւ Քարողիչ սիրելիս, առ բարեշնորհ Քահանայս, և առ համայն ի Քրիստոս հաւատացեալ ժողովուրդս մայրաքաղաքիս Ս. եկեղեցեաց, առ Գեր. Առաջնորդ Ս. Եղբայրս, Փոխ. Առաջնորդս, առ Արժանապատիւ Վարդապետս և Գաւառական Վարչութիւնս Երեսփոխանական ընդհանուր կրօնական և քաղաքական ժողովոյ Տեսուչ խորհրդոց և առ Պատուարժան Թաղական խորհուրդս և համայն բարեպաշտ մերազնեայ ժողովուրդս։

Խնդրութեամբ հոգւոյ մեր սրտազին օրհնութիւնները կ'զեղունք սիրելի հայ ժողովուրդեան հոգեւոր Հօտի մերում, որ կ'բնակին ի Հայաստան, և յայլ և յայլ Գաւառս և ի մայրաքաղաքիս ընդ հովանեաւ Օգոստափառ Կայսերութեանն Օսմանեան, տեսնելով շատ տեղերը հաստատուած զանազան ընկերութիւններ, որոց ամենեցուն

¹⁾ Կոնդակին մէջ յիշատակեալ ընկերութեանց շարքում չկրցինք տեսնել Խիզանու Ուսումնասիրաց ընկերութեան անունը. մանաւանդ Զմիւռնիոյ Աղքատաօրրաց ընկերութիւնն, որ 17 տարիէ ի վեր հաստատեալ և քաղում ազգօգուտ ծառայութիւններ մատուցած է, տարուէ տարի մի քանի հարիւր կարօտելոց, հիւանդաց և այլն. դարման հայթայթելով. նոյնպէս չէ յիշուած նաև Զմիւռնիոյ Ընթերցասիրաց ընկերութիւնը. ասոնք մոռացման արդիւնք ըլլալ կը թուի մեզ, և կան թերևս շատեր։

²⁾ Եկրեղեան Մամուլոյ այս կոնդակի առթով արած խորհրդածութիւնն էլ թերևս հետեալ համարով հրատարակենք։

Մանօթ. Խմբ.

ջանքն ու նպատակն է ծառայել ուսումն և զիտութիւն, վարժուցանել Կրօնից և Հայրենեաց սիրոյ եռանդը Ազգի երիտասարդութեան և մանկուոյն հոգւոյն մէջը, պատրաստել մարդ ժամանակիս մէջ իբրեւ մարդ ապրելու համար, պատրաստել Հայ՝ Հայկական անուան արժանի, և Ազգ՝ Ազգիս պաշտելի նախնեաց քրտամբ և արդեամբ մեզ ժառանգութիւն թողած մեր Սուրբ եկեղեցւոյն և հայրենի նուիրական վայրերուն հարազատ ժառանգորդ:

Ո՛վ չգմայլի տեսնալով ծաղկեալ Ազգութեան բուրաստանը, ծաղկեալ բանաւոր ծառերը, որ պիտի բերեն կենաց պտուղներ, արդարեւ մեր սիրտը յուսով կ'ընանի. և մեր այրի ու արտասուակ մայրն Հայաստան կ'մխիթարուի:

Կ'մխիթարուի նայելով սոյն ընկերութեանց, իր զաւակաց վրայ յոյս կ'առնայ նորոգեալ իրենց Հարց տիպն ու հողին, Հարց Հայոց, որոց ձգունք և երկունք սխալի ու անմահ կացոյցին Հայ անունն ու Հայաստանն և փառաւոր տեղեր շնորհեցին երկրային պատմութեան, և երկրից դպրութեան մէջ:

Ընկերական միութիւնը, և միութեամբ աշխատութիւնը, աշխատութեամբ լուսաւորութիւնը, լուսաւորութեամբ զօրութիւնը, զօրութեամբ երջանկութիւնը, ահա ասոնք են թէ մեր նախնեաց և թէ համօրէն Ազգաց շաւիղն, որով կրցած են հասնիլ այն նախանձեղի և երանաւէտ վիճակին, այն է ապրիլ երկրիս վրայ երջանիկ, մեռնիլ երկնից համար երջանիկ:

Այս է Քրիստոսի կենսաբեր Սուրբ Աւետարանի, մարդկութիւնը փրկողը և վերանորոգողին, «ըյս յաշխարհ» եկողին, «կեանս և առաւել կեանս» խոստացողին, մարդոց համար աւանդած նոր պատուիրանը, «սիրեցէք զմիմեանս»: Սիրելը՝ ընկերանալ է, ընկերանալը՝ իրարու ձեռք տալ, մէկ ըլլալ, մէկ ընտանիք կազմել, և մէկ անձաւորութիւն: Այո, ինչ որ կրնծայես Ազգիդ քեզ կրնծայես, եթէ հանճար, եթէ նիւթ, եթէ արծաթ և եթէ խորհուրդ:

Ազգ մը տնանկ է և տկար, եթէ ընկերաբար զործել չունի: Անհատ մեծատունն, անհատ գիտունն չկրնար իր օգուտները միայնակ օգտեցնել Ազգին, բայց երբ ժողովուրդը զործէ՝ կ'հասնի իր նպատակին:

Ո՛վ միութիւն և լոյս, մանաւանդ քրիստոնէական միութիւնդ և լոյս, աշխարհի բոլոր խաւարային զօրութիւնները չեն կրցեր սասանել զքեզ, դու նոյն իսկ անոնց լլկանօքն աւելի ուժովցած և

սպաճառացած են, միութիւն ընկերական, ժողովրդական, երբ կ'ընին
և կ'յառնեն լուսաւորութեան և զիտութեան պաշտօնը հարկանելու
համար:

Քանի՜ պէտք ունինք մենք, Սիրելիք, գիտէ՞ք, աւսանելու և ուս-
սուցանելու մեր գաւաւթաց մեր Սուրբ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը,
ուսուցանելու մեր Նախահարց գործոց և կենաց պատմութիւնը, ուս-
սուցանելու աշխարհի մէջ, իբրև մարդ, և իբրև քրիստոնէս, ապա-
րելու և գործելու եղանակը, ուսուցանելու մեր Տէրութեան սիրելի և
օգտակար հանդիսանալու կերպն ու սահմանը, ուսուցանելու՝ երկրէս
բարձր հնձելու և բարձր կենցաղավարելու վաստակն ու ճանապարհը,
վասն զի մարդը մարդէն զըկեալ և լլկեալ կեանք անցնեալ
լու համար եկած չէ աշխարհ, այլ երկրին և երկրի բարութիւն-
ները տուեալ է յԱստուծոյ մարդոյն, մարդոյն որ գործէ զերկիր և
պահէ: Ատեղծողն այս խօսքը, «գործել զերկիր և պահել», կ'ապ-
րուանի իր մէջ մարդկային հանձարոյն, կամ մտաց և մասունց
զիւտերը, գործ զիտութեան լուսով գտած ու հնաբաժնէն, և որոցմէ
յառաջ եկած անհուն բարեքներն և դիւրութիւններն մարդկութեան
համար կ'վայելին այսօր դիտութիւնը սիրող ազգերը, զիւտեր և ա-
րուեստներ՝ որ ինչքան մեր հիացումն կ'յափշտակեն զանոնք հան-
ձարող անձանց վրայ, աւելի փառք են հանձար պարգևողի Անուան:

Ահա լուսաւորութեան բարեքը, ահա վարժարանաց արդիւնքը,
ահա ընկերութեանց պտուղը, ահա քրիստոնէութեան սրբոտ իրա-
նին իրական նշանակութիւնը: Ինչ մեծ սէր, քառ նուիրել մարդու
մը իր հանձարն և իր կեանքը ընկերութեան մարդկութեան:

Ոչ ապաքէն և մեր երանելի Նախնիք Աստուածային շնորհօք
և զիտութեամբ առլցեալ այնքան մեծամեծ օգուտներ ընծայեցին
եկեղեցւոյ և Հայրենեաց, մատենադրութեամբ, թարգմանութեամբ,
ըզուազիտութեամբ և հոգևորական ու կենցաղական կրթութեամբ,
շարունակելով ի դարս դարս երբեմն վանքերու մէջը, երբեմն քա-
ղաքներու մէջը, և երբեմն հեռուօր աշխարհներ ղեզերելով և իրենց
առած լոյսը Հայաստանի խորշերը բերին ճշտագոյնութեան, այգալիսի
լուսով, այսպիսի ջերմութեամբ ջնուան և պայծառացան, զարգացան
և արիացան Հինգերորդ դարու անթագ և անդահ օրերու Հայերէն
խումբ մը՝ զանձինս ի կշիռ դնելով սրահարանելու իրենց Ազգային ըն-
կերութիւնը այնպիսի սոսկալի ժամանակի մը բռնութեանց դէմ, որ
կ'ըզկէր իր կատաղի հրոսակները նետերով ու նիզակներով՝ սրով ու

հրով ջնջել, Հայու անունը, Հայու կրօնը և Հայու լեզուն, և չպիտի լինէր այլ ևս Հայ արևուն ներքև. եթէ մեր պանծալի թարգմանչաց ուսած և ուսուցած գիտութեան հոգին առած չլինէին Աւարայրին մէջը իրենց անձինքը աւար տոռող և անմահութեան թւերով յերկինս թռչող, Ազգին անմահութիւն բերող հոգիներու հազարներն այն «բազմութիւն» պսակելոց առաքիներաց, (որովք) եկեղեցիք Հայաստանեաց պայծառապէս զարդարեցան», և Եկեղեցւոյ որդիքս, մենք, անոնց սիրելովը՝ անոնց ուսեալ ըլլալովը, անոնց մեռնելով ապրեցանք:

Այսպէս յաճախ կ'հանդիպինք մեր պատմութեան մէջ սիրալի խումբերու, ուսեցող և լուսաւորելոց ընկերութեանց, իսկ երբ պատահինք այնպիսի օրերու յորում տգիտութիւնը իր սե գահը դրեր ու թագաւորեր մեր վրայ, կորուսեր ենք սիրելի ալ, գործելի ալ. կորուսեր ենք երկրիս համար ալ, երկնից համար ալ, վասն զի վերջապէս նոյն իսկ երկնից արքայութեան ճանապարհն, ճշմարտութիւնն և կեանքը գտնալու համար, պէտք է ուսումն և գիտութիւն ունենալ, նոյն իսկ Սուրբ Աւետարանը լաւ հասկնալու համար կարդալ գրել պէտք է գիտնալ, և անոր մէջ պարունակեալ կենաց և լուսոյ խորհուրդները հասկնալ՝ ուսեալ եղողն մը համար որչափ քաղցր է:

Արդ այսքան մը հերիք համարելով ապացոյցներ ընկերակա՜նութեան և վարժարանաց օգտակարութեան նկատմամբ, ուրախութեամբ կ'հռչակեմ խղիւս մէջ այսօր գտնուած ընկերութիւնները:

Կ. Պօլսն՝ Անձնուէր Ընկերութիւն,
Բարեգործական
Արարատեան
Դպրոցասիրեաց՝ և Արեւելեան,
Խառնիւղ՝ Ներսէսեան,
Սանատիա՝ Սահակեան,
Պարտիզակ՝ Ուսումնասիրաց,
Ահմադիա՝ Բարեգործական,
Ամասիա՝ Անձնուէր և Ընթերցասիրաց,
Կարին՝ Արշակունեան,
Թաւրիզա՝ Ընթերցասիրաց,
Մաղարա՝ Ուսումնասիրաց,
Եւդոկիա՝ Ընթերցասիրաց և Սանուց,
Վան՝ Հայկազեան, Հայրենասէր և Սանդխտեան,
Տրապիզօն՝ Արազդատեան,

Տիգրանակերտ՝ Հայրենասիրաց, Համագդային,
Մեսրոպեան և Անձնուէր, զոմս զքեզի և զմե
Բայլը՝ Մեսրոպեան, զմեզի հետեւ զմեզի հետեւ
Զաւան զիւրդ՝ Պաշտպանողական, զաւան զիւրդ
Շապին Գարա Հիսար՝ Ընթերցասիրաց, զաւան զիւրդ
Զնդուշ Աւան և Ատիլ զիւրդ՝ Միութեան, զաւան զիւրդ
Սամուռն և Պաճրա՝ Ընթերցասիրաց, զաւան զիւրդ
Մարգուան՝ Կիրակնօրեայ ուսմանց, զաւան զիւրդ
Սեբաստիա Սենեքերիմեան, Անձնանուէր, զաւան զիւրդ
Օժանդակ, Համալսարանական և Լուսաբեր, զաւան զիւրդ
Տիվրիկ՝ Հայրենասիրական, զաւան զիւրդ
Բինկեան Ակնայ՝ Գպրոցասիրաց, զաւան զիւրդ
Ակն՝ Ուսումնասիրական և Շահաբեր, զաւան զիւրդ
Արաբէր և Ի զիւրդէս՝ Ուսումնասիրական, զաւան զիւրդ
Խարբերդ և Հիւսէյնիկ՝ Սեբաստեան և Հայկեան, զաւան զիւրդ
Մէգրէզեղք՝ Անձնանուէր, զաւան զիւրդ
Զմէկաձագ՝ Պարթեւեան, զաւան զիւրդ
Մինաս զիւրդ՝ Մանկասիրական, զաւան զիւրդ
Երզնկայ՝ Եկեղեաց, զաւան զիւրդ
Կեսարիա՝ Արամեան, զաւան զիւրդ
Պարթեւեան և Շահազարեան Սանուց ընկերութիւն Ի. Կ. Պօլս
վան Հաճընու
Եւանդոր որ մեզ անձանութ են, այստեղ չը յիշուած:
Հրաւեր կկարդամք գեկեղեցական Ս. Եղեարց և ամեն կարգի
սիրելի ժողովրդականաց որ ամեն քաղաքի, վանքի և ամեն գիւղերու
մէջ դպրոցներ բանալու աշխատին և միանգամայն քաջաբերեն այս՝
և դեռ մեր անձանութ բարենպատակ ընկերութիւնները նիւթապէս
և բարոյապէս, չինայել իւրաքանչիւր անհատ իւր դրամն և իւր աջը
մատուցանել թէ՛ դպրոցներն և թէ՛ այս ընկերութիւնները զօրաց-
նելու իրենց նպատակին մէջ և օր ըստ օրէ նորերը կազմելու, և
կամ արդէն կազմեալները զօրացնելու համար իրարու հետ միացնե-
լու, կ'որդորեմք, օգնել առաւել անոնց, որքան իրենց ստանձնած
բեռն ու պաշտօնը աւելի են քան այլոց, որպիսի է Մայրաքաղաքիս
Արարատեան արդիւնաշատ ընկերութիւնը, որուն կանոնադիրը Ու-
սումնական վարչութիւնը վաւերացեալ իսկ է և յատուկ քաջաբե-
րութեան արժանի որ վանայ Այլեր և Կիւսնենց գեղերու մէջը նա-

